

Filep Tamás Gusztáv

A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

Szemponatok

Az 1919-ben a cseh légiók által megszállt felső-magyarországi területen mind a tudomány, mind a szépirodalom működése, mind a könyvkiadás megszervezése sokáig áthághatatlanak tűnő akadályokba ütközött. Az új közhatalom köztudottan alkotmányozó nemzetgyűlés révén hozta meg a Köztársaság alaptörvényeit (mely nemzetgyűlésben az utóbb kisebbségeknek elnevezett német, magyar, ruszin és más nemzettöredékek nem vehettek részt); ezen alaptörvényekkel az oktatási intézményrendszert, annak részeként pedig a felsőoktatási intézményeket nacionalizálta vagy megszüntette. Így a tudományszervezés, a tudományos képzés, és általában a vezető értelmiség reprodukciója úgyszólván lehetetlenné vált. A tudományos elit nagy hányada is, beleértve a legfontosabb felsőoktatási intézmény oktatói karát, a trianoni döntés kijelölte határok közötti Magyarországra távozott. A legfontosabb veszteséget a működését hosszú előkészületek után a világháború elején megkezdett pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem – a Trianon előtti Magyarország harmadik egyeteme – likvidálása jelentette, melynek tanárai között ott volt a régi magyar szellemi élet első vonalából Hodinka Antal, Zolnai Gyula, Császár Elemér, Princz Gyula, Lukinich Imre és Heim Pál. Négy héttel a város megszállása után a hatóságok az egyetemet ideiglenesen bezáratták, tanárait rendőri felügyelet alá helyezték. Az egyetem küldöttségének 1919 máju-

sában Tomáš Garrigue Masaryk köztársasági elnökkel folytatott, az új állam magyar kisebbségének szükségleteire hivatkozó, s magyar részről az egyetem engedélyezését kérő-szorgalmazó tárgyalásai sem vezettek eredményre: az év októberében az egyetemet, amint azt Szarka László írja, „rövid úton felszámolták, a szintén kilátásba helyezett magyar fakultásból sem lett semmi”. Az egyetem újjászervezésére Pécssett került sor – amint a kolozsváriera Szegeden –, a „csehszlovákok” által megszállt területről származó, s úgyszólván egyöntetűen távozó tanári gárda segítségével. Hasonló sorsra jutott a megszállás után az eperjesi és a kassai jogakadémia (azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiak oktatói kara nem – vagy nem azonnal – hagyta el a Köztársaság területét), valamint az utóbb Sopronban újjászervezett selmecbányai erdészeti és bányászati akadémia is. A magyar nyelvű értelmiségképzés, s az egyetemi háttérintézményekben, tudományos intézetekben zajló rendszeres tudományos munka ezzel egy fél évtizedre maradéktalanul lezárult Szlovákia területén. A Csehszlovák Köztársaság nemzetállami ideológiájának következetes érvényesítése folytán az államigazgatási apparátust lecsérélték, így, szigorúan az állam szempontjából természetesen, e típusú magyar értelmiség képzésére nem is volt többé szükség. A *csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga memorandum a Népszövetséghez* című, valószínűleg 1922-ben megjelent dokumentum írja az első évekről: „A politikai pereknek egész tömegét zúdítják a magyar állampolgárokra. Különösen azokra, akik a politikai közéletben részt vesznek, de eltekintve ettől, mindenki ellen, akik a magyarság soraiból a politikától mentes téren, a tudomány, irodalom, közjótékony-ság terén tűnnek ki, vagy csak az a hibájuk, hogy anyagilag kedvező helyzetben élnek. Így fegyházba zárták mint vizsgálati foglyokat: dr. Kiss Albert egyetemi lektort, Lukinich Ödön történetírót, dr. Pollner Ödön volt egyet. dékánt [rektort], dr. Bakay Lajos egyet. tanárt, hírneves sebészt, dr. Mergl Ödönt, Pozsony tisztí főorvosát, Kollárik József bankigazgatót.”

A nemzeti kisebbségi önszerveződés szempontjából viszont egyre fontosabbnak tűnt föl a humán tudományok működtetése, melynek személyi bázisát a magyar elitnek a főhatalomváltást érett fővel vagy öregén megérett, elszigetelt tagjai alkották. Tudományos munkásságuk folytatását a háborúsnak tekinthető viszonyok, az egymást követő ostromállapotok, a személyi lét biztonságának hiánya szinte lehetetlenné és értelmetlenné tették. A kisebbségek elleni atrocitásokra, a magyar nyelv használatának durva korlátozására, majd az állampolgárság elismertetésének a köztársaság alkotmányába a kisebbségvédelmi szerződésben vállaltakkal ellentétes módon foglalt feltételeire – magyarán arra, hogy az állampolgárságot a közhatalom a községi illetőségi joghoz kötötte – gondolunk elsősorban. Szintén a kisebbségvédelmi szerződés tételeibe ütköző módon a Köztársas-

ság megnehezítette a sajtó és a könyvkiadás helyzetét, így tudományos dolgozatok megjelentetésére nehezen nyílt mód, s hasonló állapotba jutott a szépirodalom is. Magyarország és Csehszlovákia magyar írói és irodalmi orgánumai között fennmaradt valamely viszonyrendszer, a magyarországi és a csehszlovákiai magyar tudományos élet kapcsolatai azonban fölbomlottak, vagy inkább meg sem szerveződtek. Arra volt lehetőség, hogy felföldi író publikáljon az „anyországi sajtójában, s már kezdetben jó kapcsolat alakult ki az utódállamok kulturális lapjai között, s arra is volt esély, hogy Csehszlovákiában maradt magyar tudós Budapesten jelentesse meg a munkáját, a tudományos kontextusra, amely viszont mindennek értelmet adott volna, alig.

A kérdéssel foglalkozó eddigi szakirodalom mintha megfedkezett volna arról, hogy az érem másik oldalát is megvizsgálja. A magyarországi tudományos élet legfőljebb regisztrálta a csehszlovákiai magyar eredményeket, de azok nem épültek be az „anya”-állam tudományos közgondolkodásába, s ami még fájóbb: a kutatók nem épültek be a magyarországi programokba. Az első generációs kisebbségi elitből voltak, akik Budapesten tanultak – többnyire nem érte meg nekik, hiszen a Csehszlovák Köztársaságban egy idő után lehetetlenné vált a magyarországi diplomák nosztrifikáltatása –, de ez főként a személyes kapcsolatok kialakításának lehetőségét nyújtotta; ennek „haszna” nem az egyéni pályák kiteljesedésében, inkább máshol mutatkozott, például Móricz Zsigmondnak a felföldi fiatalok iránti rokonszenvében, látogatásaiban, nem ritka személyes jelenlétében az ottani rendezvényeken. A magyarországi céhek elkülönültek egymástól, a céheken belüli iskolák közötti ellentétek – a történettudományból véve a példát – a harmincas évek felé haladva egyre merevebbeké váltak (ez persze magas színvonalukra is utalhat), s ha indultak komplex kutatási tervek, ezekbe a felföldi tudósokat nem vonták be. Talán ez is az egyik oka lehetett annak, hogy például a katolikus egyházi értelmiségből még évekkel a főhatalomváltás után is sokan települtek át Magyarországra, s ott folytatták pályájukat – arányuk jóval nagyobbak tünik, mint például az országot váltó íróké.

A tudományos munka szerepe két, egymást erősítő ok és feltétel miatt a korábbiakhoz képest módosult. Tudományos közeg és a kisebbségi élet – művelődéstörténetünk előző koteibeiben már bőven pertraktált – szerveztségének hiányában egyrészt fontosabbnak, másrészt realizálhatóbbnak tűnt föl (legalábbis a főhatalomváltást közvetlenül átélő első kisebbségi nemzedék szemében) a tudományos ismeretterjesztés, amelynek szervezeti kereteit a közművelődési fejezetekben ismertett egyesületek, körök – a pozsonyi Toldy-kör, a kassai Kazinczy Társaság, a komáromi Jókai Egyesület, a Lévai Casino és a többi – képezték. Ez a tény egyrészt kijelölte azt a középosztályi személyi bázist, amelyhez a tudomá-

nyos eredmények eljuthattak, másrészt korlátozták azok metodikáját is. A tudománynak, mint minden egyéb, a kultúrával összefüggő tevékenységnek, mozgósító, „nemzetmentő” szerepet szántak, s ennek negatív hatása ezen a téren is jelentkezett; sokkal nagyobb erőszakot követtek el azonban magán a mégiscsak nagyobb körhöz szóló szépirodalmon. A gondolkodás bizonyos területein a töredéktársadalom irányítói több mint száz évet hátráltak vissza, amennyiben újraalkották az írásbeliség „nemzetmentő” szerepének ideológiáját. Következésképpen a kialakultnál nagyobb számú műfajra, dokumentumtípusra terjesztették ki az irodalom fogalmát – nem is beszélve arról, hogy ez a fogalomtágítás a minőség elvét is érintette. A felvilágosodás és a reformkor hangulata árad ezeknek az éveknek a közleményeiből, legalábbis nagy hányadukból, amennyiben a magyar szó terjesztésének szerepét látták a fő feladatnak. Ez a szépirodalom terén – nem a jelenség belső logikája folytán, hanem az írói gárda tehetségének, az „olvasótábor” befogadókészségének mértéke szerint – a dilettantizmus tényerését eredményezte. A dilettáns író mellett – amilyenből végtére is sosem volt hiány a magyar nyelvterületen – nagy arányokban bontakozott ki a dilettáns olvasók közege. A múlt század óta, a közművelődési törekvések sikereivel párhuzamosan, a tömegpszichológiai jelenségek nagy mértékben befolyásolták a recepitivitást, s ez, a történetfilozófus Jóó Tibor értelmezése szerint, magát a közízlést tette sékélyesebbé: „A műveltnak nevezett osztály felhígult és tömeggé alakult.” Tudomásunk szerint nem történt kísérlet arra, hogy a szépirodalomba tartozó, s e korszakban Magyarországon és Csehszlovákiában megjelent magyar kiadványok számát statisztikai módszerekkel egymáshoz viszonyítsák, s így elképzeltető, hogy az „anya”-állam területén is parttalanná vált a dilettáns művek elszaporodása. Tény viszont, hogy ott az egész korszakon át olyan szilárd mércét jelentő folyóiratok jelentek meg – nyilván elegendő itt szinte taláalomra a Nyugatot és a Magyar Csillagot, a Választ, a Szép Szót, a Kelet Népet megemlítenünk –, amelyek garantálták a mércét. Köztudott, hogy az első világháború utáni magyarországi társadalom igény szintjét is érték jogos kritikák. Ez a társadalom azonban nem volt csonka, s ami még fontosabb, a kisebbségekéhez viszonyított magas lélekszáma lehetővé tette a műélvező elit kiválasztódását. Az utóállamok kisebbségi kultúrájának szerkezetét nagy mértékben deformálták a szellemi határzarak, az ellentmondó tézisek ütközései – azzal kapcsolatban tudniillik, hogy kell-e, illetőleg lehet-e teljes, minden ágában működőképes szellemi életet teremteni a kistrégiókban; mindenképpen méltánylandó tény, hogy a felvidéki magyar tudományos folyóirat megteremtésének esélyeit latolgatva a húszas-harmincas évek fordulóján szó szerint kimondták: a csehszlovákiai magyar olvasókönzéség önmagában nem tud eltartani egy efféle szemlét.

Az irodalom és a tudomány viszonyának tisztázatlanságára utal a harmincas években a Prágai Magyar Hírlap névtelen, könyvtárstatistikákat böngésző glosszistája: „A munkácsi statisztikában van egy sötétlő pont is: magyar tudományos könyvet nem olvasnak, csak szépirodalmat. Régi hiba. A magyar kultúréletnek egyetlen hibája, hogy nagyon gyakran szépirodalomná válik benne minden, új eszme, szociális tan, modern gondolkodás, javító szándék, társadalomszervező nekilendülés. Jönnek az új tanok, a lelkes fiatalok fölesküdnék rá, s mi lesz belőle? Néhány szép vers, harcias novella, maró szatíra. Lám, így volt a Nyugat korában is. Ugyanazok az új eszmék, amelyek Prágában Masaryk társadalmi realizmusához vezettek és egy gyenge irodalomhoz, Budapesten ragyogó új dalokká váltak és gyenge alapú politikává. [...] Az új környezetben a magyar kisebbség tanulhat szomszédaitól s új, realisabb értelmezést adhat a kultúrának, mélyebb tartalmat az olvasásnak.” Ebből a rövid idézetből is láthatjuk, hogy tudomány és irodalom szempontjai egymással szemben állhattak, ami valószínűleg nem pusztán a kisebbség helyzetmeghatározója – csak ott fontosabb következményeket tartogat. Ezzel szembenáll azonban az irodalmárok tapasztalata a potenciális befogadók vakságáról; Egri Viktor, a prózaíró sötétes megjegyzése a *Jel* című, az 1929 decemberi csehszlovákiai magyar könyvhét alkalmából megjelent, ellentétes ízlésű írók szövegeit tartalmazó röpiratban: hogy vajon ki az, aki látott már egyetlen utast, csehszlovákiai magyar könyvvel a kezében.

A Felföldön, főképpen az első, kisebbségben eszmélő korosztály – s részben már korábban is, a századfordulón születettek, a „Zwischen”-generáció – részéről fontos kísérletek történtek szigorú mércét támasztó folyóiratok és könyvkiadók folyamatos működtetésére, de ezek mind kudarcba fulladtak. A kritikai szellem hiánya idézte elő az értékhierarchia összeomlását, e hiány tudatosítása pedig az elkészült szellemi termékeknek a méltányosság keretein és lehetőségein belüli egységes megítélését.

A helyzet összetett voltát két, viszonylag hosszú idézet segítségével igyekszünk megvilágítani. Márai Sándor, aki az e korszakban élt felföldi származású magyar írástudók közül bizonyonnan a legnagyobb pályát futotta be – s akit 1928-ig egyértelműen a csehszlovákiai magyar írók közé soroltak –, bizonyosan nem volt híve a dilettantizmusnak. A terület egy részének Magyarországhoz való visszakerülése után, egy reprezentatívnak szánt kiadványban közreadott írásában mégis a külön mérce érvényesítése mellett tört lándzsát. A *Kisebbségi irodalom* című cikke egyik, talán nem is a legszimptomatikusabb passzusában olvassuk: „A felvidéki író tudta, hogy ez években az ő lelkébe horgonyozták le a magyarság felelősségérzetét. Ezért nem tudom ezt az irodalmat kicsinyes műhely-szempontok szerint megítélni. Nem tudom egymáson mérni ez írók jelentőségét; az

egészet kell nézni, s az egész értelme annyi, hogy az írók a válság és megpróbáltatás éveiben hű fiai maradtak az anyanyelvnek. Az egyik hangosabban szólt, a másik zengőbben, a harmadik tapasztalatlanul és dadogva; de mind magyarul szóltak, s egyiknek sem jutott eszébe, hogy e nyelven mást is lehet kiáltani, mint az elszakított magyarság nemzeti jogainak követelését. Számomra ez fontosabb, mint egyes szonettek versmértékének tisztasága, vagy egyes regények szerkezetének egyenlőtlensége. Vannak idők, mikor az íróknak nem az a feladata, hogy remekművet írjon, hanem, hogy dadogva is, el tudja mondani nemzete igazát. A Felvidék kisebbségi magyar írói nem ismertek semmiféle »kisebbségi érzést«, a szó divatos, lélektani értelmében. Úgy érezték, hogy a nyelv, melyen az idegen világban megszólalnak, hatalmas fegyver, s jogosan érezték így. Nemzetünk nagy fegyvere ez a csodálatosan vad, elhasználatlan, erjedő, pezsgő, mindent kifejező, gazdag és rugalmas, színes és fejlődő, örök örökség, a magyar nyelv. A felvidéki írók, Nietzsche szavával, nem azzal cselekedtek nagyot a magyarság számára, amit alkottak, hanem azzal, hogy voltak: mert lenni néha több, mint cselekedni.” Az idézett passzus persze nem áll önmagában – értelmezéséhez nem árt ismernünk a Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga 1922-es memorandum egyik utalását az anyanyelv üldözésére: „A sok eset közül csak példaképpen közöljük itt a következő eseteket: dr. Šrobár úr, Slovensko volt minisztere, jelenleg közoktatásügyi miniszter, 1920 szeptemberében Zólyomban egy gyűlésen felhívta a csl. polgárságot, hogy ha magyarul hallanak beszélni, szólítsák fel az illetőket a magyar beszéd abbahagyására, ha ez nem használ, úgy »másszanak a pófájukra«”.

Ezzel szemben Simándy Pál, a kisebbségi kulturális élet szervezésében szerepet játszott, s a húszas–harmincas évtizedfordulón Szlovenszón élte volt református lelkész a Nyugatban így számolt be a kezdetekről: „Az irodalmi élet megszervezése Szlovenszón meglehetősen az írók magánügye maradt mind a mai napig. Az írók körül azonban különféle bajok voltak. A decentralizáció íróvá szabadított Szlovenszko területén hivatlant és hivatottat egyaránt. »Nyelvében él a nemzet«, hangzott mindenfelé a politikai ízű jelszó, és egy sereg ember jelentkezett azzal az igénnyel, hogy a közösség a pusztá nyelvhasználat ellenében írónak tartsa és eltartsa. A zavart még növelte az írók politikai és művészi elfogultsága, amely egymás elleni acsarkodásra és igazságtalanságra vezetett. Íróink kölcsönösen rábizonyították egymásra a nyilvánosság előtt a dilettantizmus bűnét, és a közönség készséggel hitte el mindegyik félnek azt, hogy igaza van. Íróink és napilapjaink gyakorlatba vették a pájtáskritikát, és a közönséget bizalmatlanná tették jó és rossz irodalom iránt egyaránt. Mindez a dilettantizmusnak kedvezett, s az első féltő kétségtelenül a dilettantizmus jegyében állt. Az irodalmilag művelt

olvasó mindarra, ami a szlovenszkói magyar irodalom keretein belül jelentkezett, már eleve előítélettel tekintett és elfordult attól. Az olvasótábor másik része pedig tényleg átállt a dilettantizmus pártjára. Tíz év vergődése, próbája és távlata végre, legalábbis az írók körén belül, tisztázta és eldöntötte a dilettantizmus kérdését: háttérbe szorította az értéktelenséget és íróvá ütött egy tucatnyi embert. De a közönség felé a helyzet lényegesen ma sem változott, aminek legfőbb oka, hogy a szlovenszkói magyar kultúrának máig sincs semmiféle szépirodalmi és kritikai fóruma, sem pedig szervezettsége, s így lelkes közönsége továbbra is csak a dilettáns irodalomnak van, egyéb könyveket inkább csak nemzeti oktrojjaival, vagy gyűjtőív-rendszerrel lehet széthelyezni Szlovenszkon. Az írónak személyes ismeretsége és hatása határain túlra nem terjed az irodalmi sikere.”

Már itt el kell ismételnünk a művelődési élet más területeire is érvényes tételt: az 1919 utáni csehszlovákiai magyar irodalmi és tudományos élgárdára ugyanaz vonatkozott, ami minden szellemi tevékenységet végző személyre és csoportra, azaz – különösen a kezdeti időkben – szigorúan tagolódott kormánypártiakra és ellenzékiekre, s a csoporthatárok – noha sok személyiség igyekezett kivonni magát az effajta meghatározások alól – nagyjából egybeestek az „aktivista” és a „negativista” fogalmi körökkel. Köztudott, hogy az egyik csoportot főként az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság magyarországi emigránsai képezték, a másikat a megszállt területen élő magyar tollforgatók. Máig is sokszor szoktunk visszatérni ennek kapcsán a korabeli, s legpregnansabban Szvatkó Pálnál megjelenő fogalmakhoz, aki az 1919-től 1924–1925-ig terjedő szakaszt „az emigránsok és dilettánsok harca”-ként jellemezte. Az emigránsok sohasem alkottak olyan csoportot, amely egységes ideológiai és esztétikai fegyverzetben lépett volna föl, de általánosságban elmondható róluk, hogy a modern(ebb) magyarországi – főként budapesti – szellemi áramlatokhoz tartoztak és esztétikai értelemben azok hatását tükrözték. Ignórus személyében pedig a Nyugat fordulatának egyik meghatározó személyisége is a Köztársaságban tartózkodott egy ideig. Ezzel szemben a kommunista, illetve a kommunizálódó ellenzék a váltakozó politikai események során egyrészt a Komintern esztétikai irányelveit követve valamiféle „ellenirodalmat” képviselt, mindvégig ideológiája megvalósításának szolgálatába igyekezett állítani tollát, s ugyanakkor nem volt képes nagyobb szellemi teljesítményre, mint az úgynevezett „dilettánsok”, akik a terület autochton lakosai voltak.

Formailag a csehszlovákiai magyar irodalom és tudományosság – amint arra utaltunk kiadványunk második kötetének a két világháború közötti csehszlovákiai magyar sajtóra vonatkozó fejezeteiben – részben nem is Csehszlovákiában, hanem a szomszédos Ausztriában, Bécsben kezdett kialakulni. Az első korszakban

– a könyvkiadás szervezetlensége folytán – mind a szépirodalomnak, mind a szolid tudományos ismeretterjesztésnek, mind a több műfaj határán álló, esetleg tudományosan is megalapozott esszének és publicisztikának a napi sajtó adott terület. Mind ezek a tények, mind a kezdeti kaotikus állapotok sem a klasszikus műnemek fejlődésének, sem a pusztán szakmai kritériumokat szem előtt tartó tudományos munkának nem kedveztek. A korszak uralkodó irodalmi formája a cikk és a pamflet, a vitairódalomba tartozó kezdemények, illetve a költészet, pontosabban a líra, amelynek érvényessége a kezdeti években legalábbis vitatható. Az epika megkétszerezte bizonyítja, hogy az első regény könyv alakban csak 1925-ben jelent meg.

E tény utal a fent említett csapdahelyzetre: mindmáig a csehszlovákiai magyar irodalomról beszélünk a helyi kultúra és művészet legfontosabb ágaként, noha helyesebb lett volna ehelyett írásbeliséget emlegetni. Mert – hiába a tudományos élet körülményeinek megbénítottsága, hiába az irodalmi alkotás eszközeinek, módszereinek, körülményeinek nagyobb szabadsága, s a szépirói alkotást megnehezítő tényezők kisebb száma – mind az alkotók, mind a megjelent művek számarányát tekintve, a minőségi irodalom eredményei jóval szerényebbek, mint a publicisztika, s a szűk körbe szorult tudomány teljesítményei. Mindaz, amit állítunk, az első két kisebbségi korszakra érvényes persze, s az 1989 utáni évtizedre. Az 1945, pontosabban az 1948 utáni másfél évtizedben az írásbeliség egyik ága sem érte el az elvárható elemi szintet – a politikai-ideológiai állapotok egyértelmű folyománya gyanánt.

Nem pusztán az 1948 utáni korszak elítélétei közé tartozott az a – fogalmazunk eufemisztikusan – föltételezés, hogy az idősebb generáció mindenekfölött az elmúlt, lezárult kor esztétikai eszményeit kívánta stabilizálni, a fiatalok pedig a modern áramlatok hívei voltak, s hogy az „öregek” hirdették a passzivitást, aktívna pedig a fiatalok mutatkoztak. Könnyű dolgunk van, ha ezzel szemben el-lenpéldákat akarunk fölvonultatni. A pozsonyi levéltáros, az 1919 utáni első új folyóiratok egyikének, a Tavasznak a szerkesztője, Kumlik Emil – a háború előtt könyvet adott ki az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Pozsonyban kivégzett, illetve pozsonyi születésű vértanúiról – a konzervatívok évkönyvében, az *Aurórá*ban határozottan és egyszerűen állást foglalt a passzivitással szemben: „Bárkinek bármily hangzatos ígéréténel, szebb jövővel biztató jóslatánál százszor többet ér egy csöndben, szerényül végzett pozitív tett. Különösen kulturális téren – a mostani kegyetlenül mostoha viszonyok közt. Nagyhangú ígérgetések reklámszerű beharangozásával szemben régtől fogva annyira elfogult vagyok, hogy kedvem volna egész röviden csak ennyit válaszolni: Ne szónokoljunk, hanem dolgozzunk!” Kumlik szerint a korábbi évtizedekben is nagyobb volt a kul-

turális munka füstje, mint a lángja, zajlott a szöcséplés, a közművelődés terjesztését és fejlesztését pedig megbénította a budapesti centralizáció. A „vidéki kultúrélet” „lomha és álmatag” volt, a fővárosiak pedig, „bármennyit írtunk és beszéltünk is a centralista irányzat ellen, soha nem tartották szükségesnek, hogy helyi bajainkon hathatós módon segítsenek”. A jelenségnek azonban két oldala volt, s a korábbi decentralizációnak nem lett volna esélye: „Azelőtt mindenki szidta, de akarva, nem akarva mégis istápolta a centralista irányzatot. Szidta, mert érezte, hogy nem tud a budapestiekkel konkurálni, és istápolta, mert belátta, hogy nélkülük mégsem tud ellenni. Most viszont olyan a helyzet, hogy kívánatosnak tarthatjuk ugyan a Szlovénországra szóló centralizmust, de nem szabad megcsinálnunk.” Részen azért, mert az állami tiltások ezt úgysem teszik lehetővé, részen azért, mert nem származna belőle haszon.

Ebben benne foglaltatik az egész nyolcvan év legfogósabb problémáinak egyike: a helyi színek vagy egyetemesség, aktivizmus és passzivitás, hagyomány és modernség megítélésének kérdésköre, melyek ütközései a csehszlovákiai magyar szellemi életet belterjesebbé tették, mint azt a valóságos színvonal szükségessége tette volna. Itt tűnik alkalomszerűnek a sokszor több irányból megközelített, megnyugtató módon soha le nem zárt kérdés: kit sorolunk be a csehszlovákiai magyar irodalomba? A régebbi irodalomtörténeti tanulmányok, presztíziszek általában nem tisztázták pontosan a csehszlovákiai magyar irodalom fogalmát, hallgatólagosan azonban a Csehszlovákiában létrejött magyar irodalmi műveket sorolták e fogalomba. Ez alól elsősorban az 1938–1939-ben Magyarországra került alkotók esetében tettek kivételt, anélkül azonban, hogy a háború alatti korszakban a főntiek nevéhez fűződő munkákat következetesen elemezték volna. A két világháború közötti korszakot tárgyaló művek vonatkozásában következtelésnek tűnt föl továbbá az is, hogy azoknak a szerzőknek az életműve, akiknek pályája a főhatalom-változás után egy ideig a Csehszlovák Köztársasághoz kapcsolódott, majd áttelepültek Magyarországra, vagy lakhelyváltoztatásuk dátumáig tárgyaltattak a csehszlovákiai magyar irodalom részeként, vagy egyáltalán nem. A legszokatlanabb magatartást az irodalomtörténet-írók Márai Sándorral szemben gyakorolták. Korai műveit esetleg tárgyalták, az 1928-tól, Magyarországra költözésétől születetteket azonban nem, jóllehet azelőtt sem Szlovénországon, hanem jószerivel Nyugat-Európában élt. A probléma gyökere megítélésünk szerint a nemzet fogalmának tisztázatlanságában rejlik. Korunk döntő módon nemzeti irodalmakban gondolkodik, s ezen belül a közép-európai kultúrák átvették a modern nyugat-európai nemzetfogalmat, mely szerint a nemzeti mivolt kikerülhetetlen konstitutív eleme az önálló államiság. Ez a gondolat két szempontból hatott döntően irodalmi közgondolkodásunkra. Az utódállamok magyar-

sága új helyzetében szükségesnek tartotta a distinkció megteremtését a megmaradt Magyarország társadalmi-politikai-kulturális tényezőitől, részben a magára maradottság tudatosítása szempontjából, részben azért, mert ez szolgálhatott volna ideológiai alapként a teljes önálló kultúra létrehozására, kiépítésére – amely viszont – s nem kizárt, hogy itt egy ellentmondás kísért – a nemzeti identitás megőrzését szolgálta, tehát visszakapcsolt az eredeti alaphoz. Ez természetesen nem az irodalmi mű megítélését kizárólag lehetővé tevő esztétikum szempontja. Utal viszont arra – amit a közvetlenebb vizsgálódás igazol is –, hogy a csehszlovákiai magyar irodalmi élet kialakulásában megismétlődik a nemzeti irodalmak kialakulásának számos jege. A vita- és pamfletirodalom húszas évekbeli térhódítása, a fiatal generációk messianisztikus küldetésstudata mind ennek a megnyilvánulásai.

Van azonban egy másik szempont, mely az egész folyamatot mintegy ellenkező előjellel mérlegeli, értelmezi, s ez pedig nem az összmagyar identitáshoz való visszakapcsolódást, hanem önálló nemzeti identitás kiépítését tekinti a kisebbségtörténet lényegének. Fogalmilag megjelenik ez már a csehszlovákiai magyar közösség jellegét tükrözni kívánó eltérő elnevezésekben. A két háború közötti korszakban nemzeti kisebbségként, az első Szlovák Köztársaság korszakban népcsoportonként, a kommunista ideológia által meghatározott periódusban nemzetiségként határozták meg e közösséget. Az első meghatározás világossá teszi, hogy egy, az államnemzettől eltérő, egy másik nemzethez tartozó közösségről, egy másik nemzet kisebbségbe szorult töredékéről van szó. Nyilvánvaló, hogy ez esetben a többségi nemzet világosan elismeri, hogy ő egy nemzetállam államalkotó nemzete. A kisebbség fogalma már az idézett korban is ellenérzéseket váltott ki, amennyiben a kisebbség mivolta is lehetett belőle asszociálni. Még inkább kárhoztatta – ugyanilyen megfontolásokat hangoztatva – a kisebbség fogalmát a szocialista korszak ideológiája és publicisztikája, melynek az volt a vezéreszméje, hogy a szocialista államok nem uralkodó nemzetek államai, hanem az állampolgáraiké, ezért a jogi másodrendűsége utaló kisebbség fogalmát felváltották a nemzetiségével. Tudatosan viszont a kisebbségek eredeti identitástól való megfosztására törekedtek – e logika szerint a nemzetiség önálló identitással rendelkező csoport.

A mi fogalmaink és meggyőződésünk szerint a magyar kultúrát az ellentétek egysége adja, s szemben a korábbi magyarországi gyakorlattal, az összmagyar – régebben egyetemes magyarnak nevezték – kultúrának a magyarországi kultúrából való szemlélését partikuláris szempontnak tartjuk. Kultúránk egészét ideális esetben a részek összjátéka, egymásbaépülése adja meg. Az 1945-tel kezdődő periódusban az a szempontrendszer, mely a nemzet fogalmához szükségszerűen

kapcsolta az államiságét, a szocialista államok nacionalizmusait szolgálta; egymással „testvéri szövetségben” levő államok között a bizalmatlanságnak akkora fokát, mint amilyen az akkori Magyarország és Románia, Magyarország és Csehszlovákia között volt, csak a fasiszta érdekszövetségbe lépett vagy kényszerült államok kora produkált. Amennyiben tehát számunkra egy egységes – bár különböző szempontok szerint, didaktikus nézőpontokból tetszőlegesen tagolható – magyar kultúra van, ennek csak segédfogalmaiként, jelzőként fogadjuk el a csehszlovákiai, romániai s a többi meghatározásokat. Tény, hogy így nem tudjuk egzakt módon megvonni a határokat, egy-egy életművet nem tudunk karakterisztikusan elkülöníteni politikai terület szerint. E szempontoknak azonban nem is kívánunk megfelelni – a három részre szakadt Magyarország irodalmi életét taglalva irodalomtörténet-írásunk soha nem törekedett Szenczi Molnár Albert életművének széttagolására aszerint, hogy egy része a királyi Magyarországon, másik része Erdélyben, harmadik része Nyugat-Európában született meg. Balassi Bálint vagy Melius Juhász Péter életművével kapcsolatban sem merül föl a területi behatárolás szükségessége. A csehszlovákiai magyar irodalomról szólván, elvileg mindazokra kiterjesztjük figyelmünket, akik a főhatalom-változás idején ezen a területen éltek, akik átestek a megszállás közönségkonstituáló élményén. Ideszámítjuk őket akkor is, ha időközben – még a második világháború előtt – Magyarországra települtek, vagy a bécsi döntés után Magyarországhoz visszakerült területen éltek, s 1944 után nem tértek vissza a harmadik Csehszlovák Köztársaságba, illetve azokat is, akik a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évek folyamán települtek át Magyarországra. Említeni fogjuk azokat az alkotókat, akik 1945 vagy 1956 után Nyugat-Európába emigráltak, legalábbis abban az esetben, ha témaviláguk nem szakadt el szülőföldjüktől. Elég itt utalnunk arra, hogy a két világháború közötti felföldi magyar szellemiség hitelesebben szólalt meg a pályáját és életét Nyugat-Németországban befejező Peéry Rezső emlékezőseiben, mint otthon, Szlovákiában vagy Magyarországon maradt kortársai írásaiban. Elvileg azokat soroljuk tehát a csehszlovákiai magyar irodalomba, akik valamilyen módon szerepet kaptak a csehszlovákiai magyar irodalmi kontextusban. Ez a szemlélet a negyvenes évek közepéig nem volt ismeretlen; több évtizedes emlékezetkiesés után a nyolcvanas években Tóth László vetette fel újra, esszéiben és jegyzeteiben.

Az épülő szellemi élet hiányai közé soroljuk, hogy sok, a felföldi magyar nyelvterületről származó alkotó – utóbb szakterületük legjobbjai közé számították őket –, olyan fiatalon szakadt ki közösségéből, hogy szülőtája organumaiban még nem, vagy csak keveset publikált, mielőtt Magyarországra távozott volna. Az élvonalba tartozók közül a szépirodalomból Márai nevét említjük új-

ra, a történészek közül a Váczy Péterét, a filozófiai irodalomból pedig a tragikus sorsú gróf Révay Józsefét.

Míthogy az autonóm irodalom szempontjából idegen tárgykörök is ebbe a fejezetbe kerültek, említenünk kell, hogy nem pusztán az olvasói elvárások voltak különműek; az irodalom és a kisebbségi politika viszonya is konfliktusokkal terhelt volt. Az irodalom öntörvényűségét a kultúrpolitika elvben elismerhette volna, talán hidat is emelhetett volna a potenciális befogadók s az írók között, sajnos azonban a legtöbbször hatástalan volt. Az első köztársaság idejében a magyar ellenzéki pártok általában nem rendelkeztek irodalomszervezői programmal – vagy nem tudták megvalósítani azt. A Gömör János emlékezőseiben fennmaradt nevezetes anekdota szerint Szüllő Géza, az egyébként igen művelt, sok nyelven beszélő politikus azt mondta volna Sziklay Ferencnek, az ellenzéki pártok 1922-ben létrehozott kultúrreferátusa a mániákusságig áldozatkész, örökmozgó vezetőjének, vegye tudomásul: az a dolga, hogy ne csináljon semmit. Ebből a megjegyzésből régebben a magyar pártok népellenességét igazoló elméleteket fabrikáltak vagy támasztottak alá – ismervén Szüllő szarkazmusát, mi inkább a túlbuzgóság megfékezésére irányuló kísérletnek tekintjük, mégis utalásként foghatjuk fel arra, hogy magát a kultúrát, ezen belül az irodalmat a magyar ellenzék részint nemigen tartotta fontosnak, részint nem tartotta önnön hatáskörébe tartozónak. A töredéktársadalom erkölcsi állapotának rögzítése nemegyszer ütközött a pártvezetőségi tagok ellenszenvébe, de ezek az esetek többnyire személyi színezetet kaptak (ez érvényes például Tamás Mihály és Korláth Endre képviselő vitájára). Akkor viszont, amikor a pártok – vagy egyes politikuskok – kultúrpolitikai programot alkottak (például a Szentiváni Kúrián), a résztvevőknek alkalmazkodniuk kellett az „összmagyar egység” megkívánta politikai taktikához. Szent-Ivány József, a legelhivatottabb irodalomszervező politikus kénytelen volt cserbenhagyni az általa létrehozott irodalmi szervezettel együttműködni szándékozó Új Munkát és szerkesztőjét, Szvatkó Pált, sőt, annak baloldali, illetve polgári humanista szerkesztőtársait – Győry Dezsőt, Darkó Istvánt, Vozári Dezsőt – is sikerült elhatárolódásra késztetnie; utóbb minőségi szerkesztői tervek építő főszerkesztőket – Tamás Mihályt, Darkó Istvánt – mondatnak le posztjukról, a háttérben a személyi összefonódásokban testet öltő magyar egységesszme nevében. Nem volt jobb a helyzet a kormánypárti körökben sem – az aktivista sajtó lehetőségei a kisebbségi sérelmek szavá tétele ügyében a nagypolitika fordulatainak függvényeivé válhattak, illetve az újságíróknak előbb-utóbb rá kellett ébredniük arra, hogy igényeik teljesítését aligha várhatják az államtól, amelynek szándékai, ha máskor nem, a kisebbségi státútum elszabotálása révén végképp lelepleződtek. A legfontosabb kormánypárti – legalábbis kormánypénzből táplálkozó

– szerveződés (a Masaryk Akadémia) irodalmi, könyvkiadó tervei hamar összeomlottak, máig tisztázatlan okokból.

A harmadik politikai erő, a kommunista mozgalom jutott a legmesszebbre az irodalom befolyásolásában: a két világháború között *fölhalálta* az egyedül üdvözítő műfajt, a „valóságirodalmat”, a második világháború után pedig a moszkvai orientációjú kommunista pártok szűk ideológiai szempontjainak képviseletét kérték számon az írótszadalmon. Ez utóbbi esetben nem egyszerűen ráhatásról, morális presszióról volt szó, hiszen a párt a könyv- és folyóirat-kiadás, -terjesztés, -népszerűsítés minden eszközét a kezében tartotta. A kisebbségi egységeszmény ideájának vagy mítoszának nevében az alkotót sokszor készítették elvei elhallgatására; a kivételes korszak e téren a második világháború alatti Szlovák Köztársaság idejére korlátozható, amelyben a kényszer szülte egység valóban működőképessé mutatkozott.

A jeles prózaíró, Darkó István, a Magyar Írás korábbi főszerkesztője, a Tátrában közölt versében örökítette meg író és kultúrdiplomácia viszonyát. Minthogy a vers tudomásunk szerint 1938 óta nem jelent meg, s mert hangja meglehetősen különbözik a korabeli lírai nyelvtől, egészében idézzük. Címe: *Egy irodalompolitikusnak*.

„Bizonyos, hogy a zergéket csodálok
és nem a lomha, torpadt tevéket.
Színeim közt ezért nem is a pirosat
említhetem elsőknek, hanem a kéket.

Úgy van, amikor virágról volt szó,
én bátran kimondottam már régen,
a gyopárt imádom a vészteni szírten
és nem holmi nefelejtset a réten.

Tagadhatatlan, hogy legszívesebben ülök
paraszi hívők közé települve.
Gyomorra hatóbban nem utáltam magam,
mint egyszer, magas bárszéken ülve.

Bizony, hogy mindezt titkolni okosság
és kiszólni iszonyú vétek.
Jóban maradni nem lehet másként,
csak mint biztos tevétek.

Virulni nem lehet itt, csak nefelejsként,
ülni csak széken, idülten.
Ha őszintén, szelíden a földre leülök,
azt mondjátok: Mélyre kerültem.”

Ez persze csak az egyik oka annak, hogy e sorok írója, Béládi Miklós megállapítását is idézve, így kezdte egyik, hasonló témakörű dolgozatát: a csehszlovákiai magyar irodalom története egyetlen szakadozó, folytonosan megfékeződő kísérlet az irodalom irodalmiasítására.

A könyvkiadás szerkezete, feltételei az első periódusban

Az 1919–1944 közötti évekből több mint kétezer, Csehszlovákiában magyar nyelven megjelent könyvet regisztráltak eddig, s ennek még egyhuzadát sem tesszik ki a Szlovák Köztársaság idejének kiadványai. A szervezett, az egész felföldi magyar nyelvterületet átfogó központi magyar könyvkiadó létrehozására folyamatosan történtek kísérletek az első Csehszlovák Köztársaságban, elsősorban szépirodalmi, a kisebbség nemzeti öntudatát, illetve összetartozás-tudatát ébresztő munkák megjelentetése céljából. Tény, hogy ez az a korszak, és ez az említett, újonnan kialakult helyzet, melyben a szellemi élet irányítóinak világképében a reálisnál sokkal nagyobb szerepet töltött be a szépirodalom, és sokakban még éltek illúziók arról, hogy kialakítható az az olvasótábor, mely képes fölvenni a könyvtermést, fönntartani kiadót és író-társadalmat egyaránt. Jóllehet egyre-másra meghiúsultak a könyvkiadás folyamatos működtetésére irányuló kísérletek, s egymás után tudatosodott az efféle vállalkozókban az ideális olvasóról élő kép hamis volta. A korszak folyóirat-struktúráját érintve e munka második kötetében szóltunk a felföldi magyar társadalom azon sajtószűréséről, hogy a kezdetekkor nagy arányát alkotta a hivatalnok- és polgári réteg, s ugyanakkor arról is, hogy a szlovenszkói többnyelvű olvasó olyan nyelvű napilapot vásárolt, amely ízlésének, érdeklődésének, érdekeinek leginkább megfelelt. Nem volt ez másképp a könyvek fogadtatása terén sem. Utaltunk már arra az álláspontra, mely szerint az olvasótábor kialakulása a tömegízlés diktatúrájának lett az egyik következménye. Az irodalmi értékek viszonylagossá váltak. A rohamosan és

nagy arányokban változó világ és a vidéki, értékeit tekintve nem is annyira regionális, mint provinciális „kisvilágok” ütközése, az egymásra torlódó, más-más értékskálát megszólaltató nemzedékek vitájában a befogadatasért perelő vagy esedező kulturális produktumok között valóban nehezen dönthetett a kultúra mint érték iránt amúgy sem érdeklődő olvasó, akinek mindennapi élete amúgy is csak halvány pontokon érintkezett a nemzeti megmaradásért vagy a szociális átalakulásért sisakrostélyukat levonó mozgalmárokéval.

Tény azonban, hogy a könyvkiadásnak, illetve a könyvtermésnek csak egy részét – kisebbik részét – érintették ezek a kérdések. A megjelent kiadványok többsége ugyanis olyan mindennapi használatra szánt eszköz volt, amelynek beszerzése öröklött szokásokhoz kötődött, s amelyek használata nem igényelt különösebb szellemi tornát (naptárak, gazdakönyvek, hitbuzgalmi iratok, brosrák), illetve a diákok iskolai szükségleteit kielégíteni hivatott tankönyv). Az időszaki kiadványokon belül nagy helyet foglalt el a testületekhez, hivatásokhoz, céhekhez kötődő munkák száma, melyekkel kapcsolatban minőségi igényeket támasztani indifferens volna, bár kivételesen egy-egy történeti vonatkozásokat taglaló, főképp intézménytörténeti munka méltónak mutatkozik a számontartásra. A társadalomtudományok fősorportba sorolható produktumok többségénél is általában a népszerűsítő jelleg dominál, s a munkák általában kis terjedelműek, vázlatosak, egy-egy részletproblémára koncentrálnak. A szigorú értelemben vett tudományosságnak, mint mondtuk, s mint majd látni fogjuk, a személyi bázisa is hiányos volt, olvasóköre, közege pedig alig létezett. Erre a példányszámokra való utalások hiányában a fogadtatás, a recepció, és leginkább az e típusú munkák kis száma alapján következtethetünk, minthogy a kiadáspolitikában a kereslet is meghatározta a kínálatot. A könyvek – a piachoz mérten – általában alacsony példányszámban jelentek meg, következőképpen magas áron kerültek forgalomba. (Ez persze relatív. Hiszen amikor Prágában ötven koronába került egy liter bor, Kassán huszonöt koronáért már regényt lehetett vásárolni.) Mecenások nélkül vegetáló kulturális életben döntő ugyanis a közönség érdeklődése, igénye. S itt nem fölösleges idéznünk Fábry Zoltán reflexióit a könyvkereskedés „elkötelezettségéről”, a húszas évek második feléből: „A kirakatokat nézem: német könyvek garmadával. Szexuális könyvek öt sorban, divatlapok, pesti könyvek és az Uhu. Kultúra! Mert, kérem, hogy el ne felejtsek: Kassa – kultúrközpont. Szlovenszkói irodalmi központ és – szlovenszkói könyv sehol. Két kassai szerző könyve a sarokban, akik tán személyesen csempészték oda. Hogy valamelyik könyvkereskedőnek eszébe jutna: tényleg, ezeknek a szlovenszkói íróknak is kéne már egy kis propagandát csinálni, úgy, mint Simándy tette egykor Losoncon: a kirakatot kitömní a könyveikkel, egy-két fényképpel csalogatóbbá tenni, hogy

a közönség az ablakhoz fusson: micsoda új bárcsillagok és sportnagyságok érkeztek – ez dehogyan jut könyvkalmárainak eszébe.”

Kiadó hiányában maguk a lapok is nemegyszer adtak ki könyvet, eredetileg cikksorozatok szánt szövegek szedéstükrének fölhasználásával – az eredeti rendeltetés ezen műveknél kiütközött a nyomtatott szöveg formájában, a keskeny tükrű oldalakban, sőt, az így megjelent könyvek szerkezeti beosztásában is. Nagyon sokszor nyomdász vállalta a könyvek kiadását – ez esetekben ellenőrizhetetlen, hogy önbuzgalma folytán, más intézmények pénzkereteiből, vagy a szerző fizette a nyomdaköltségeket. (Az irodalomtörténeti, jogtörténeti dolgozatok Komáromban kiadott példányain általában a helyi Spitzer nyomda szerepel kiadóként; tevékenysége alapján hatékonyabbnak kell tekintenünk, mint a későbbi hivatásos kiadókat.) Rendkívül nagy végül a szerzői kiadásban megjelent könyvek aránya – ez egyébként jellemző az egész magyar nyelvterületre; vállalkozók – és könyvterjesztők – hiányában nem pusztán a dilettánsok utolsó menedéke volt a magánkiadás. A vevő- és olvasókör összeszűkülése eleve megszabta bizonyos műfajok-műnemek sorsát. A könyvkiadásra vállalkozó személyek, szervezetek szempontjai között fontos helyet kapott az eladhatóság. A magyarországi piacot részben a kulturális határzár választotta el a felföldi könyvterméstől, részben az, hogy a specializálódó produkció főként a helyi feladatokhoz és érdeklődési körhöz alkalmazkodott. Tág tere nyílt hát a dilettáns irodalomnak; gyenge szépirodalmi produktumok még csak-csak piacra kerültek, a velük szemben kritikai szempontokat támasztó publicisztika, tanulmány alig. Az első, irodalomtörténeti és kritikai dolgozatokat tartalmazó kötet, Keller Imre *Irodalmi mozaikok* című munkája, csak 1926-ban jelent meg, szerzői előszavában az alábbi passzussal: „Könyvemnek [...] egy év előtt kellett volna megjelennie. Nem jelenhetett meg. Hiába küldtem szét Csehszlovákia minden magyarlakta városába »Előfizetési felhívásaimat – csak nem akart a könyv kiadására szükséges anyagi eszköz összegyűlni. Nem és nem. Vártam. Több mint egy évet vártam. Hátha csoda történik. A csoda nem történt meg. [...] Nem baj. Könyvemet azért mégis kiadom, azon néhány lelkes hívemnek, akik kíváncsiak mondanivalóimra.”

Azok a bibliográfiák, amelyek korabeli kiadványokban olvashatók – ilyen például Alapy Gyuláé az 1929-es *Kazinczy Évkönyv*ben s Kemény G. Gáboré (az *Így tűnt el egy gondolat* című irodalomtörténetének függeléke) vagy Urr Györgyé, aki *A szlovenszkói magyar politika tíz esztendeje* (1930) című füzetéhez készítette el a politikai irodalom bibliográfiáját –, bár a kutatás fontos támpontjaiul szolgáltak, gyakran tévesen adják meg a könyvek jellegét, és rendkívül hiányosak. Egyik vonásukon sem csodálkozhatunk – készítőik általában nem

könyvtárosok voltak, az osztályozási szempontok nem voltak tisztázottak, s végzetül nem volt olyan központi gyűjtemény, melynek feladata lett volna a magyar könyvtermés beszerzése. (A korabeli könyvtári állapotokra Molnár Imre utalt művelődéstörténetünk második kötetében.) De maga a regisztrálás szempontja is viszonylag késői eredetű, legalábbis későn szerepelt olyan dokumentumban, amelynek volt viszonylagos tömegtámogatottsága, azaz amely egy számításba veendő nagyobb csoport koncepcióját közvetítette. A *kisebbségi magyar ifjúság röpirata...*, 1931 decemberi, első füzetében írta Peéry Rezső, a *Kisebbségi magyar irodalomtörténet* című fejezet kidolgozója: az első számú feladat „Összeállítani egy szlovenszkói bibliográfiát, pontos kataszterét az itt tizenhárom év alatt megjelent minden sajtóterméknek a vidéki dilettánsoktól kezdve az IKVA [Írók Kiadványállalata – F. T. G. megj.] könyvéig, Mészáros József verseitől kezdve Földes Sándorig. Ez az objektív s minden hangot, irányt, törekvést történelmileg pontosan visszaadó kimutatás tenné lehetővé az irodalomtörténeti felmérést, aminek a szociológiai metódusa itt annál fontosabb, mert nagy alkotások analizéséről, hiányozván a nagy alkotások, nem lehet szó, inkább arról, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegek, parasztság, kispolgárság, falusi intelligencia stb. hogyan tökrözik [sic!] az életüket, milyen felfogásbeli változásokat láthatnak meg azóta, milyen társadalmi folyamatokat adnak vissza stb.” Peéry irodalmi munkákat említ, s az előzményekből kitetszően történelmi dokumentumokra is gondol, de szociológiai szempontok szerint nyilatkozik – a következő lépés talán már a teljes könyvanyag számontartása lehetett volna. A tárgyyszerűség megkívánja annak ideiktatását, hogy a *Jel* című röpiratban éppen a konzervatív tábor egyik vezető személysége, a Sarlóval személyesen is polemizáló Alapy Gyula vall hasonló igényeket. Reprezentatív jellege miatt érdemes idézni még a röpiratból – ellentétes szellemi-eszmei beállítottságú embereket szólaltatott meg a közös ügy érdekében, s a magyar társadalom vezetőivel szemben a legkritikusabb megjegyzéseket nem is a potenciális ellenzék tagjai fogalmazták meg, hanem a kulturális funkcionáriusok. Sziklay Ferenc jellemzi az ördögkört, amelybe az irodalom támogatottságának ügye került: „Mít tett a szlovenszkói és ruszinszkói magyar közélet hivatalos vezetősége a mi magyar irodalmunkért és művészetünkért az egész tíz év alatt? Mi történt eddig abban az irányban, a magyar élet reprezentánsai részéről, hogy az írók és művészek életútja csak egy kicsivel legyen kevésbé göröngyös? Tudjuk a feleletet előre, mert mintha már hallottuk volna: előbb produkáljon a szlovenszkói és ruszinszkói irodalom olyat, ami érdemes a pártolásra s akkor »biztosíthatjuk a legmesszebb menő támogatásunkról.« Ez éppen olyan felelet, mint az a rossz tréfa, mikor az elesett gyermeknek azt mondják: »Gyere ide, majd fölemellek.«”

Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy Sziklay megértő kritikát igényelt a szlovenszkói magyar könyvekkel kapcsolatban, s összevetjük ezt a fenti sorokkal, a kassai kultúraszervezőben már nem a dilettantizmus apológóját látjuk. Úgy lehet, Sziklay afféle átcsapáselmélet híve lehetett, aki szerint a minőség szintjének emelkedése a mennyiségi gyarapodás következménye is; könyvek kellene, hogy megindulhasson a kiválasztódás. Ez az elmélet vitatható. Nem kevésbé logikus azonban, mint a megfontoltabb és felkészültebb kritikusok „Tessék remekműveket írni!”-típusú dörgedelmei: az esetleges összetételű szerzőgárda az utóbbinak immanens okokból nem felelhetett meg. Az sem érdektelen, hogy a konzervatív csoporton belül is voltak ellentétes nézetek a mecenatúra jellegéről. Rácz Pál három-négy mecenástól várta a kiadás anyagi alapjainak stabilizálódását, Sziklay szerint az irodalom „az irodalmi összesség, a vezérekben kifejeződő nemzeti összesség erkölcsi és anyagi pártolását” igényli. Darkó István, a röpirat szerkesztője mondta ki végül, érezhetően nem pusztán az írásbeliségről, hanem az azt kitermelő töredéktársadalomról is: „Gazdasági és politikai tetszhalálban fekszik a külsőformájú életében, rettenetes lelki egyenetlenségek szakadékaiban bukdácsol bensejében.” Az irodalom regionalitásáról szövődött vitákhoz szól hozzák – ma is érvényes módon – Jarnó József: „A szlovenszkói magyar irodalom akkor fog megszületni, amikor az íróknak már eszébe se jut, hogy ők szlovenszkói magyar irodalmat akar csinálni, de akármit ír, az szlovenszkói magyar irodalom lesz.”

A legterjedelmesebb munka, amelyre támaszkodhatunk, fél évszázaddal a korszak lezárulta után készült, és máig kéziratban maradt. B. Nádor Orsolya *A cseh-szlovákiai magyar könyvkiadás 1918–1944* című bibliográfiájában – mely tartalmazza a felföldi Kazinczy Könyvkiadó közreműködésével Berlinben megjelent kiadványokat, nem szerepelnek benne viszont magyarországi kiadók cseh-szlovákiai magyar szerzők írta könyvei – csaknem ezer címet tart számon a korszakból az általános művek között. Ezek nagy része az említett gazda-, zseb-, egyházi, szakmai cégjelzésű és egyéb naptárak közé tartozik, általában periodikum, illetve testületi rendszabály-, vagy kerek évfordulókra megjelent emlékkönyv, partikuláris intézménytörténet. A pszichológiát és a filozófiát mindössze öt munka képviseli. A vallási és teológiai könyvek száma – a katekizmusokkal, úgynevezett építő iratokkal, énekeskönyvekkel (s effélék adják a többséget) – majdnem eléri a százötvenet. A társadalmi vonatkozású és társadalomtudományi művek száma több mint ötszázötven, de e szám önmagában megtévesztő lehet, ha nem tudjuk, hogy a tankönyvek is ide soroltattak, s számuk ebből, beleértve az államnyelvből tükörfordítottakét, kétszázkilencven. A további tudományokat nagyon kevés munka képviseli – a természettudományokat mindössze négy kiadvány. A művészet, szórakozás, sport főcsoport harminc, a szépirodalom több mint ötszáz-

ötven címből áll, de a műfordításokkal, az irodalomként föltüntetett propagandaszövegekkel és a dilettáns verseskötetekkel együtt. A földrajz, életrajz, történelem főcsoportba – idetartozik a honismeret és az útirajz is – körülbelül százhetven kiadványt sorolt be a bibliográfus.

A rendszeres kiadói tevékenység megteremtésére nem pusztán az esetleges kizárása, a folyamatosság megteremtése szempontjából mutatkozott igény, hanem azért is, mert a másod- és harmadlagos irodalom áradatában nélkülözhetetlennek tűnt a kritikai szűrő alkalmazása. Az irodalmi körök, társaságok, szövetségek ezért mindig is kiadói programjuk anyagi megalapozására törekedtek. A döntő lépést végül magyarországi segítséggel tudták megtenni. A Kazinczy Társaság közreműködésével, illetve jogi személyként való feltüntetésével a berlini Voggenreiter Verlag magyar osztályának létrehozása révén került erre sor. A kiadó magyar osztályát a magyar állam kultuszértéke hozta létre s pénzelte s kisebbségi irodalmak s könyvkiadás ösztönzésének, segítésének szándékával, mivel ha ezt közvetlenül teszi, könnyen a csehek és a románok ellenállásába ütközhetett volna. A programba állami pénzek juttatásával bevonták a Franklin Társulatot is, így jelentek meg ott szlovákiai magyar írók is. A berlini magyar könyvkiadás irányítója az egyetem lektora, Farkas Gyula lett, aki csehszlovákiai szerkesztőket alkalmazott – például unokatestvérét, a neves tudóst, Kramer Jenőt. Régebbi elemzők a magánakciónak tekintett gazdag programot heroikus magánvállalkozásnak tekintették, s e szerint méltatták; ma már napvilágra került, a magyar kormány szerepe a berlini könyvkiadás finanszírozásában. A Voggenreiter Verlag magyar sorozatának lezárultával a könyvkiadás rendszerezésére tett legfontosabb lépést szintén a kassai irodalmi társaság tette meg a Kazinczy Társaság Könyvbarátainak Egylete megalakításával. A tíz éven át – 1928-tól 1938-ig – főnállt Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet elvileg évente hat mű közreadását vállalta, a korszak egyik legtekintélyesebb magyar értelmiségijének, Gömör Jánosnak, az eperjesi főgimnázium utolsó magyar igazgatójának szellemi irányításával, 1933-ban azonban a kezdeti lendület elakadt. Nagy szerepe volt ebben Vécsey Zoltán *Síró város* című, a főhatalomváltozást pertraktáló, kassai tárgyú, háromkötetes riportregénye hatóság általi elkobzásának, amely hatalmas érvágást okozott a kiadónak. A Szövetkezet működését részben szintén a magyarországi támogatásra alapozták, bár ennek metódusa egyelőre nincs föltárva.

Csehszlovákiai pályafutása során a köztársaság szubvenciója képezte viszont a Prager Könyvkiadó tőkét. Igazgatója, a szociáldemokrata Prager Jenő Magyarországról előbb Bécsbe emigrált, s az osztrák fővárosban megjelent könyvei közül a magyar nyelvűeket főként Csehszlovákiában értékesítette; 1934-ben Po-

zsonyba tette át székhelyét. Német és magyar nyelven főleg az államalkotó nemzetek államférfiainak könyveit adta ki, továbbá cseh, szlovák, szovjet – például Mihail Solohov, Ilja Ehrenburg – baloldali írók munkáit. Programja fõlfehetően az illegálisan Magyarországra juttatott könyvek eladására épült.

Koncepciózus vállalkozásként indult Barta Lajos kezdeményezése, az Írók Kiadóvállalata, amely azonban 1928-ban, öt könyv kiadása után megfeneklett, s a Renaissance kassai egyesület – legnevesebb alakja Jarnó József volt – is csak néhány kiadványig jutott el (tervében szerepelt egyébként, már 1927-ben, egy József Attila-verseskötet is).

A legfontosabb aktivista kezdeményezés a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság programjához kapcsolódott. A Masaryk Akadémia 1935-ben három – egy szépirodalmi, egy tudományos–tudományos ismeretterjesztő és egy képzőművészeti – könyvsorozat kiadására szánta el magát, melyből azonban csak a szépirodalmi sorozat hat darabját tudta megjelentetni (a tervezett tizenkettőből); a könyvkiadói tervek elsüllyedtek az Akadémia többi áttekinthetetlen ügye között. Ugyanebben az évben indult meg a nyitrai Híd Szlovenszkói Irodalmi Társulat tevékenysége is, mely helyi szerzők mellett az első köztársaságban reprezentatív könyvsorozatot is kiadott – a *Szlovenszkói magyar írók antológiája* négy kötetét. Munkáját a Társulat a háború alatt is folytatni tudta.

A periódus utolsó éveiben, amikor a magyar egységtörekvések során felújították a korábban kátyúba jutott szerveződések, még egy komolyabb kísérlet történt a modern csehszlovákiai magyar irodalom tervszerű, rendszeres kiadására a Tátra Lap- és Könyvkiadó révén; grandiózus programjának – éppúgy, mint Tátra című folyóirata további megjelentetésének – az újabb határváltozás és a pozícióharcok sora vetett véget.

A csehszlovákiai magyar szellemi termékek számbavétele során azonban nem érhetjük be a Csehszlovákiában megjelent munkák lajstromozásával; a magyarországi kiadókra is több ok miatt ki kell terjesztenünk figyelmünket. Szervezett formában vagy egyéni utakon főként Budapesten jelent meg számos, a felöldi magyar szellemi életet reprezentálni hivatott irodalmi vagy tudományos munka, néhány történész, filozófus vagy író eleve Budapesten keresett kiadót egy-egy könyvének – például Karsai Ervin, Szenes Piroška. Az írásbeliség közvetítője – előző kötetünkben utaltunk már rá – a sajtó volt, a szakmai vagy kulturális folyóiratok mellett a napilapok is. A magyar tudomány és irodalom népszerűsítésében elvileg komoly szerepe lehetett volna – s erre még nem tértünk ki – a pozsonyi magyar rádióadásnak is, ennek az igénynek azonban az első történelmi periódus utolsó évéig nem tudott, s talán nem is akart megfelelni. A rádió műsorának összeállításában nagyon sokáig kimondottan politikai szempontok ér-

vényesültek, ráadásul a műfaj maga gyermekcipőben járt még országos szinten is, s az aktivista kultúrpolitika csődjéhez hozzájárult a magyar rádiósok szakmai felkészületlensége is. Szvatkó egy helyütt a rádiót „komoly kultúrintézménynek” nevezi, de e meghatározást nem tartja érvényesnek a pozsonyi rádió magyar műsorára, amelynek az egész magyar tudományos és művészeti élet megszólaltatójának kellene lennie, tekintet nélkül az előadók állampolgárságára és politikai álláspontjára. Tény, hogy a Köztársaság összeomlása előtti években a rádió műsora tematikailag bővült, Peéry, Szvatkó, Egri Viktor, Győry Dezső egyaránt tartott benne előadásokat, s megjelent révén a hangjáték műfaja is.

Végezetül utalni szeretnénk arra is, hogy milyen lehetett az ekkori szlovenszói magyar vezető értelmiség műveltségi szintje, illetve könyvkultúrája. Fábrý Zoltán roppant tájékozottsága a német írásbeliségben köztudott; a fiatal Márai a nyugat-európai áramlatokat a helyszíneken ismerte meg. Mi most a százhetvenhárom szellemi ember olvasmányélményeiről írt vallomásait tartalmazó *Az új könyvek könyve* című kiadványból vesszük át Szvatkó Pál utalásait az őt meghatározó áramlatokról és művekről (rajta kívül az első korszakban mindvégig Szlovenszón maradt alkotók közül Szenes Piroska szerepelt még a kiadványban). Szvatkó első meghatározó élménye – még 1919 előtt – a Leonardo da Vinciről szóló irodalom volt: Müntz, Freud, Bode, Seidlitz, Rosenberg, s maga a művész *Trattato della Pitturája*, majd ezzel összefüggésben a reneszánszsal foglalkozó szakirodalom egésze. A fordulat idején már a francia szimbolistákért rajongott, s főképp Adyért, akinek 1919-ben háromszáz versét tudta kívülről – s ez részben eloszlatja azt a mítoszt, hogy az Ady-kultusz csak az emigránsok közvetítették volna Szlovenszkóra –; a húszas évek elején a válságfilozófia ígézte meg: Spengler, majd Nietzsche. Mehlis történetfilozófiáján, Ágoston *Vallomása-in*, *De civitate Dei*jén, Goethén és Gundolfon át vezetett Szvatkó útja a szociológiáig, Marxig, Leninig. Az 1928-as évnél Szvatkó Julien Benda és Henri Massis nevét említi, 1929–1931 között újra a szociológia, a világtörténelem, a földrajz, a statisztika foglalkoztatta (Gaxott, Stein, Horobin). 1932-től rendszeresen és tömegével olvasta a közép-európai problémákat tárgyaló munkákat (Masaryk, Beneš, Szekfü), 1935–1936-os olvasmányai pedig: „Egyre több politikai mű.” A világszellem friss és nagy hatású munkái tehát nem zárattak el automatikusan a cseh-szlovákiai magyar értelmiség elől. Szvatkó sorsa persze kivételes sors, ekkora ismeranyag főlhalmozását nyilván a nyelvismeret, az Európa több országának egyetemén szerzett képzettség, a filozófiai fölkészültség, a Prágában, a fővárosi kultúra közegében és a hírforrások mellett eltöltött másfél évtized tette lehetővé. Mindez azonban az általános benyomásainkon nem változtat: a szlovenszói magyar kultúra provincializmusát ehhez is kell mérnünk.

Magyar tudományosság és bölcelet az első köztársaságban

A filozófiai élet föllendülésének kezdete nagyjából a századforduló éveivel vág egybe, a két háború közötti gazdag és rétegzett magyarországi bölceleti irodalomnak ide nyúlnak vissza a gyökerei. Nyilvánvaló, hogy Pozsonynak, az egyetemi városnak is volt szerepe ebben, itt is tere nyílt a katedréről oktatót, de „katedrafilozófiává” még nem váló bölceleti irodalomnak. Hanák Tibor szó szerint ezzel kezdi a tárgykört feldolgozó híres könyvét, az *Elfelejtett reneszánsz*ot: „Reneszánsz, valódi újjáéledés kezdődött a magyar századfordulón. Nekilendült a szellemi élet, készülődött a nagyot akarás irodalomban, művészetben, tudományban, reformgondolatok pattogtak elő a fejekből, s cvikkeres tanárokból eszméhes lázadók laktak. Az újtó akarát új filozófiát, új szemléletet igényelt, érveket és távlatot, tudományosság kellett az egyik, fogalmakon túli lendület, »élan vital« a másik oldalon, szellem és élet, érték és tény, modern eszme és élő tradíció. A filozófia nem egyetlen rendszert, nem megoldást jelentett, hanem keresést, több filozófiát, jeles gondolkodókat, irányzatok versengését, új társulatok alapítását, folyóiratok indítását és szellemi párbaját.”

A Trianont közvetlenül megelőző korszakban a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb irányzatának, a szellemtörténetinek egyik megalapozója, a társadalomtudományokban elhatalmasodó pozitívista, a természettudományos módszereket követő iskolái ellen föllépő Kornis Gyula, a pozsonyi egyetem tanára volt. A lélektan felől indult valaha a filozófia irányába, s éppen a főhatalomváltás körüli években, 1917–1919-ben adta ki háromkötetes munkáját, egyik főművét, *A lelki élet* címmel. A háború után pályája Budapesten folytatódott.

A későbbi években nem folytatható élénk filozófiai élet a volt Felső-Magyarország területén, amelyben szerepe lehetett annak, hogy a pozsonyi egyetemen, a késői indulás okán, nem alakulhatott ki olyan bölcselői kör, mint a Böhmtanítványokból álló, utóbb „kolozsvári iskolának” elnevezett, főként neokantianus gondolkodókból (Tavaszy Sándor, Makkai Sándor, Tankó Béla, Varga Béla, Ravasz László) létrejött társaság, melynek több tagja 1919 után is helyt maradt. A felföldi magyar szellemi életnek ahhoz sem volt elég ereje, hogy birtokba vegye legalább a „régio”-hoz kötődő filozófusok életművét, például Erdélyi Jánosét, vagy magát Böhmet, noha korábban a korszak felföldi írástudójának, (Kajlós-)Keller Imrénének szerep jutott a kolozsvári professzor értékfilozófiájának ismertetésében, hagyatéka sajtó alá rendezésében.

Elszigetelt jelenség maradt a filozófiai – vagy filozófiai szempontú – munkák megjelenítése, s főként a skolasztikus irányzat híveihez kötődtek ezek is. Takács Menyhért jászóvári prépost e korszakban megjelent összefoglalása – *Mi a bölcsélet. A gondolkodás történetének kézikönyve* (1927) – értelemszerűen vallásbölcséleti beállítottságú, materialistaellenes munka, amelyben – alcíme ellenére – nagyon erős a szelektív jelleg, s szerzője a kor filozófiai iskoláinak értelmezéséhez nem jut el. A neoskolasztikus iskola legjelentősebb szlovákiai magyar – később pályáját Magyarországon folytató, Pécsen, majd Szegeden professzorkodó – alakja a főképpen a kultúrfilozófiai és lélektani kérdésekkel foglalkozó Bognár Cecil. Természettudományos képzettséggel kutatta az okság ismeretelméleti vonatkozásait, kultúrfilozófiai és pszichológiai tanulmányokat írt. Az utóbbi területen elért eredményeit *Mi és mások. A mindennapi élet lélektana* című, több kiadást megért munkájában foglalta rendszerbe; egyéb nagyobb tárgykört befogó könyvei e korszakban: *Logika* (1922); *Értékelmélet* (1923). *A magyarság jellemrajza* című, 1935-ben a Budapesti Szemlében – illetve különnyomatban is – megjelent munkájában a nemzetkarakterológia túlzásait kizárva az egyéniségnek a normák helyébe lépő kultuszát jellemezte, kárhoztatta a retorikai elem túltengését a nevelésben és a közéletben, s rámutatott a magyar nemzetrészek „gondolkodás- és érzésvilágában” fölismerhető „szétágazás”-ra. *A normák alkonya* (1930) című írásában azt fejtí ki, hogy a normatív elvek társadalmi megítélése évszázadok óta lefelé futó hullámvonalat mutat, a normaellenesség a normák erőszakolásának ellenhatásaképpen lépett föl, s az írás születésének idején a cselekvés vált főfunkcióvá, elsorvasztva a kritikát. *A Mi és másokról* fogalmazta meg Makay Gusztáv: „Ilyen tálalásban még a freudi pszichopatológia igazságai is egészen természetesnek tűnnek föl, s éppen ez a különbség Freudnak a mindennapok pszichopatologikus jelenségeiről írt, erősen túlzó könyve és Bognár műve között. Freud olvasása után mindnyájan súlyosan betegnek érezzük magunkat; Bognár viszont egyenesen hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megszabaduljunk idegességünkötől, gátlásainktól, az emberekkel és a gyermekekkel való helytelen bánásmódunktól.” A filozófiai társaság folyóiratában, az Athenaeumban egyébként szerzőként, illetve ismertetett könyv alkotójaként a Trianon utáni tizenkét-tizenhárom évben a felföldi filozófusok közül egyedül Bognár neve szerepel.

Egy másik fontos kísérlet kötődik a lélektanhoz a Felföldről: Karsai Ervin premontrei tanár *Az apperceptio. Új didaktikai alapvetés kísérlete* (1922) című munkája, mely Budapesten jelent meg, s a fogalom történetének áttekintésén túl annak újraértelmezését is elvégzi a modern pszichológiai kutatások eredményeinek ismeretében.

Pap, egy volt református lelkész, a Trianon utáni első évtizedben – októberista – emigránsként Losoncon élő Simándy Pál (Gombos Ferenc) nevéhez fűződik

a szociális és depolitizált kereszténység egyetemes világnézeté alakításának alapjait kidolgozó *Elsikkadt hegyibeszéd* (1932), amit Romain Rolland néhány, Krammer Jenő révén megismert részlete alapján nagyra értékelt, bár ebben kissé elrugaskodott a valóságtól. Eszmetörténeti tárgyú Simándy másik, végső formájában 1927-ben *A magyar kálvinizmus útja* címmel megjelent tanulmánya; a magyar reformátusság történelmi szerepének és a századforduló utáni állapotának legjobb – egyébként polemikus – összefoglalásaként szokták idézni olykor még ma is. E tanulmány a tradíció és a nyitottság között egyensúlyozva modern – s a magyarság számára egészében elfogadható – világnézetként jelöli meg a kálvinizmust. Eszmetörténeti megalapozottságúak Stuhlmann Patrik tanulmányai is, köztük a leginkább szemlélettágító az angol fabianizmusról írt kis füzeté, a *Szocialista törekvések Angliában* (1920).

Csehszlovákiai kezdetek után Magyarországon teljesedett ki a pályája gróf Révay Józsefnek és Hamvas Bélának, a két háború közti időszakban. Révayt 1945-ben kommunista rohamosztagosok gyilkolták meg, Hamvas Béla egy évtizeden át raktárosként dolgozott a diktatúra legsötétebb éveiben. Révay gróftól egy történeti szociológiai munkája – *Kisnemesek Tajnán* – a tájegységhez kapcsolja; filozófiai munkáiban elsősorban ismeretelmélettel – *A megismerés antinómiája Kantnál* (1936) – és etikával – *Az erkölcs dialektikája* (1940) – foglalkozott. Értékelői az antinómiák filozófusként jellemezték, aki ritka tanulmányában a beidegződéseket kiiktatva hatolt tárgya mélyére.

A közvetlenebb értelemben vett tudomány részben elszigetelt egyéni kezdeményezések kiérleletlen gyümölcse gyanánt, részben a közművelődési társaságok és irodalmi körök koncepciójába kapcsolódva születik meg Komáromban, Kassán. Ez meghatározza a létrejövő teljesítményeket, mégpedig kettős vonatkozásban: egyrészt aránytalanul nagy a lágy társadalomtudományokban, és az irodalomtörténet-írásban, s a történettudomány néhány ágazatában – főként a helytörténetírásban – honismereti irodalomban – megszületett művek száma. Másrészt – ezzel összefüggésben – kis terjedelmű, nem túlzottan magas absztrakciós fokon, főként tudományos ismeretterjesztő hangon és eszközökkel írt munkák ezek, amelyek egy része a konzervatív iskolák nyelvén szólalt meg, más része kimerült a pozitivistá adatgyűjtésben. Sok közülük semmilyen tudományos mércét sem ütött meg, sőt, nem is helyezett maga elé effélet. A korszak a tudománynak éppúgy nem szánt immanens szerepet, mint a szépirodalomnak – jelentőségét részben a nemzetközredek mozgósításában látta.

A tudományos élet kiépítéséhez hiányzott tehát mind az intézményi bázis, mind az oktatási és kutatóintézetekben vagy a pártok körében, a művelődési intézményekben kidolgozott átfogó tudományos koncepció, mind a speciális tuda-

mányos periodika – leszámítva a Szepes Megyei Történelmi Társulat szórványosan, s részben német, illetve szlovák nyelven megjelenő, *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából* című évkönyvét. A felsőfokú oktatási intézmények közül a magyar református egyházi értelmiség képzésére szolgáló, 1925-től működő losonci teológián kívül pusztán a pozsonyi egyetemen folyt evangélikus lelkész-képzés, továbbá Prágában és Pozsonyban működött az egyetemen magyar lektorrátus, illetve szeminárium. A magyar egyetem vagy akár pusztán tanszék létrehozására irányuló akciók a magyar pártok vagy az egyetemi hallgatóság részéről nem értek el eredményeket. Kétségtelen, hogy a kisebbségi élet átfogó tudományos földolgozására tett első, s az ötletnél, a programkidolgozásnál megrekedt kísérletek az egyetemi ifjúság köréből indultak ki; a Pozsonyban szervezett diák-szemináriumokat a sarlósok, a Prágában működőket a Magyar Akadémikusok Körének tagjai irányították. Szakcsoportjaik a húszas-harmincas évtizedfordulón működtek ugyan, de konkrét eredményeket fölmutatni nem nagyon bírtak, pedig figyelmük összességében a megismerés számos területére – a természettudományokra, az orvosi ismeretekre is – kiterjedt. A Sarló fölbomlása után tudományos programot a mozgalomból elágazó Magyar Munkaközösség tervezett, de eredményei főképpen a kiáltványszövegeknek, tervezeteknek a Magyar Írásban való közzétételére korlátozódtak. Terveik között a falu szociografikus fölfedezése is szerepelt.

A Masaryk Akadémia, amelynek rendeltetései közé tartozott a kisebbségi társadalmi tudományos életének fölfejlesztése is, köztudottan semmilyen, a működésével szemben támasztott elvárásnak nem tudott megfelelni. „A Csehszlovákiai Magyar Tudományos Társaság megalakulása alkalmából” megjelentetett, a magyar egyetemi ifjúság állásfoglalását tartalmazó röpirat a szociográfiai gyűjtést és a szociológiai kutatást szorgalmazza – Sombatra, Tönniesre, Max Weberre utalva-hivatkozva –, a kisebbségi kérdés elemzését tűzi ki feladatként, a néprajzi, „néptörténet”-i vizsgálódást sürgeti – Mályusz Elemér eredményeit hozva föl példa gyanánt –, továbbá a kisebbségi magyar irodalomtörténet megírását tartja fontosnak, s egy ezzel kapcsolatos bibliográfia elkészítését, valamint a szláv–magyar kultúrkapcsolatok föltárását. Az 1932-ben megjelent azonos című kiadvány a nyelvészetre, a természettudományokra, a művészetekre, a pedagógiára, építészetre, néphigiénéjára, a gazdasági tudományokra összpontosít. (Jantsky Béla e kiadványban, némi túlzással, nem kevesebbet állít, mint azt, hogy 1932-ig Csehszlovákiában egyetlen magyarul írt természettudományi tárgyú közlemény sem jelent meg.) A fiatalok komplexebb kutatói programot dolgoztak ki, mint amelyet a Masaryk Akadémia – elvileg fél tucat szakosztályra tagolt – „tudós”-gárdája. Az idézőjelet a velük szemben támasztott korabeli kritikák teszik indokolttá. A

Társaság működését a kortársak szerint döntően befolyásoló klikkszellemet érintő bírálatok közül Turczel Lajos a Magyar Élet egyik 1937-es, *Adatok a szlovenszkói szellemi szegénységhez* című közleményét idézi: „A középiskolás tanári képesítés még nem jogcím arra, hogy valaki az Akadémia tudományos osztályának tagja legyen. Általában véve itt van a legnagyobb baj. Közel félszáz tagja van a tudományos osztálynak, de a félszáz között nincs öt olyan, aki komoly tudományos munkát végezne. A tények beszélnek! Dr. Orbán Gáboron és dr. Sas Andorron kívül jóformán senki sem jelentetett meg tudományos munkát. Tehát még meg sem kísérelték, hogy dolgozzanak.” Tény, hogy mind a Masaryk Akadémia Magyar Figyelő című folyóiratában, mind a Magyar Írásban elsősorban az irodalomtörténet és az irodalomkritika, kis mértékben az esztétika művelői jutottak szóhoz. Pedig a Magyar Írás köre, a Magyar Munkaközösség és a Kazinczy Társaság tagjai 1932-ben megtették az előkészületeket a magyar kisebbségre vonatkozó tudományos ismeretek összegyűjtésére és egy albumszerű kiadványban való megjelentetésére. Az adatok összegyűjtését szolgáló kérdőív szerint a *Másfél évtized – Csehszlovákia magyar lakossága* munkacímű kiadvány statisztikai, történelmi, politikai, gazdasági, oktatási, művelődési, geográfiai, etnográfiai adatok tömegét integrálta volna, s egy 1918 utáni részletes kronológiát is tartalmazott volna. A Kazinczy Társaság 1933-as, a könyvkiadásnál említett megtorpanásával a tervezet kátyúba jutott, az elkészült szövegek Turczel Lajos föltételezése szerint visszakerülhettek a szerzőkhöz, illetve a belőlük leszűrt következtetések beépülhettek a *Kisebbségi problémák* (1937) és a *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* (1938) című kötetekbe. A Sarló, majd a Magyar Munkaközösség szociográfiai kutatóprogramjához hasonló a Csehszlovákiai Magyar Akadémikusok Szövetsége kezdeményezett 1937-ben. Az akkor meghirdetett szociográfiai pályázatra beküldött írások éppúgy nem kerültek elő, mint az 1932–1933-as gyűjtőív nyomán beérkezett dokumentumok.

1933–1935 között jelent meg a korszak első, nagyrészt tudományosnak szánt folyóirata, a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület Nemzeti Kultúrája, Alapy Gyula szerkesztésében, főként a helytörténeti-honismereti dolgozatoknak nyújtva teret, szolid kitekintéssel a természettudományokra is. Említettük már – művelődéstörténetünknek a sajtóval foglalkozó fejezetében –, hogy a fiatalabb generáció a folyóiratból az úgynevezett „kisebbségtudományokat” hiányolta. A Csehszlovákiai Magyar Irodalmi Szövetség (CSEMISZ) kiadta Nemzeti Kultúra – 1938-ban – pedig már ez utóbbiakra koncentrált.

Azon szerveződések közül, amelyek a tudományművelést is pártolták, a legnagyobb reményekkel talán a Jankó Zoltán, majd Bólya Lajos vezetésével szerveződő Magyar Kisebbségi Társaság indult, ez a Tavaszi Parlamentet is szerve-

ző, depolitizált népfrontos gyülekezet. Belügyi jóváhagyást a benne konkurenciát látó Masaryk Akadémia mesterkedései miatt nem kapott, de működése ideje alatt szerepe volt a fiatal értelmiségi generációnak a kisebbségtudományok felé fordításában.

A tudományos eredmények tehát túlnyomó többségükben az egyéni kezdeményezéseken múltak. Nemcsak az eszközök hiányoztak létrejöttükhöz, hanem a készítés is. Jellemző példája ennek a háború előtti korszak jeles klasszikafilológusának, Bódiss Jusztinnak a komáromi Jókai Egyesületben 1919 októberében megtartott előadása *A régi római nőkről*, amely nyomtatott formában megjelenve az egyik első, a cseh megszállás után megjelent tudományos ismeretterjesztő kiadványt képezte. Bódiss nyitott tudós volt, következtetéseit a legfrissebb eredményekből – például Ferrero kutatásaiból – vonta le, előadása színes és gazdag, de nem egészíti ki tudományos apparátus. Tárgyát tekintve pedig a szabályerősítő kivételek közé tartozik: az első évtized csehszlovákiai magyar irodalomtörténet-írói teljesítményei a magyar irodalomnak főként a Felföldhöz kötődő, a nemzeti identitás szempontjából szimbólumjellegű, -jelentőségű, vagy a háború előtti korban hivatalosan is az élvonalba sorolt magyar íróihoz kötődnek. A komoly, szervezett vizsgálódás 1924–1925-ben indult meg, az 1923-as előzmények után. Ezekben az években került sor Petőfi Sándor, Madách Imre, Jókai Mór születése centenáriumának az irodalmi körök szervezésében történő megünneplésére, amely tanulmányok sorának megjelenését vonta maga után. A centenáriumba megjelent munkákat azonban vagy a pozitívizmus szakszerűsége (Alapy Gyula: *A szülőföld Jókai regényeiben*), vagy a pozitívus unalma (Hajnóczy R. József: *Jókai Szepesben. Irodalomtörténeti rajz*) lengi be (ez utóbbi ráadásul a társasági irodalomtörténet tipikus esete, amely még azt is fontosnak tartja följegyezni, hogy Jókai, szepesi körútján, hol reggelizett). A Jókai-irodalom szempontjából Bognár Cecil *Jókai lélekrajza* című kis pszichológiai tanulmánya minősíthető maradandónak, s az előző generáció kiemelkedő tudósának, Erdélyi Pálnak – Erdélyi János fiának, a kolozsvári könyvtár építtetőjének és igazgatójának – esszéje (ez, éppúgy, mint Bognár Cecil munkája, az 1925-ös komáromi Jókai-émlékönyvben jelent meg először, majd különnyomatban is). Erdélyi ugyanebben az évben maradandó becsű monográfiát is írt *Jókai útja Rév-Komáromtól Pestig, a bölcsőtől a babérig* címmel, amely azonban csak 1939-ben jelenhetett meg, évekkel szerzője halála után.

Tény viszont, hogy nem e kimagasló teljesítmények határozzák meg a korszak irodalomtörténet-írásának eredményeit, hanem Hajdú Lukács Jókai-előadásának avatag, retorikus nyelve e szövegtípus további példáját szolgáltatja Hajdú Herczeg Ferencről szóló, vagy például Fülöp Zsigmond *Csokonai Vitéz Mihály*

szereleme című előadása. Takács Menyhért füzetei – *Dante; Madách* – a keresztény erkölcsi világnézet szempontjából méltatják a két alkotó munkásságát; emlékszeszédék inkább, semmint tanulmányok. E típus meghatározó jegye: az alaputak hiánya. Az első irodalmi tanulmánygyűjteményt, Keller Imre *Irodalmi mozaikok* című kötetét említettük már. A Petőfiről, Jókairól, Herczeg Ferencről, Harsányi Kálmánról szóló „mozaikdarabok” a romantika és a 20. századi magyar irodalom folytonosságát sugallják, a szerző világirodalmi érdeklődését egy *Hamlet*-tanulmány s egy, a *Tartuffhoz* készült előszó bizonyítja, a helyi színeket pedig Merényi Gyula-portréja, egy, a kritikátlanságot bíráló vitacikk, s egy, a könyv általános devalválódásáról szóló írás képviseli.

Sokáig az irodalomtörténeti előadások jellegzetességei mutatkoznak a történettudományi tárgyú szövegeken is. Jellemző Péter Mihály későbbi református püspök *A magyar ref. lelkipásztor a történelemben* (1925) című kis dolgozata, amelynek szerzője nem is titkolja, hogy valaha ismert tényeket fog előadni, amelyeket azért idéz föl újra, „mert azoknak felújítására sohasem volt nagyobb szükség, mint éppen most”. A mozgósító jelleg tehát történetírásban is előrenyomul; általában maguk a szerzők is tudták: munkájuk nem fogja módosítani a tárgyalástól addig érvényben volt képet.

A református tárgyú történetkutatásnak volt egy határozottan elkülöníthető iránya, amely a csehekkel szőtt históriai kapcsolatokat igyekezett föltárni és rendszerezni. Ide tartozott Balogh Elemér pozsonyi református püspök – általunk közgyűjteményben föl nem talált, de számos hivatkozásban szereplő – *Csehszlovák és magyar történelmi kapcsolatok* (1925) című műve (Balogh Elemér több kötetes kéziratanyagát, a csehszlovákiai magyar tudományosság története szempontjából földolgozatlanul, a budapesti Ráday Gyűjteményben található), illetve Kúr Géza két munkája, főképpen *Cseh–magyar református történeti kapcsolatok* (1937) című füzete. Ez utóbbi tárgya a Magyarországra menekült husziták közösségének sorsa, illetve a csehországi szolgálatra küldött magyar lelkészek pályafutása. Ennek az egyébként elfogulatlan munkának a háttérben nyilvánvalóan a cseh–magyar protestantizmus egymásraultaltságának a hangsúlyozása állt, amely azért érdekes, mert a magyar elit szlovákpolitikájának magja a közös katolikus hagyomány volt, amelyre a magyar kereszténydemokraták nemegyszer hivatkoztak – elhatárolódva egyben a cseh „szabadgondolkodástól”. Kúr másik könyve, nagyobb monográfiájának megjelent darabja – *A Komáromi Református Egyházmegye I.* (1937) – azért fontos mű, mert a benne vizsgált területnek, Csallóköznek, Mátusföldnek az ott szolgáló korabeli hitvallók, prédikátorok – Huszár Gál, Bornemisza Péter – miatt a magyar reformáció egész története szempontjából kitérített jelentősége volt.

A történelem aktualizálásának volt olyan iránya is, amely látszólagosan az önkritikus elemet hangsúlyozta a magyar múlt megítélésében – hatástalanul, mert a szerzők a napi politika közvetlen szolgálatába szegődtek. Az aktivista ideológia terjesztésének célja indította Surányi Gézárt és Várad Aladárt *Magyar múlt és jelen. Különös tekintettel a magyar kisebbség helyzetére* (1928) című művük megírására, mely nagy propagandában részesült, hasonlóképpen Erdély Jenő *A magyarság az utóállamban és Magyarországon* (1928) című könyvéhez. Mindkettő használ statisztikai adatokat, nemegyszer manipulatív szándékkal és módon, a Köztársaság demokráciájának igazolására, koncepciójukat azonban az olvasók könnyen szembesíthették a bőrükön megtapasztalt faktumokkal.

Volt a történetírásnak egy kevésbé aktualizáló ága, amely eredményeket is elkönyvelhetett: a szigorú értelemben vett helytörténetírás. A középkorig, sőt a honfoglalásig visszanyúló segédtudománynak, amelynek legjobb képviselői Haiczl Kálmán plébános (*Érsekújvár múltjából*, 1932; *Léva története a XVI. század végéig*, 1932; *Léva története a XVII. században*, 1934; *A Kistapolcsányiak*, 1934; *Kakath, Dsigerdelen-Csekerdén, Párkány*, 1937) és Ethey Gyula földbírtokos (*Alsószelezsény története*, 1922; *Vágújhely története és a szomszédos várak*, 1926; *Vágvölgyi krónika*, 1936; *Zoborvidék múltjából*, 1936) elkerülték a jeles felföldi származású középkorász, a már említett Váczy Péter által a helytörténetírásnak fölrott hibákat. Váczy szerint a helytörténetírásnak az aprólékos gyűjtést követő céltudatos földolgozás révén helyi adatsorokkal, lokális jellegzetességekkel kell egészítenie a szintéziseket, a tudományágot művelők számára viszont olyan fontos a szintézis, hogy eredményeiket mind annak alátámasztására használják föl. Haiczl a gazdaság- és családtörténet, Ethey a település- és agrártörténet iránt is nyitott volt. A települések leírásához Vécsey Zoltán adott vezérfonalat – nem szaktörténeteknek – egyik füzetében. E csoportba tartozik többek mellett még Follajtár Ernő tanulmánya, *A zobori bencés apátság története* (1934), itt is említhető Alapy Gyulának a történeti néprajz egyetlen e korszakbeli helyi eredményének tekinthető *A csallóközi halászat története* (1933) című munkája és Tichy Kálmán *Phileciumtól Pelsőcig* (1932) főcímű műve is. Egy-egy kisebb városrész, objektum története csatlakozik a főnti munkákhoz, erre példa a szakszerű hely- és művészettörténetész, Kemény Lajos *A pozsonyi vár és váralja* (1933) című könyve, pozsonyi várostörténeti írásai (a Nemzeti Kultúrában közölt írása az Erkel család pozsonyi származásáról különnyomatban is megjelent). A javarészt az említett folyóirat körül tömörülő korosztály eredményei megbízhatóak és használhatóak voltak, de a kisebbségkutatás modernebb módszereitől általában távol tartották magukat.

Többször és többen sürgették egy magyar kisebbségi szempontú, a nemzeti történelmet tárgyaló monográfia megírását – nem utolsósorban a cseh történet-

írás az állami integráció ideológiájára alapozódó produktumainak ellensúlyozására. Ilyen egységes és terjedelmes munka nem készült el a többször kiírt pályázatok ellenére sem. A Csehszlovákiai Magyar Irodalmi Szövetség (CSEMISZ) 1937-es pályázatának az első világháborút követő két évtized története megírására vonatkozó tételére példának okáért egyetlen pályám sem érkezett. Kimagasló eredményeket főként Sas Andor ért el, *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850* (1927) című, aprólékos és megalapozott várostörténeti, s a budapesti Századunk füzetsorozatában megjelent *Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században* (1931) című gazdaságtörténeti munkájával. 1928-ban megjelent *Beregi szálfák útja Munkáctól Danzigig. A munkácsi uradalom exportvállalkozása a napóleoni háború idején 1796–1803* (1928) című kereskedelem-történeti tanulmányát valószínűleg a monográfusa, Párkány Antal sem ismerte, mert könyve bibliográfiai részében sem utalt rá. A komparatistikának szintén Sas Andor volt az egyik eredményes képviselője (*Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában 1854–1860.*, 1937). Kisebb művelődés-, város- és gazdaságtörténeti tanulmányait is szakszerűségük különbözteti meg az átlagterméstől.

A Nemzeti Kultúra munkatársairól elmondottak érvényesek a Kassa történetéről tucatjával füzeteket közreadó Wick Bélára is – az ő írásai általában nem lépnek túl a honismeret tárgy körén, de egy-egy nagyobb munkájában a művészettörténet avatottjának mutatkozott. Magának a művészettörténetnek egyébként kevés szakembere van a korszakban, a megjelent munkák közül jóformán csak Nagy Barna *Pozsony plasztikája a Donner és Messerschmidt közötti időszakban* (1934) tartozik ide (s kötetben meg nem jelent művészetkritikai dolgozatainak is itt a helyük). A művelődéstörténet további ágai közül több könyv jelent meg a színháztörténet tárgy köréből: Benczur Vilmos *A százéves kassai színpeszt története 1867-ig* (1928); Benyovszky Károly *A pozsonyi magyar színpeszt története 1867-ig* (1928), Schodel Rozália, *az első magyar drámái „dálnoknő”* (1927), *A szlovenszkói magyar színpeszt vázlatos története* (1933); Flórián Kata *A kassai német színpeszt története 1916-ig* (1927). A zenetörténetet képviseli Benyovszky *Hummel Weimarban* (1928) című könyve. Esztétikai-művészettörténeti vonatkozásban kiemelkedő hely illeti meg Brogyányi Kálmán *Festőművészet Szlovenszkón* (1931) című könyvét; a mai szlovák művészettörténet-írás időben első és legfontosabb előzményének tekintik, pedig – noha valóban eligazító módon foglalja össze mind a szlovák, mind a magyar irányzatokat s jellemzi a legjelesebb művészeket –, egyrészt az ideológiai meghatározottság (a munkásmozgalmi jelleg), másrészt a regionalizmus túlhangsúlyozása megkérdőjelezi maradéktalanul tárgyszerű voltát. Másik könyve, *A fény művészete* (1933) a fo-

toográfáról írt, s a korszak magyar viszonylatában is figyelemreméltó, elméleti megalapozottságú esszé.

A kulturális szerveződések, a művelődési és egyéb intézmények történetét azok tagjai, vezetői dolgozták föl. Ezek közül a kisebbségi korszak mozgalmainak háttérét nyújtó körök története kívánczik az élre. Alapy Gyula 1926-ban közreadta *A Jókai Egyesület 15 éve* című munkáját, ezt tizenegy évvel később követte Fülöp Zsigmond *A Jókai Egyesület huszonöt éve* című kötete. Tamás Lajos 1937-ben *A Toldy Kör története* címmel adott ki könyvet, a kassai Kazinczy Társaság történetét pedig Sziklay Ferenc dolgozta föl *Harminc év* című tanulmányában (megjelent a *Kazinczy Évkönyv 1898–1928* című kiadványban). Fülöp Zsigmond megírta *A hatvanéves Komáromi Dalegyesület* (1923) történetét, s számos e körbe sorolható munka készült el, amelyek jelentősége nem terjedt ugyan túl az illető település határán, eljövendő szintézisek számára viszont fontos alpanyagot nyújtanak. Mindegyikükre a tárgyszerűség a jellemző, adataikat a körök, intézmények számukra hozzáférhető, azóta sok esetben elsüllyedt dokumentációja biztosította. Az intézménytörténet-írás terjedelmes, többszerzős monográfiákat is produkált; ezek közül a Bálint István vezetésével elkészített *Az alsócsallóközi és szilizközi ármentesítő és belvízlevezető társulat ötven éves története* (1926) című könyvet azért említjük meg, mert arra szolgált példát, hogy több évi munkát lehetett szánni olyan szakmai jellegű könyvre, amely – jellege okán – nemhogy „nemzetmozgósításra” nem volt alkalmas, de még csak helytörténeti érdekességgel sem bír.

A jog- és politikatudomány és -történet nemegyszer olyan, közvetlenül felhasználható tapasztalatokat kínáló munkákban öltött testet, amelyek a szakszerű jogvédelem hiányát igyekeztek pótolni. Ilyen Alapy Gyula dokumentumközlése és -értelmezése, *Az illetőség jogvitája* (1924), Flórián Károlyé, *A csehszlovák állampolgárság és községi illetőség* (1925), Sziklay Ferenc *A Csehszlovák Köztársaság népművelési törvényei és rendeletei* (1923) vagy *A szlovenszói magyar népoktatás helyzetrajza* című kis – az iskolák sorsáról összeállított táblázatot is tartalmazó – füzeté, Osváth Gyula *Hogyan alkalmazza a belügyminisztérium a Lex Dérer–Szentiványit? Ki kaphat csehszlovák állampolgárságot?* (1929), mindenekelőtt pedig *A kisebbségek nyelvi jogai* (1926) című, Flachbarth Ernő szerkesztette kiadvány. Hasonló szerepük volt azoknak a történeti áttekintéseknek, amelyek a tisztázatlan jogi helyzet megoldását célozták, például Árkay Ákos Budapesten kiadott *Ruszinszko küzdelme az autonómiáért* (1928) című könyvének, s az ugyanazon évben megjelent *A ruszinszko magyarság és Ruszinszko autonómia* című füzetének, mely konkrét autonómiatervezetet is tartalmaz. Grosschmid Géza, Márai Sándor édesapja, volt prágai szenátor, már Magyarországra költözése

után, 1934-ben közölte a Magyar Jogászegyleti Értekezésekben – s különnyomatban is – *Jogélet „Szlovenszón”* című tanulmányát, melyben sok részletet sorakoztat föl a Szlovákiára érvényes törvények diszkriminatív jellegéről.

A kisebbségjogi kutatás legkomolyabb eredményei az aktív politikusként is fontos szerepet betöltő – az első kisebbségtörténeti korszakban tíz éven át Csehszlovákiában működő és letartóztatása elől Magyarországra menekülő Flachbarth Ernő nevéhez fűződnek. Kisebb munkái mellett (*A csehszlovák választások eredményei számokban*, 1925; *A közigazgatás szervezéséről és az országos, valamint a járási választásokról szóló törvények ismertetése*, 1928) monográfiákat is közreadott. Az ő munkássága is csak Magyarországon bontakozhatott ki a maga mértéke szerint. Az első komoly statisztikai és jogi összefoglalás, Flachbarth *A csehszlovákiai népszámlások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai* című, adatsorokat is közlő tanulmánya a Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai 1. sorozatának 1. darabjaként jelent meg Pécsen, 1935-ben. (A Budapesten 1933-ban megalakult társaság programjában történelmi, etnográfiai, statisztikai, jogtudományi, nyelvészeti, társadalmi és gazdasági témák feldolgozása szerepelt.) Flachbarth főműve a kisebbségjog történelmi előzményeinek és rendszerének metodikus feldolgozása. Terjedelmes munkája németül jelent meg a budapesti Pázmány Péter Tudománygyermek Kisebbségjogi Intézete tudományos kiadványsorozata első darabjaként, *System des Internationalen Minderheitenrechtes. Geschichte des internationalen Minderheiten schutzes – Positives Materielles Minderheitenrecht* címmel, 1937-ben. Az előzmények között a szerző bemutatja a reformáció megjelenése után, protestáns vagy katolikus társadalomtörödékek, a Balkánon keresztény vagy török kisebbségek védelmére hozott, majd a romániai zsidók jogait biztosító határozmányokat. A legnagyobb teret könyvében az első világháború utáni kisebbségvédelmi szerződéseknek szenteli. A történeti fejezeteken kívül a pozitív nemzetközi kisebbségi jog szakmai ismertetése következik. Flachbarth munkásságának feldolgozása – a folyóiratpublikációival együtt – korunk egyik legérvényesebb feladata lehetne. Valószínűleg neki jutott a legfontosabb szerep a kisebbség állapotáról szóló első, nemzetközi szintű ismerteté vált dokumentumnak, a Nemzetiségek Kongresszusa Ewald Ammende szerkesztette *Die Nationalitäten in der Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten* (1931) című kézikönyv vonatkozó fejezetének – magyarul: *A csehszlovákiai kisebbségi magyar nemzet politikai, kulturális és gazdasági helyzetképe a genfi kongresszus előtt* (Magyar Kisebbség, 1930. 22. szám) – összeállításában.

A felföldi magyar társadalomtörödékről összegyűjtött ismeretek aktuális érdekharcok tárgyi anyagát szolgáltatták a politikai sajtóban, de a tudományos eredmények is gyakran politikai ítéletek tárgyává váltak. Elég itt megemlítenünk

Maléter István művelődéstörténetünk más helyén már hivatkozott, *A magyar kisebbség problémája a Csehszlovák Köztársaságban* (Magyar Figyelő, 1933.1–2. szám) című tanulmányát, amely csak megcsonkítva jelenhetett meg.

Az európai szellemi-politikai változásokat folyamatosan élénk figyelem kísérte; a jelenségek értelmezésétől az utópiáig számos változatban fordultak elő e vonatkozású, s könyv vagy füzet alakban megjelent munkák. Osváth Gyula *Egyház és állam* (1920) címmel egy többrészesre tervezett jogtörténeti mű első füzetét adta közre – folytatásai nem jelentek meg. A filozófiában is jártas kassai katolikus püspök, Fischer-Colbrie Ákos füzetei – *Társadalmi problémák; Népjóléti kérdések; A munka* (1919–1920-ban jelentek meg) – a keresztényszocializmus modern áramlatát képviselték, az Urr Györgyéi (*Új államrendszer*, 1925; *A parlamentarizmus válsága*, 1929) realizálhatatlan elképzelések tárházai. Urr foglalta össze azonban a kisebbségi politizálás első korszakának adatait, s készítette el a szlovákiai magyar politikai irodalom első bibliográfiáját (*A szlovenszkói magyar politika tíz esztendeje*, 1930). Fleischmann Gyula *A szocializmus fejlődése és főbb irányai* (1927) a szocialista politikai formációk között tartja számon a bolsevizmust és a fasizmust, de velük szemben a keresztényszocializmust véli a járható útnak, *Az olasz fascizmusban* (1927) pedig hódol ugyan a Mussolini vezette mozgalom társadalmi jelentősége előtt, de határozottan leszögezi, hogy a fasizmus csak nemzetállamban alkalmazható, a többnemzetiségű államban tragédiák forrása lehet. A legterjedelmesebb e csoportba sorolható munka Vécsey Zoltán *Új Európa* (1928) című könyvének elkészült első kötete, amely a geopolitikai elképzelések első, s mindjárt impozáns tudásra – de ugyanakkor sok kultúr-morfológiai ötletre is – épített megnyilatkozása. Bibliográfiákból tudunk arról, hogy a Páneurópa-eszmének már viszonylag korán volt recepciója: Stuhlmann Patrik 1924-ben önálló munkát adott közre *R. Coudenhove-Kalergi és a kereszténység* címmel. A szerző *A keresztény életmód harmóniája* (1923) című írása is messze meghaladja az „építő irat”-ok színvonalát. Keller Imre *Az erotika és a modernsége* vagy Goldhammer Géza *A mai szerelmi élete* is itt említhető – minthogy olyan kérdésekhez próbáltak hozzászólni, amelyek sokat foglalkoztatták az európai társadalmakat.

A Trianon után felnövő első generációtól származott a nemzetőredek új helyzetéről szóló legkomolyabb tudományos teljesítmény, Kramer Jenő *A szlovákiai magyar serdülők lelkivilága* című társadalom-lélektani tanulmánya, mely Budapesten, a Nagy László-könyvtár sorozatban jelent meg, s a kisebbségbe született nemzedék lélektani rugóit, csoportjegyeit vizsgálta. Kramernek személyesen is nagy szerepe volt a fiatalok orientálásában – pedagógiai munkássága eredményei is főként a gyakorlatban voltak lemérhetőek –; szakszerűségére jellemző, hogy még

a Sarló 1931-es, a kommunista fordulatot rögzítő kongresszusi anyagában is olyan, szakmailag megalapozott előadása olvasható – *A tökéletes embernevelés felé* címmel –, amelyet a kötetet ideológiailag bíráló Simándy Pál is elfogadott. Kisebbségi tanulmányaiban Krammer többek között a csehszlovákiai magyar írásbeliség lélektani hátterét, nyugat-európai kapcsolatait, pedagógusai sajátos feladatait vizsgálta, továbbá a regionalitás lélektani jellemzőit. Személyes kapcsolata Romain Rollandnál, a svájci Ramuzzal egyben a legtagabb ablakot képezték kora és közössége számára az első periódus viszonyai között. Ő szerkesztette az 1937-ben megjelent *Pedagógiai évkönyvet*, korábban, 1932-ben pedig a két aktivistával – Szaltnai Rezsővel és Szerényi Ferdinánddal – közös, előadásszövegeket tartalmazó *A serdülőkor problémái* című füzet társszerzője volt.

Szerényi, a konfucianus tanokat hirdető, emigráns pedagógus szerkesztőként, a *Csehszlovákiai magyar tanítók almanachja 1918–1933* (1934) című kötet összeállításával, a felföldi magyar oktatás, iskolaügy helyzetét rögzítő táblázatok összeállításával nyújtotta a legjelentősebbet; a Magyar Munkaközösség falukutató programjának kidolgozása idején, 1932-ben adta közre két előadását – Jarnó József előadásszövegével együtt – az értelmiség feladatairól a falu felemelésében. Itt említendő, hogy e munka továbbfejlesztéseként Mónus Gyulával ő végezte el az általunk ismert egyetlen, kérdőíves rendszerrel végzett és könyv alakban is megjelent szociológiai fölmérést a *Bene – Beňa község jelene és múltja* (1934) című monográfiában. Történetfilozófiai távlatból tudta vizsgálni az oktatás és nevelés szerepét Gömör János – például a *Nemzeti ellentétek likvidálása és az egyetlenek* című tanulmányában –, aki *Az eperjesi ev. kollégium rövid története 1531–1931* című kismonográfiájában a művelődéstörténet kistáji sajátosságait is máig élvezetesen foglalta össze. Jó szakmai fogadtatásban részesült Lami József és Czákó István összefoglalása, *A globális módszer és a magyar tanítóság* (1936).

Mindegyik diszciplínánál szervezettebb háttere volt a néprajzkutatásnak, hiszen támaszkodhatott az előző korszakból átöröklődött, s a magyar nyelvetterületen levő múzeumokra – az egyik, néprajzkutatással is foglalkozó értelmiségi, Tichy Kálmán pedig épp ez időben szervezte meg a rosznyói múzeumot. Liszka József, aki utóbbi monográfiában dolgozta föl a tárgykört – *Magyar néprajzi kutatás Szlovákiában 1918–1938* (1990) –, 1994-ben a következőket írta a néprajz személyi bázisáról: „A szóban forgó időszakban a szlovákiai magyarság körében néprajzzal foglalkozók, lényegében a múlt századi vidéki hagyományokat folytatva, elsősorban a pedagógusok (pl. Dudich László, Khín Antal, Manga János stb.), a történészek, levéltárosok (pl. Alapy Gyula, Ethy Gyula stb.), a képzőművészek (Thain János, Tichy Kálmán), illetve írók, újságírók (pl. Baranyai

József, Dallos István, Mártonvölgyi László, Szombathy Viktor stb.) köréből kerültek ki. Egy részük egy-egy múzeum köréhez kapcsolódva [...] mások viszont teljes mértékben önállóan végezték gyűjtő- és kutatómunkájukat.” Egyéni – Tichy Kálmán (1921) és közösségi (Sarló-mozgalom, 1931) kutatási programtervek ellenére csak a leíró-gyűjtő munkának voltak felmutatható, de kötet-té nem szerveződő eredményei. A korszakban a diszciplína létét mindössze két kiadvány tanúsítja: Alapy Gyula főntebb említett, a történeti néprajz tárgykörébe is besorolható munkája és a Jankó Zoltán szerkesztésében megjelent *Csallóközi Múzeum* (1928) című többszerzős kiadvány, benne az egy évvel korábban az Ethnográfiaiban a szüzgulyahajtásról érkező Balogh Edgár *A csallóközi ember történelme* című tanulmányával. Ugyanő – aki egyébként doktori értekezését településnéprajzból írta – dolgozta ki az 1931-es ifjúsági röpiratnak a néprajzról írott fejezetét. A Sarló, amely programszerűen tisztán látta a tennivalókat, s amely Györffy István és Solymossy Sándor módszertani útmutatásait igyekezett követni, a regősjárás megalapozásaként többször foglalkozott a kérdéskörrel. Liszka idézi erről Jócsik Lajos egyik megjegyzését: „Mi tudományos jelentősége mellett pedagógiai eszköznek ismertük meg a népi kincsek gyűjtését, a paraszt emberi értékeinek a kutatását, mert segítségével a falu és így a szociális reform-szükségletek lehetőségeit is kitapinthatjuk.” Az első köztársaságban indult Manga János kutatói pályája, aki a második világháború alatt részben ekkori gyűjtéseit tette közzé.

A szociográfiai-népismereti munkák tudományos megbízhatósága gyakran vitathatónak tűnt föl, minthogy – amint arra utaltunk már – nemegyszer kapcsolódott politikaicsoporthoz. Már a Sarló fénykorában a „valóság-kultúra” föltárásának programja ideológiai támasztékot kapott, s noha – szintén utaltunk rá – a fiatal generáció 1931-ben és 1932-ben kidolgozta a maga tudományos programját (*A Sarló jegyében* című, többször hivatkozott kötetben pedig szerepel *A csehszlovákiai magyar szociográfiai intézet tervezete* is), lényegében ez volt minden. 1935-ben pedig Balogh Edgár, az egykori Sarló vezéralakja egyszerre utasította el Krammer Jenő és Szerényi Ferdinándék tudományos eredményeit, s „műkedvelő statisztikává torzított merev szociográfiát” emlegetett a megalapozottabb, adatszerűbb kísérletek kapcsán. Jellemző, hogy Szerényi pedig, *A Tennivalóink a falun* egyik, *A statisztika a falu tanulmányozásának szolgáltatában* című előadásában az adatgyűjtés fontosságát emeli ki, s elmarasztalja a ruszinszkoí tudósításokat – föltehetően Fábry és Balogh Edgár írásait –, mint amelyeket a romantikus örökség képviselői írtak, akik nem élték át az ottani nép sorsát. A Fábry Zoltán körül csoportosuló kommunista mag az irodalom felől, tehát objektív támpontok híján közelítette volna meg az úgynevezett „valóságot”,

de a „valóságirodalom” programjának sem maradt számottevő produktuma Balogh Edgár *Galántai kistükkör* című írásán, *Tíz nap Szegényországban* című, a Prágai Magyar Hírlapban közölni kezdett, majd leállított cikksorozatán és Fábry Zoltán elkobzott kis könyvéén – *Az éhség legendája. Kárpátalja: 1932* – kívül. A szegény nép, a földreformból kisémmizett magyar parasztság iránti elkötelezettség nem a mozgalmárok differentia specificája volt; a táblázatokból pedig kiderülhetett volna, hogy éppen nem a valóság elkendőzésére szolgálnak, és súlyuk is nagyobb lehet, mint a személyes benyomásoké. Machnyik Andor *Csalóköz. Gyakorlati agrár- és szociálpolitika* (1935) című könyve példázza ezt, amelyet, szakszerűsége „dacára” segélykiáltásként fogtak föl a kortársak. A tudományos kritériumoknak megfelelő közgazdasági és szociológiai módszertan Jócsik Lajos cikkeiben és tanulmányaiban jelent meg a legközvetlenebb formában, továbbá Borsody István szövegeiben. Jócsik könyvei majd csak a következő korszakban láttak napvilágot, de ő is részt vett a Tátira-almanach. *Szlovenszkói városképek* (1938) című kiadvány munkálataiban; ennek szerzői metodikailag eltérő módon, esszéyenlven, de adatszerű betétekkel öt városportré kidolgozására tettek kísérletet. Kassát Sziklay Ferenc, Eperjest Gömöry János, Losoncot Darkó István, Lőcsét Szalatnai Rezső, Érsekújvárt pedig Jócsik Lajos mutatta be. A felvidéki várostípusokat Szvatkó Pál jellemezte ugyanebben a könyvben. Kétségtelen tény, hogy – mind a folyóiratok sajtószerűségei, mind a könyvkiadás szerkezete következtében – a tudomány, közírás, szépirodalom határmezsgyéjén álló, kevert műfajú munkák adják az utóbb említett diszciplínák legjellegzetesebb darabjait. Elméleti és történelmi fölkészültség, a nyugat-európai kulturális eredmények ismerete a legkiválóbb publicisták, esszéírók jellemzői. A sarlós generáció útkeresései tükröződnek Szalatnai Rezső cikkgyűjteményében (*Van menekvés*, 1932), az ő és Peéry Rezső esszéiben. Az előbbi a csehszlovákiai magyar költészet néhány népszerű alakjának – Györy Dezsőnek, Vozári Dezsőnek – a munkásságát elemezte, Peéry viszont az elsők között fedezte föl a lapangó felföldi kulturális hagyománykincset – a Tátira-almanachba egyébként a tervek szerint ő dolgozta volna ki a Pozsony-portrét –, s maradandó esszékét írt a század első fele összmagyar irodalmának nagyjairól: Kassákról, Krúdyról például. Mindkettőjük irodalomkritikai dolgozatai orientáló szerepűek voltak. A csehszlovákiai magyar irodalom módszeres számbavételére azonban a Prohászka-körök folyóiratában került sor, Vájlok Sándor szinte számonként gyarapodó portrészorozatában. (Táj- és népismereti tanulmányok közlése beilleszthetőnek bizonyult az Új Élet programjába is – példaként éppen Vájlok Mátyusföld-tanulmánya kívánkozik ide.) A csehszlovákiai magyar irodalomról az első, ma is érvényes, kerek összefoglalót Szvatkó Pál írta meg a *Szlovenszkói magyar elbeszélők* (1935) előszo-

vában. Szvatkó egyébként a századfordulón születettek relatív életérzését fejezte ki esszéiben; ideológiai vonatkozású tanulmányai a közösség új mentalitását elemezték, kritikai írásaiiban pedig az ősszmagyar mértéket hirdette mindvégig. Az irodalomkritika, az irodalomtörténeti és kritikai esszé számos művelője közül nagy hatása volt még a főt említettek mellett Fábry Zoltánnak – aki folyamatosan recenzálta a felvidéki magyar könyveket, e tárgyú szövegeiből szintén összeállítható egy szubjektív, számos érzékeny megfigyeléssel teljes, bár egyre ideologikusabb irodalomtörténet –, továbbá a korán Magyarországra költözött Komlós Aladárnak, valamint Balogh Edgárnak, Forbáth Imrének, Kovács Endrének, de – más-más okból – fontosak Sziklay Ferenc és Sziklay László, illetve Dobossy László tanulmányai is. Az első rendszeres csehszlovákiai magyar irodalomtörténetet Zapf László készítette el, de a Pavol Bujnák-émlékkönyvben közreadott egyetlen rövid részlet alapján kétséges, hogy tárgya mélyére hatolhatott benne. Egyetlen dokumentumunk – a bírálóbizottság által készített jellemzés – van arra vonatkozóan, hogy Csehszlovákiában készült egy teljes magyar irodalomtörténeti szintézis is, amelyet szerzője az Erdélyi Helikonnak arra a pályázatára nyújtott be, amelyet Szerb Antal nyert meg. A Tátra kiadásában jelent meg viszont a Felföldről indult Feja Géza háromkötetes irodalomtörténetének első darabja (*A régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig*), amely a korszakok tagolásában nem érvényesít szigorú határokat, támaszkodik a szakma új eredményeire s elkerüli a későbbi kötetek nemzetkarakterológiai szempontú torzításait, egészében azonban inkább breviáriumjellegű, mintsem elemző munka.

A nyelvtudomány legismertebb képviselője a Masaryk Akadémia elnökeként népszerűtlenné vált Orbán Gábor volt (*A finnugor nyelvek számnevei*, 1932; *A magyar nyelv*, 1935), aki Mendreszóra Miklóssal 1933-ban szlovák–magyar és magyar–szlovák szótárt is kiadott. Arany A. László 1935-től vezette a pozsonyi egyetem dialektológiai intézetét – könyve csak a háború éveiben jelent meg. 1937-ben szervezték – az egyetem magyar szemináriumában – az első nyelvjárásgyűjtő kutatást, anyagát azonban nem adták közre.

Az esszéirodalom karakterológiai tárgyú darabjai között is találunk fontos szövegeket. A magyar zsidó azonosságtudat szempontjából mérvadó Komlós Aladár *Zsidók a válaszáton* című, Koral Álmos álnéven közreadott, 1920-as sodró esszéje, amely a nemzeti átmeneti formák bevezetésével próbálja föloldani az identitásdilemmákat – a magyar zsidóság, javasolja, hivalkodás nélkül illeszkedjen a magyar kultúrába (amelytől úgysem tudna elszakadni), s ne gyakorolja a nemzetköziség félreértett formáit, amelyek abból fakadnak, hogy az alany egyik identitását sem tudja vállalni; Keller Imre válaszfüzete – *A hideg szemmel*

nézett antiszemitizmus (1922) – kevéssé újszerű elgondolások köré szerveződik, de valószínűleg hitelesen rögzíti a liberalizmus kora átlagpolgárának elutasító álláspontját az antiszemitizmussal szemben.

A könyv alakban megjelent politikai programszövegek az eszmetörténeti kutatás számára nyújthatnak fontos támpontokat. Választási és programbeszédék, parlamenti felszólalások gyakran jelentek meg, összefoglaló elemzések, gyűjteményes művek ritkábban. A kommunista ideológusok közül Balázs Béla *Intellektüel aggályoskodások* című, 1932-ben magyarul és németül is közreadott előadása tartozik a fontosabbak közé, mert ennek nagy szerepe volt a Sarló identitásvesztésében (magyar változatát éppen Balogh Edgár adta ki). Balázs Béla középosztályi előítéletnek tekinti a bolsevizmussal szemben támasztott kritikai tételeket – némely bírált jellegzetességet helyesnek tart, másokat letagad. A magyar kommunisták közül az utóbb sokáig a legfontosabb csehszlovákiai magyar frásztudóként elkönyvelt Fábry Zoltán, már említett, elkobzott könyvecskéjén kívül két gyűjteményt adott közre (*Korparancs*, 1934; *Fegyver s vitéz ellen*, 1937) – mindkettőre érvényes Szenczei Lászlónak az előbbiről megfogalmazott véleménye: „Rettenetes a természet amoralitása, és kissé egyedül van az, akit megszállt az erkölcs nemes pszichózisa. Fábry helyzete még szomorúbb, mert nem tudja, hogy a szenvedély tehetlenebb, mint a tárgyilagos mérték.” Ezzel szemben az aktivizmus ideológiáját magának a csehszlovák állam alapítóinak magyarra fordított könyvei képviselték. Milan Hodža miniszterelnöksége idején az ő Dunamedence-koncepciójának is akadt népszerűsítője – lásd Voith György *Hodza, a dunai gondolat és a magyarság* (1937) című könyvét –, aki a szlovák politikus magyar párját Eckhardt Tiborban, a kisgazda pártvezérben találja meg.

A magyar keresztényszocialista politika állásfoglalásai leginkább a már említett Grosschmid Géza *Kisebbségi sors* (1937) című beszédeggyűjteményében követhetők nyomon. A parlamenti életben hangoztatott sérelmeket Esterházy János *A csehszlovákiai magyarság kulturális helyzete* címmel közreadott, 1937. november 19-i prágai képviselőházi beszédét tartalmazó, a Prágai Magyar Hírlap sorozatközléséből készült különlenyomat sorolja fel. A Prágai Magyar Hírlap lenyomata volt a politikában is aktív közgazdász Tarján Ödön munkája, *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából* (1930) is.

A bécsi döntést megelőző és követő években került sor komplex kisebbségstudományi munkák közreadására, előbb a hivatalos csehszlovákiai keretek kihasználásával, majd Magyarországon. A társadalomelemzés eredményei csehszlovákiai és magyarországi folyóiratokban, különös súllyal a Prágai Magyar Hírlapban jelentek meg, mely módot adott tisztázó vitáknak is. Utaltunk már rá, hogy a második Nemzeti Kultúra is e tárgykörök közül koncentráldódik. A korszak egyik leg-

fontosabb e tárgyba tartozó kiadványa a *Kisebbségi problémák. A Lévai Járási Közművelődési Testület 1936–37. évi előadássorozatából* című kötet, mely a címben is jelzett előadássorozat tizenkét szövegét tartalmazza. E kötetben a megközelítési módszerek között a demográfia (Révay István: *Nemzetiségi demográfia és kisebbségünk*) mellett megjelenik a statisztika (Varga Imre: *Kisebbségi statisztikánk köréből*); Duka-Zólyomi Norbert az iskolaügy helyzetéről tartott előadásával szerepelt a kötetben, Berecz Kálmán *A kisebbségi kérdés mai állásáról* értekezett. Módszertanilag-tematikailag elmosódottabb, de átgondolt és elemző tanulmányokkal képviseltette magát Borsody István, Schubert Tódor, Esterházy Lujza, Vájlók Sándor, Jócsik Lajos, Krammer Jenő, Ludwig Aurél, Fizély Imre, és egy utalás szerint az elhangzott, de a kötetbe be nem került előadások sem voltak színvonalatlanabbak, csak azok szövegeit a szerkesztők nem kapták meg írásban.

E vázlatos áttekintés mindenestre azt mutatja, hogy a főnt jelzett szervezeti hiányosságok, szerkezeti egyoldalúságok és a szerzők többségének képességbeli korlátai dacára a csehszlovákiai magyar tudományosság, tudományos ismeretterjesztés, közírás sokkal tagoltabb-rétegzettebb volt, mint ahogy az a köztudatban él, s korabeli terméséből több is alkalmas az újrakiadásra, vagy legalább a részletesebb interpretálásra. A monografikus földolgozás majd a jövő század feladata lesz.

Az első korszak irodalmi mozgalmai

Igényként, programként vezérszólamná vált az irodalom – pontosabban: az irodalmi élet – egysége megeremtésének eszméje, sokaknál pedig a kritikai szempontok érvényesítéséé is; más kérdés azonban, hogy az értékelés gyakran a kritikus és az alkotó – politikai állásfoglalásában is megnyilatkozó – esztétikai beállítódásának következménye volt, azaz szakmai mérce nemigen érvényesülhetett. Az izmusok – első évekbeli – térnyerése, a különböző értéknormák ütközése általános vonás; a polémiák azért is sűrűsödtek, mert az irodalmat alakító csoportok ráadásul nem a fejlődés egymásra következő fázisait képviselték: a múlt század ütközött a legmodernebb vívmányokkal, a vidéki irodalom – Fábry Zoltán sok vonatkozásban találó meghatározása szerint: „kúriairodalom” – a Nyugat és a Huszadik Század szemléletével. Mindkét oldalon nem annyira az alkotók szólaltak

meg e vitákban, mint inkább az általuk képviselt ideológiák, s az ókonzervatívok, a maguk értékrendszerén belül persze, nem rendelkeztek feltétlenül kisebb képességekkel, mint az új tendenciák képviselői. Csak az idő járt el sokuk fölött. Noha a frontok távolról sem voltak átjárhatatlanok – a „negativista” táborból idővel többen az „aktivistá”-ba kerültek, és viszont. Az első évtized két fő ellenzéki pártjának vezetői, Szüllő Géza és Szent-Ivány József magánemberekként nem idegenkedtek a modernebb áramlatoktól, kapcsolatban álltak a Nyugattal és a nyugatosokkal, illetve – a szépróként Zerdahelyi József néven publikáló – Szent-Ivány novelláival a folyóiratban is szerepelt, Móricz Zsigmond pedig egyenesen nagyra tartotta őt –, a szakadék, amely a csoportok között húzódtott, 1937-ig mégis áthidalhatatlanabbnak bizonyult, mint azt az egységstörékvések hívei föltételezték.

Mindkét oldalon megjelentek aztán azok a kultúraideológusok, akik az egész kisebbségi irodalomra érvényes vezéreszméket kívánták megszabni, akik a határváltozások tényéből, a kisebbségbe szorultságból valamely speciális, csak a közösségre vonatkozó eszmerendszert igyekeztek kovácsolni; ez nyitott utat a jobb- és baloldalon egyaránt elszaporodó messianisztikus elméleteknek. Ritkán esik szó róla, hogy az aktivizmushoz fűződik a magyar kisebbségek közötti kapcsolatrendszer kiépítésének kísérlete; a *Szózat az utóállamok összes magyar íróihoz és újságíróihoz* a Tűzben jelent meg, s a folyóirat Mécs Lászlót is szerzői között tudhatta. Mikroszkopikusan vizsgálható ez főként a Sarló esetében, amely – tagjai, pártfogói révén – diffúz módon képviselte a későbbi jobb- és baloldalt, a középutas programot, sőt, a keresztényszocialista alapú humanizmust is, s amely már működése idején integrálta a korabeli viszonyok közötti szélsőségek programjának számos elemét. Bizonyos távolságból szemlélve úgy tűnik föl, hogy néhány alapértéket mindenütt elfogadtak. Abban a kérdésben, hogy humanum és demokrácia melyik csoportnak volt a kizárólagos eszméje, sok megalapozatlan tézis született az úgynevezett „népi demokráciák” korában. Azt gondoljuk erről, hogy ezeket az eszmei alaptételeket nem a baloldalon kell keresnünk elsősorban – a kommunista párthoz „felzárkózó” alkotók (a népfrontpolitika elfogadását megelőzően, kimondottan vagy latensen a polgári ideológiák csökevényének tekintették mind a humanumot, mind a demokráciát, másrészt ma már nyilvánvaló, hogy a revizionizmusnak ezek is képezhettek az alapját, kiindulópontját; magyar párti politikuskok a csehszlovák egységesszmével nem egyebet szegeztek szembe, mint az önrendelkezési jog szentségét. Petrogalli Oszkáról, a magyar ellenzék egyik legkonceptiózusabb, korán elhunyt alakjáról írta le Kemény G. Gábor a bécsi döntés után, hogy programja szerint „a reális politikai harc mellett a kisebbségi élet valódi védőfegyvere a humanum” volt. A korszak végén bekövetkezett határváltozásokat nem csak a jobboldal tekintette jogosnak;

az Érsekújvárról Budapestre származott, apai ágon ráadásul szlovák szocialista, Kassák Lajos, a magyar avangárd klasszikusa éppúgy ünnepi cikket írt szülővárosa visszatéréséről, mint a konzervatívok.

Elvileg lehet bármennyire öntörvényű is az irodalom, a gyakorlatban mégsem tud elszakadni a környezetében föltörő társadalmpolitikai kísérletektől. Az pedig, hogy a fogalmak – a számos átmenet miatt – sokáig nem képeztek önmagukban antagonisztikus szembeállító határokat, a közös szerveződések létrehozásának esélyével kecsesgetett.

Anarchista tendenciájú töredékeket – s kivételes tehetségeket – leszámítva, az irodalmi élethez tartozók szerint formailag a közös – érdekvédelmet is szolgáló – írói szervezet kialakítása volt az elsődleges cél. Erre már a húszas évek elején több irányból is történt kísérlet. A hagyományos irodalmi körökben – a Toldy-körben, a Jókai Egyesületben, a Kazinczy Társaságban – mindvégig élt ez az elképzelés, de az emigráns Tűz is programként állította maga elé 1921-ben. Az ellenzéki pártok központi lapja sem zárkózott el ettől; 1922 karácsonján Darvas János Madách Szövetség néven javasolta az egységtömörülés létrehozását, s a Simándy Pál és Komlós Aladár szervezte, Kövy Árpád, Györy Dezső, Darkó Istvánt főzárkóztató losonci Madách-kör is tett e téren sikertelen kísérleteket.

1926-ban az Újságíró Szindikátusba tömörült alkotók írói alosztályt hoztak létre, amelynek több mint kétszáz tagja volt (trencsénteplici írógyűlés). E magas szám arra vall, hogy ez esetben valóban nem többről, mint érdekvédelmi kísérletről van szó; egy évvel később Sziklay Ferenc a Kazinczy Társaság írói szakosztályát már leszűkített körből akarta kiválasztatni. Titkos szavazás révén harmincnégy író vált a szakosztály tagjává.

A legkitartóbb kísérlet Szent-Ivány József, a Magyar Nemzeti Párt vezetője nevéhez fűződik; ő – amint művelődéstörténetünk sajtótörténeti fejtegetéseiben olvasható –, nem pusztán irodalmi társaságot, hanem irodalmi fórumot is akart teremteni. A három ízben – 1930-ban, 1931-ben és 1932-ben – megrendezett, Szentiváni Kúria nevű tanácskozás egységfrontteremtési kísérletét – amelynek, mint az köztudott, legrangosabb erkölcsi támogatói közé tartozott Móricz Zsigmond is – hol a jobboldal, hol a baloldal, hol a magyar pártelit hiúsította meg; ennek lett az áldozata Szvatkó Új Munka című folyóirata. A terv meghiúsulásának sejthető okai közé tartozott az új generációnak, a Sarlónak a szélsőbaloldal felé való elkanyarodása, radikalizálódása, valamint az a tény, hogy a modern irodalmi nyelvet, amelyre a folyóiratot alapozni lehetett volna, a baloldalhoz tartozók használták szakszerűbben. A Szentiváni Kúria mintája a marosvécsi Helikon, a Kemény János báró és gróf Bánffy Miklós szervezte erdélyi irodalmi csoportosulás volt, de olyanféle közös – bár nem egységesen értelmezett és elméletileg

sem tisztázott – ideológiát, amilyenek Erdélyben a transzszilvanizmust tekintették és fogadták el sokan, nem tudott fölkinálni. A továbbiakban nem szervezet, hanem a főt már említett Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet próbált az értékekre összpontosítani, és azoknak publikációs lehetőséget biztosítani a politikai szempontok háttérbe tolásával. Végül a „nemzeti összezáródás” éveiben, a két fő ellenzéki párt egyesülése után, 1936-ban, a három legfontosabb irodalmi szerveződés – a Toldy-kör, a Jókai Egyesület és a Kazinczy Társaság – egyesülése révén kialakult Csehszlovákiai Magyar Irodalmi Szövetség (CSEMISZ) vette volna át az integrálás szerepkörét, de 1938-ig a szerveződésnél tovább nem jutott.

A csoportalakítások szüneteiben a sorozatunk előző köteteiben ismertett folyóiratok, a szintén Szent-Ivány irányította, s a Szentiváni Kúria és a Magyar Munkaközösség irányvonalát követő Magyar Írás, illetve a CSEMISZ-szel együttműködő Tátra próbálta megvalósítani az értékkoncentrációt.

A korszak szakaszokra tagolásában mindmáig a Szvatkó Pálé tűnik a legösszetettebb, s valóban irodalmi szempontokat is követő felosztásnak; tisztán irodalmi elhatárolásra az igazi eredmények elszórt volta, s főként a nem klasszikus műfajok döntő szerepe miatt, illetve az egyenesen ívelő irányzatok hiányában nem törekedett senki. Szvatkó az első, körülbelül 1919-től 1924-ig tartó korszakot – különböző írásaiban a felső határt egy-egy évvel módosította – az emigránsok és dilettánsok harcának nevezte. Dilettánsnak az önképző, a fordulat előtt is periferikus szemléletűnek mutakozó, a századelő paradigmaváltásáról – vagy annak utolsó szakaszairól – lekéselt autochton felföldi írókat tekintette. Maga a fogalom nem sértő szándékot takar; részben arról van szó, hogy az említettek nem írók *hivatás szerint*, s nem kapcsolódnak uralkodó irodalmi áramlatokhoz-csoportokhoz – de egyértelműen benne rejlik a kritikus értékítélete is. Szvatkó álláspontja világossá válik a Képes Hét-beli *Levél a szlovenszkói irodalomról* című, egy olvasói levélre írt válaszcikkében. Az olvasó a helyi színeket hiányolta a Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, Herczeg Ferenc, Heltai Jenő novelláit közlő lapból, a szerkesztő azonban határozottan kitart álláspontja mellett: „Röviden: a mi álláspontunk a szlovenszkói magyar irodalommal szemben a várakozás. Várjuk, amíg olyan írásokat kapunk, amelyek nívósak és mégis a tömegekhez szólnak. Várjuk, amíg a szlovenszkói magyar irodalom a mi portánkon alkotásokban revelálódik, nem pedig programokban és irodalompolitikában. Programhoz és irodalompolitikához mi, a szerény képeslap, nem merünk hozzászólni, már csak azért sem, mert egészen őszintén szólva, fogalmunk sincs arról, milyen lehetne annak a speciális »szlovenszkói« magyar irodalomnak a programja, amelynek nem egyszerűen az itt született és itt élő írók statisztikája jelentené az alapot, hanem valami más, valami kollektív eszme.

Félünk a »Heimatkunst« fogalmának félreértésétől. [...] Mást nem tehetünk: kitárt karral várjuk türelemmel a megfelelő szlovenszkói írásokat. Hozzátehetjük: osztály- és valláskülönbség nélkül. De az elbírálási mérték a rendes, az esztétikai, s nem a megye, a járás, a község, az ucca, a házszám.” A mai távlatból igazoltnak tűnhet, hogy azok szolgálták igazán az irodalom ügyét, akik hasonló mércét támasztottak, s ezek közé soroljuk a korai, impresszionista kritikákat író, de lelkiismeretes és érzékeny Fábry Zoltánt is. Mindebből talán az emigránsok szellemi fölénye következnie az autochton alkotókkal szemben. Valójában azonban a Magyarországról elmenekültek inkább a polémiákban, programtervezésben jeleskedtek, mint a klasszikus műnemekben, inkább az új esztétikai normák felé orientálásban volt fontos a szerepük, nem az esztétikai értékek megteremtésében. Nem volt jelentéktelen azonban az emigránsok és a felföldi származásúak-kötődésűek közötti átfedés, sokan ugyanis a forradalmak után nem egyszerűen Szlovenszkóra jöttek, hanem visszajöttek ide. A losonci mozgolódások vezéralakja, a háború előtt a városban szolgált lelkész, Simándy Pál említendő itt elsőként, aki később, Magyarországra újból visszatérve Bajcsy-Zsilinszky Endre mellett találta meg a helyét, a kommunista táborból a jeles költő, Forbáth Imre, vagy az aktivizmushoz is kapcsolódó, s ott külön árnyalatot képező Jarnó József. S a fordulatot megelőző vagy követő években a már Szlovenszkon felnövő generáció több tagja is Budapest felé orientálódott, fővárosi szellemi körökhöz kapcsolódott, vagy ott végezte tanulmányait, mint például Fábry, Tamás Mihály vagy Mihályi Ödön. „Aki tud, az *elír* innen” – mondja Szvatkó is utóbb idézett levelében, arra utalva, hogy szlovenszkói író rangot, elismerést – nézzük Márai, Komlós Aladár, Szenes Piroska és Szenes Erzs, Neubauer Pál példáját – csak Budapestről kaphatott. Ezeknek az átfedéseknek jutott fontos szerep a második korszak, az első kisebbségi generáció, a Györy Dezső verséről elnevezett *újarcú magyarok* korában, mely szintén Szvatkó szerint körülbelül 1924-től 1929-ig tartott. Ezeknek az éveknek meghatározó jegyeként említhetjük a kisebbségben felnőtt korosztály csoporttá (csoportokká) szerveződését; integrálva az első évek meghatározó gyülekezéseinek eszmeköreit; szociális elkötelezettség, osztályfölötti szolidaritás, Közép-Európa-eszme és hagyományörzés meg kisebbségi érdekérvényesítés részszerpontjainak eltérő mértékű integrálásából világképet alkotó csoportok mérték össze ekkor erejüket. Megjegyzendő azonban, hogy a tehetségesebb írókat legfeljebb a mozgalmak perifériáján találhatjuk meg, nem az ideológusok között. Akár a Sarlót, akár a Prohászka-köröket, akár a Magyar Munkaközösséget nézzük, irodalom- és társadalomkritikusokat, szociográfusokat, jogi elemzőket, s főként aktivistákat bőven találhatunk a soraik között, komoly prózáírókat vagy költőket alig. Esztétikai

értelemben figyelemreméltót az ekkorra beérkező Darkó István, Tamás Mihály, Sebesi Ernő, Sándor Imre, Vozári Dezső alkot, s a többiek közül is azok, akik nem csoportjuk révén érvényesülnek. A legnépszerűbb költővé Mécs László válik, aki szintén kollektivitásezsmék híveként versel, de magányos – Darkó István szerint a szlovenszkói katolikus irodalom egyetlen képviselője. (Darkó itt nyilván Mécsnek a Budapesten intézményes formákat is teremtő, irodalmi tényezőként is számon tartott katolikus körrrel való kapcsolatára utal.) Győry Dezső költészete – ifjúsági mozgalmak zászlaja – viszont éppen ebben az időben fákul meg, éppen mozgalmi túlfűtöttsége okán. Tény azonban, hogy az egymással ellentétes beállítottságú csoportok közös jegyeket mutatnak. A proházskás Vájlok Sándor így írt erről: „Aki figyelni a háború utáni szellemi és irodalmi mozgalmakat, az bizonyára észrevette a fiatal nemzedék sietős alkotásvágyát és határozott magatartását. A háború alatt nevelkedett nemzedék új hittel és új arcával kezdett kibontakozni a század szellemi válságából, új formákat keresett, amelyekbe sajátos lelkiségén átszűrt tartalmat akart önteni. Minden világnézeti csoportban, a marxizmusban, a neokatolicizmusban, vagy a világnézetét vált nacionalizmusban, a régiekkel szemben következetesebb, »etikusabb« állásfoglalást tett, amire a harmincévesek nem voltak képesek. A széthulló és korafáradt harmincasokkal ellentétben nemzedéki frontot, gondolkodást és stílust teremtett, amelyben jellemző jegy az elán, a lendület és az áldozatkészség.” 1929 és 1933 jelentik a harmadik, úgynevezett kritikai korszak határait. Kemény G. Gábor a visszatérés után írt, említett irodalomtörténetében nagyjából átvette Szvatkó beosztását, csak a stigmákat módosította, és nevet adott az utolsó periódusnak is. E szerint 1924–1925 az előjáték a kisebbségi sorshoz, 1924–1929 a kisebbségi öntudat kora, 1929–1933 a kritikai tisztázódás éve. Szvatkó a harmadik egység jellemzőjeként „a forrófejűség, a valódi értéket és színvonalat alig ismerő túlzások, a politikai tendenciák felburjánzásai”-t, s ezekkel párhuzamosan a kritika és az irodalom öntörvényűségének térnyerését adja meg. A mértékadó írók szakítanak a politikával és búcsút mondanak a megváltási kísérleteknek. Az ifjúsági mozgalmak kifulladásra vagy konszolidálódtak, s egyre hangsúlyosabban fogalmazódott meg az értékkoncentráció igénye, amely nem pusztán irodalmi csoportok, hanem fórumok létrehozását is programba vette. Új rétegzűdés jöttek létre, főképp a Szentiványi Kúria és leszármazói képében, s kisebb csoportok, amelyeket az esztétikumhoz való, ellentétes viszonyulás is elválasztott egymástól. Az egyik póluson az Új Munka Társasággal, mely 1930-ban *Nyitott könyv* címmel lírai antológiát adott ki Darvas János, Győry Dezső, Szenes Erzsike és Vozári Dezső verseiből – a prágai költők közül Forbáth Imre nem szerepelt benne –, a másikon Az Út kommunista és a „valóságírodalmat” megteremtteni

kívánó élgárdájával, melyből Fábry s a korábbi sarlós vezér, Balogh Edgár mellett Dömötör Teréz, Bányai Pál, Ilku Pál, Morvay Gyula és a parasztíró – s 1939 után a parasztpárthoz csatlakozó – Sellyei József neve kívánkozik ide. Továbbá kudarcba fulladt kísérletek után ekkor indul a Magyar Írás, amely virágkorát éppen az első éveiben éli. A negyedik periódusnak – *egyéni utakon – hazafelé* –, mely 1933-tól 1938-ig terjed, Kemény G. adott elsőként nevet, már egyértelműen a nagypolitika fordulataiból elvonatkoztatva. Ez a címszó azért fogadható el nehezen, mert arra látszik utalni, hogy az irodalom közvetlen célkitűzése a revízió volt, ezt pedig, bármennyire átítatódott az írásbeliség politikummal, mégsem állíthatnánk. Szvatkó az 1933 utáni éveket jellemezve az „elfáradás” és a „szétesés” jeleit regisztrálta: „A vitalizmus alábbszállt, pedig ami eddig a legnagyobb értéket jelentette és a legjellegzetesebbnek látszott, éppen a hatalmas kultúr vitalizmus volt, a vágyak intenzitása, amely mozgott, forgott, ágált, még akkor is, ha a kiemelkedő művészi alkotás magasságáig nem tudott elérkezni. 1933 után legfeljebb írók éltek Szlovénzkón, de hiányzott az irodalmi élet, az önálló vérkeringés, a különleges zamat.” Úgy tűnik föl, mindez csak az első, a Hitler hatalomra jutását, s a Köztársaság belviszonyainak megszigorítását hozó évekre lehet érvényes; a további fejlődés útja az egészségesülés, amelyre mind a könyvkiadóról, mind a tudományos eredményekről szólvá tettünk néhány utalást. Ha arra gondolunk, hogy a csehszlovákiai belpolitika s a külpolitikai hatások kikényszerítik a kisebbség – egyébként nem sűrűlődsmentes – egységét, új folyóiratait és szerveződéseit, a CSEMISZ-t, a Tátrát, az Új Szellemet, ha figyelembe vesszük, hogy az évtized középső harmadának megszorításai után a kormány, következtlenül és aggódva bár, mégis tesz kísérleteket a kiegyezésre a kisebbségekkel, s ha azt sem felejtjük el, hogy minden irányzatot letisztultabb, színvonalasabb – bár egymásnak változatlanul útszéli hangon is üzengető – orgánumok képviselik (a kommunisták népfrentprogramjába pedig már a népi elkötelezettség is belefér, lásd a Magyar Napot), végezetül ha számba vesszük az ezekre az évekre jutó reprezentatív kiadványokat, a Franklin szlovákiai magyar könyvsorozatát és Darkó, Tamás Mihály, Neubauer Pál nívós regényeit, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az út egyre határozottabban vezetett a korai törekvések megvalósulása felé. Nincs kizárva, hogy ez vezette Fónod Zoltánt arra, hogy az eddigiekben harmadikként és negyedikként említett szakaszt ne is válassza ketté. Az ő – a Szvatkóéból és a Keményéből is sokat fölhasználó – felosztása szerint a szakaszok a következőképpen alakulnak: „a) Az útkeresés és a műkedvelő irodalom évei (1919–1924); b) A kisebbségi irodalom formálódásának évei (1924–1929); c) Az új realizmus és modern irodalmi törekvések időszaka (1929–1938).”

Több próbálkozás irányult egy-egy műnem legjobbjait felsorakoztató antológiák megszerkesztésére, s azok segítségével az irodalom aktuális állapotának reprezentálására. Mindegyik összeállítás tükrözi a szerkesztő tárgyilagosságra törekvését – igaz, az is kétséges, hogy létezik-e elfogulatlan s támadhatatlan antológia –, ám ezt egyik sem éri el maradéktalanul. Esztétikai vagy politikai értelemben merev határokat azonban egyik válogató sem alkalmazott, sem Sziklay Ferenc (*Lirai antológia Szlovenszko és Ruszinszko magyar költőinek alkotásaiból*, 1926), sem ifj. Wallentinyi Samu (*Hegyvidéki bokréta*, 1934; *Új magyar líra*, 1937), sem Dallos István és Mártonvölgyi László (*Szlovenszkoí magyar írók antológiája I–IV*, 1936–1937 – a második kötet főként a Felföldről a Trianon utáni Magyarországra származott alkotókat mutatja be, de szerepel benne, szlovenszkoí tárgyú esszével, Cs. Szabó László is, a negyedik kötet pedig a cseh és szlovák költőké és prózaíróké). A Kazinczy és a Franklin kiadók már említett sorozatában jelent meg a *Szlovenszkoí magyar elbeszélők* (összeállító föltüntetése nélkül, 1935), melyet Szvatkó többször idézett tanulmánya nyit. Mindegyik említett kötetről elmondható, hogy az általuk nyújtott kép, a szerkesztő szándékán túl, függvénye az irodalom minőségi átlagának is: minél több nyelvi jelenséget, tematikai változatot kívánt bemutatni, minél hitelesebb keresztmetszetét próbálta adni a szlovenszkoí magyar irodalomnak, annál inkább kénytelen volt lemondani az egységesen magas nívóról. Épp ezért mindegyik változat *hiteles*.

Alkotók és műfajok

I

A konzervatív vonulat tagjai közül költőként Telek A. Sándor asztalosmester, Szeredai-Gruber Károly könyvtáros, Sárosi Árpád, Kassa [t[isztelet]b[eli] rendőrkapitánya, Kersék János ügyvéd tartoztak az ismertebbek s népszerűbbek közé. Mindannyian jó színvonalat képviseltek *helyi, kisvárosi* viszonylatban, s városuk művelődési és közéletében, ha másként nem, az ottani lapok munkatársaiként jelentékeny szerepet játszottak; ha az új történelmi szituáció nem ütötte volna őket egy milliós közösség képviselőivé, világgépének kifejezőivé, talán éppúgy az ismeretlenségben maradtak volna, mint a trianoni Magyarország vidék-

ki lírikusai. A népi, nemzeti epigonköltészet a szordinós és banális emberi bánatokot és örömöket verselte meg, s ez a főhatalom-változás révén új színeket kapott; valószínű, hogy az említettek és a mellettük említhetők fontos szerepet játszottak a kisebbségi közélet megszervezésében a húszas évek irodalmi centenáriumaiban – a Petőfi-, a Jókai-, a Madách-évforduló – éveiben. Ehhez az irányhoz később is többen fölzárkóztak, fiatalok is, például Klimits Lajos vagy Tamás Lajos, sőt, lényegében ide tartozik a harmincas évek elején indult s ma is aktív Csontos Vilmos, aki Varga Imre megfigyelése szerint kezdetben részben Ady-epigonok hatása alatt állt; ez arra utal, hogy a szélesebb értelemben vett irányzat modernebb hatásokat is be tudott fogadni. A jelenség megítéléséhez azt is tudnunk kell, hogy e költők szerepe nem merült ki a versírásban; többen közülük más területeken fontosabb feladatokat találtak – elég itt most arra utalnunk, hogy Szeredai-Gruber a konzervatív, de Szvatkót, Darkót, sőt Hamvas Bélát is közlő Tavasz szerkesztője volt, Tamás Lajos pedig, amint azt említettük, megírta a Toldy-kör történetét. Figyelemreméltó eredményeket a lírában azonban legfeljebb véletlenül értek el, éppúgy, mint az ellentábor képviselői. Meglepő lehet ugyan, de tény, hogy a „klasszikus” emigránsok lírájából jószerivel csak az egykor *A Holnap* antológia első kötetét szerkesztő Antal Sándor egyetlen posztonyi kötetében, az 1924-es, biblikus, archaikus szabadversekből álló *Garabonciás énekek*ben megőrzött költészete maradt meg értékes örökség gyanánt, s irodalomtörténeti specialitásként talán Földes Sándor munkásságának Kassákék mozgalmából eredő expresszionista és agitatív darabjai.

A korszaknyitó évek utáni költészetből az őssz magyar irodalomban is ismertté vált néhány frissen induló alkotó neve: Ölvedi Lászlóé, Mécs Lászlóé és Győry Dezsőé. Könyveik a mozgósító, propagandisztikus erejű s közösségi életérzést megszólaltató költészet eltérő irányait jelölték; az első kettőéi formailag – legalábbis előzményeikhez képest – több-kevesebb művességgel. Szerepük nem merült ki a versek megalkotásában, egyfajta táltosi örökséget is ápoltak; Mécs maga nem véletlenül nevezte verseiben igricek önmagát. A verseit fehér reverendában szavaló Mécs estjei, a később – Magyarországon – diplomáciai szolgálatba állott Ölvedi fellépései (az ő verseit meg is zenésítették) ritusjellegű öltöttek, Győry exhibicionizmusa pedig a márciusi ifjak történelmi örökségéből táplálkozhatott. Mindannyian ismerték a magyar líra Adyval kezdődő formanyelv-változásait, s valamennyien merítették a Nyugat eszköztárából, függetlenül attól, hogy melyikük vált deklaratíve annak hívévé.

Mécs lett közülük a legkorábban közismertté. Keresztény humanizmusával és szociális elkötelezettségével a katolikus plébános nem véletlenül vált mind a konzervatív irány, mind az emigránsok szemében korszakos, újító alkotóvá – a

„nemzeti” tábor a megújuló keresztényszocializmus programos hirdetőjét ünnepelte formailag egyébként kifogástalan versekből álló kötetében (*Hajnali harangszó*, 1923; *Rabszolgák énekelnek*, 1925), a baloldali pedig következetes antimilitarizmusát és szupranacionalizmusát, annyira, hogy volt idő, amikor a két tábor harcot vívott érte. Az ő példája is azt mutatja azonban, hogy a kritikai megítélés a különböző korszakokban más-más mércét alkalmazott, hiszen – arányosan hívóik körének rohamos gyarapodásával – utóbb mindkét tábor gondolkodó fői szigorúbb mércét alkalmazni költészetével szemben. Nem pusztán azért, mert egyfajta csoportértékekhez nem csatlakozó dokumentarista költészetet művelt, hanem azért is, mert tetemesen gyarapodó számú szövegei gyakran már csak alkalom szabta rimes beszédként hatottak. További kötetei ez időben: *Vigasztaló* (1927); *Az ember és árnyéka* (1930); *Üveglegenda* (1930); *Legyen világosság* (1933); *Fehéren és kéken* (1937).

Ölvedi László Ady hatását már tudatosabban igyekezett átszűrni költészetén, konzervatív-nemzeti, keresztényszociális indíttatású szövegeiben az ország szétdarabolásának bánata tükröződött olyan nosztalgiával, hogy Fábrty egyenesen – és igazságtalanul – „kampóskereszt-magyar”-nak nevezte. Ölvedt történelmi sokkhatást megjelenítő verseskötetei (*Valakit várunk*, 1922; *A bányász éneke*, 1923; *Műzsák*, 1926) Magyarországon is olyan népszerűvé tették, hogy Szabó Dezső egyik legnevesebb pamfletjében (*Rokamból-romantika*) a rendszer esztétikumot lebontó hivatalos költői között verte el rajta is a port. Szabó Dezső szarkasztikus passzusa szerint a „görénykurzus” kultúrpolitikájának egyik programpontja: „Hatóságilag ki kell lakoltatni a telkekből Madácho, Petőfit, Adyt s más ilyen destruktívságokat, és az így megürült lakásokat rekvirálni kell a Hlatky Edék, Anka Jánosok és Ölvedi Lászlók számára.” A költő ismerősei, például a fel-földi kultúra kérdéseit Magyarországon folytonosan napirenden tartó Moravek Endre és Krammer Jenő megemlékezéseiből arra következtethetünk, hogy említett könyveinek megjelentetése után Ölvedi szemlélete megállapodott, s valószínűleg vagy egy klasszicizálóbb líra, vagy – ennek is van nyoma – a kisebbségtudomány irányába indult volna el. A párizsi magyar vendégmunkások egyik gyűlésén késsel támadtak rá, sebe elrákosodott, s néhány évvel később ebbe halt bele.

A gömöri írói szervezkedésekben részt vett, majd a Kassai Napló és a Prágai Magyar Hírlap, utóbb az aktivista Magyar Újság szerkesztőségében dolgozó, Németországban tanult s az olasz fasizmus diadalútját is közvetlenül, a helyszínen szemlélő Győry Dezső – éppúgy, mint Ölvedi – Ady hatása alatt indult, bár versei gyakori didakticizmusát olykor expresszionista verseszéd váltja föl. A líranyelváltás nála kapcsolódott össze közvetlenül valamely nemzedéki, ideológ-

giai szemléletváltozással, amelynek legjellegzetesebb darabjai a kisebbségi mesianizmus felé irányították az olvasót. Ez a hangsúlyozott ideologikum egyrészt elvonta a figyelmet formai megoldásainak gyakori gyarlóságáról, másfelől viszont fontos mozgalmak zászlóvivőjévé tette őt. Két verseskötetének címe is (*A láthatatlan gárda*, 1927; *Újarcú magyarok*, 1927) a fiatal, útkereső generáció epiteton ornansává vált, híres prózaverse, a *Kisebbségi géniusz* pedig a fiatalok, elsősorban a sarlósok programszövegévé. (Az átgondoltabb darabok viszont összecsengtek a költő számos fontos megfigyelést tevő, a közvetlen cselekvési területekre összpontosító publicisztikájával.) Amint a prágai éveiben a Szent György-körrel kiépülő kapcsolatainak az ifjú generáció eszméltető élményeit köszönhette, úgy csoportidentitás-jelölő szerepkört töltöttek be antifasisztának minősíthető versei is, amelyek viszont már aktivista pályaszakaszához kapcsolódtak, s emiatt népszerűségük nem lehetett töretlen. További ismertebb verseskönyvei az első köztársaságban: *Százados adósság* (1923); *Hol a költő* (1931); *Zengő Dunatáj* (1938).

A közéleti aktivizmus határozta meg Forbáth Imrénének a Györyénél és Ölvediénél sokkal telítettebb, átéltebb és áttételesebb költészetét is. Forbáth emigráns volt ugyan, de voltaképpen hazaérkezett (családjá már a háború előtt Nyitrán élt); igaz, nem Szlovenszkóra, hanem Prágába, ahol az orvosi egyetemet végezte. Birtokában volt az izmusok eszköztárának. A háborús látomásoktól – Kassák körétől történő elszakadásával párhuzamosan – a realista létszemlélet és ábrázolásmód felé mozdult, párhuzamosan a programos kommunizmus képviselőtének vállalásával, a nyílt antifasiszmissal. A pusztá propagandaköltésztől azonban mindvégig megővta vagabundtermészete és gazdag formakultúrája – amely első pillantásra széttagoltnak tűnő, lendületes és bonyolult képkalkulációkkal teli szövegekben éppúgy tükröződik, mint sanzonokat idéző verseiben és szonettjeiben –, továbbá a cseh avantgárdisták hatása, akikkel mindvégig kapcsolatban állt. Tanulmányaiiban ugyanakkor a munkásmozgalom és -művészet feltételei hívének bizonyult. Illyés Gyula az őt legfigyelemreméltóbb fiatal magyar lírikus közé sorolta. Csehország német megszállása elől Angliába menekült, ahol is az emigráns kormány munkatársa lett. 1938 után nem írt több verset. A két világháború között megjelent fontosabb verseskötetei: *Vándordal* (1923); *Favágók* (1930).

Az első korszak csúcsteljesítményei közé tartozik Vozári Dezső költészete is. Ő az, aki mintegy programszerűen maradt távol politikai csoportoktól, s aki költészetébe nem engedte beszűrődni a megszilárdult világnézetek harcát, bár szociális igazságérzete átüt látszólagos cinizmusán és racionalizmusán. Előbb a magyar ellenzéki, majd az aktivista sajtó munkatársa volt, s par excellence urbánus alkotónak tekintették; valóban az *idegen urbs* – Prága – magányos ma-

gyar intellektuelje szól ki szövegeiből. Impozáns kezelője volt a különböző versformáknak, a ritmus- és rímtechnika mestere, vágáns, dezilluzionált életfilozófiáját kifejező versek után majd csak a közelgő háború idején lett a közeletibb kérdések hasonlóan bravúros megverselőjévé (később a Szovjetunióba menekülve a fegyveres harcokban is részt vett a csehszlovák dandár tagjaként). A baloldal vele kapcsolatban dekadenciát és nihilizmust emlegetett, Szvatkó, aki 1935-ben nagyra értékelte, ezt írta: „Ha Mécs László a legigenlőbb, a legnaivabban pozitív sarka líránknak, Vozári Dezső éppen az ellentéte, a legnegatívabb sarok.” Vozári látszólag hűvös távolságtartásában a korszellem fölismerése és elutasítása tükröződött, versei színvonala pedig egységes maradt. A korszakban megjelent könyvei: *Fekete zászló* (1921); *Éjjél után* (1922); *Szebb a sziréna* (1937).

Az első nemzedékből az összmagyar irodalom két rangos, pályáját Magyarországon folytató tagja adott ki verseskötetet szülőföldjén, a Felvidéken. Márai Sándor versei *Emberi hang* (1921) címmel jelentek meg, polgári kulturáltság, expresszivitás és groteszk hajlam jellemzi őket. Komlós Aladár *Voltam poéta én is* (1922) című könyvének sajátossága abban rejlik, hogy a versek köré szőtt keretszövegek adta esszéből a költészet művelésétől való elfordulásának lélektani indítékai fejlenek föl. Komoly ígéret volt a két fiatalon meghalt költő, a szimbolizmus, illetve Ady hatása alól teljesen kinőni már nem képes, de egyéni hangulatokat megszólaltató Merényi Gyula, s a budapesti aktivista körből vidéki birtokára visszatérő – ott bukolikus hangszerelésű verseket író – Mihályi Ödön, Varga Imre találó megállapítása szerint: „a falusi élet avangárdistája”; ő egy autóversenyen lett baleset áldozata, Merényi lényegében a fronton szerzett betegségébe halt bele.

Műgond, a frontéletből hozott víziók, misztika jellemzik a hétéves orosz hadifogságból hazatért Darvas János költészetét; témáját is gyakran a háborúból merítette, sokszor szonett- vagy egyéb feszes formába öntötte élményeit és látomásait. Gazdag formakultúrája később műfordításaiban kamatozott. A szonett volt Sebesi Ernő kedvelt versformája is; nála a műgond sokszor keresettségét takar, bár olykor képes volt az ironikus távolságtartásra. Bár főként versesköteteket publikált, igazi területei a novella és dráma. Az Ady verseit németre fordító Neubauer Pál németül adta közre verseit *Wohin?* (Hová?) címmel (Bécsben, 1922-ben); a könyvről, amint azt Turzel Lajos megjegyzi Neubaerről szóló tanulmányában, „az erdélyi Franyó Zoltán (az Ady-fordításban vetélytársa) azt mondta, hogy a címe inkább Woher (Honnán) lehetne, mert túl sok benne az utánérzés”.

A korszak nyolc-tíz, az élvonalba tartozó költője közé szokták sorolni Szenes Erzsit (*Selyemgombolyag*, 1924; *Fehér kendő*, 1928; *Szerelmet és halált énekelek*, 1936). Korai, főként szerelmi lírájának, melyben többen is az ószövet-ségi reminiszcenciákat értékelték, egykor nagy tábora volt a budapesti eliten

belül (Szenes két verseskötete is ott jelent meg). Ezt a ma már nehezen fölfogható népszerűséget Komlós Aladár világította meg: „Az izmusok tarka és zavaros korszakában, a húszas évek elején Szenes Erzsí költészete úgy jelent meg az egyszerűségével, mint Noé galambja az olajággal az özönvíz idején. Mikor az uralkodó poétikai illem szerint a tehéneknek csak a háztetőn volt szabad sétálniok s a felhők – bocsánat – kecskeszakállat viseltek, esküszöm, nem mindennapi bátorság kellett hozzá, hogy valaki olyan, egyszerű és természetes mondatokban írjon verset, mint Szenes Erzsí tette. Különös, új verstípus volt az övé, az ember nem is hitte volna előbb, hogy ilyen klastromi dísztelenség még művészi tud maradni.” Szabó Béla viszont nem tudta igazolni a vele szemben nem is alaptalanul támasztott elvárásokat. „... legújabb verseskötete bizonyítja, hogy a költő villoni életmódja mellett néha a villoni líra hangjait is megtalálja verseiben” – írta róla Szvatkó. Szabó Béla költészete utóbb szétfolyt, ellaposodott, a költő műfajt váltott.

Az említettek mind a Trianont követő első évtizedben kerültek be az irodalmi életbe; a harmincas években már kevés eredeti tehetség jelentkezett. Legjelentősebbjük a kárpátaljai Sáfáry László, aki Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen végzett. Két verseskötetében (*Lendület*, 1931; *Verhovina*, 1935) az expresszionista és impresszionista hatásokat tükröző nyelvet a közvetlenebb, tárgyiasabb, ugyanakkor, Varga Imre szerint, ritusszövegeket, ráolvasásokat idéző versbeszéd váltja föl, amelyekben elmélyül – mint második kötetének címe is mutatja – a környezetrajz is. Szabadverseiben a gondolatritmus, s a klasszikus ritmusképletek is helyet kapnak, mintegy vázként szerepelnek; sokat merít a szülőföldre jellemző köznyelvből. Azon kevesek közé tartozik, akik elméleti képzettségükkel is kiténtek – szakdolgozatát például a nyugat-európai költői formáknak a csehszlovákiai magyar költészetben feltűnő jegyeiről írta.

A fiatal generáció egyik legígéretesebb tagja volt Berkó Sándor, akinek lát-szólag egyszerű, dalszerű, valójában kidolgozott, veretes és választékos, tematikájában a szocialista mozgalomhoz kapcsolódó korai versei e korszakban még nem szerveződtek kötétté. Korábban mindhárom irányzat vezető napilapjában publikált; a bécsi döntés előtti hónapokban a kommunista Magyar Nap irodalmi rovatvezetője volt, de a határváltozás idején a visszatértek egysége mellett tett hitet az Új Szellem utolsó számának záró cikkében. Az ifjúkori rezignációja az üldöztetésekből nyeri hitelét, amelyek árnyalódó szimbólumrendszer kialakítására vezették.

Asgúthy Erzsébet érzékeny, bár szűk hatókörű lírája, Prerau Margit szocialista és Simon Menyhért nemzeties költészete (ő hatott elsősorban a fiatal Sáfáry Lászlóra), parasztproletár világa, s Bólya Lajosnak az izmusokhoz visszakap-

csolódó kísérletei képezik azokat az irányokat, amelyek jelen voltak még az első korszak költészetében, valódi értékteremtésig azonban nemigen jutottak el. Az avantgárd formák terén a húszas években költőként jelentkező képzőművész, a budapesti aktivistákkal kapcsolatot tartó Kudlák Lajos jutott a legmesszebbre.

II

Az autochton irodalom vezéralakjai közül ketten, Jankovics Marcell és Sziklay Ferenc jelentkeztek a prózai műfajokban; Jankovics avult novellisztikáját akkoriban Szalatnai részben ideológiai alapon, de végül is helytálló módon bírálta. A Toldy-kör vezetőjének nagy műveltsége utóbb útirajzaiban képződött le; a próza fősodrába sosem került bele, bár ezt ő aligha vette észre. Sziklay viszont aktív volt az irodalomban, az övé volt a cseh megszállás utáni első folyóiratban közölt (*Alhambra*), majd az első könyv alakban megjelent (kis terjedelmű) regény (*Hangzatka*, 1924) – ez utóbbi Csermák Antal zeneszerző-hegedűművészről szólt. Történelmi vonatkozású regényeit és az egységes európai állam ideáját felvillantó tudományos-fantasztikus munkáját (*Hová?*, 1936) egyaránt valamely naiv, romantikus szemlélet, ábrázolásmód köti meg, ennek látszólag ellentmond túlbonyolított cselekményszövése. A *jöttment* (1932) című kulcsregénye a századelő Pozsonyáról is főként utalásai-áthallásai okán érdemesült figyelemre. Mennyiségét tekintve számottevő Rác Pál munkássága; szociális érzékenysége a modernebb irányzatokhoz is kapcsolhatta volna, társadalomkritikája azonban érzelmességbe, nosztalgiába vész, amely aztán erőt vesz szerkezeten és jellemábrázoláson egyaránt (*Furcsa emberek*, 1924; *A szomorú ember* 1928). Nem tartozott az úgynevezett dilettánsok közé Vécsey Zoltán, a kiugrott szerzetes és Keller Imre. Az ő nevükhöz is fűződik egy-egy – nem elsősorban esztétikai értékelésre váró – kulcsregény; Vécsey, már említett *Síró városában* a főhatalomváltás Kassáját írta meg riportszerűen, Keller Merényi Gyuláról írt, szintén terjedelmes munkája – *Tisztán egy életen át* (1933) – az első fél évtized kulturális és társadalmi mozgólódásait tárja föl.

Az emigráció vezetői közül Barta Lajos, a paraszti és a proletárirodalom szintézisére törekvő *A sötét ujj* és a befejezetlenül maradt *Gyárépítők* című regényét közölte Csehszlovákiában (az utóbbit folytatásokban), a szocialista avantgárd és a mozgalmárpublisherika e sajátos keverékeit, melyekben a drámai erőt fokozó vágástechnika kárpótolt a sematikus tendenciáért. Tematikusan is, filmszerűsége okán is a Bartáéval rokonítható Jarnó József prózája (*Szakadó kötelek*, 1926; *Börtön*, 1928; *Gyár*, 1928). E három regényen kívül Jarnó még régi magyar írók életéről írt karcolatait adta közre (*Magyar miniatürök*, 1931),

alighanem előtanulmányként Martinovicsról szóló, a Magyar Írásban közölni kezdett esszéregényéhez, amelynek befejezésében korai halála megakadályozta. Önelemző, énkereső lírája ugyancsak a kor értékei közé tartozik.

A témájában a területhez és magyar népességéhez kapcsolódó próza művelői olykor összmagyar viszonylatban is számottevő könyveket hoztak létre, bár az egységes színvonal az ő életművükre sem jellemző; a legjobbknál is kísért vagy a túlszűfolt naturalizmus, vagy a stílrómantika, vagy a publicisztikus, az anekdotikus, a didaktikus ábrázolás veszélye. Az irodalmi mozgalmakban a kezdetektől részt vevő két vérbeli epikus, Darkó István és Tamás Mihály a húszas évek első felében, második harmadában már az élvonalba sorolódott; kettejük nevéhez köthetők elsősorban a csehszlovákiai magyar tematika érvényes kispikai feldolgozásai is. Darkó *Két ember, egy árnyék* (1925) és *A legnagyobb úr* (1926) című novellásköteteiben expresszív hatások, lírai hangulatok mellett a sorsfordulat és életformaváltás motívumai adják néhány keményre kalapált novella, elbeszélés keretét; ekkoriban jelent meg lélektanilag árnyalt kisregénye, a *Zsenika* is az ébredő, majd brutálisan szétrobbanó szerelemről. Tematikusan is, nyelvben is kereste a szlovenszkói motívumokat, s novelláiba családjá szülőtájának, a Székelyföldnek sajátosságait is igyekezett átmenteni. Ezt a kispikát a túlrómantizált hősábrázolás s a részben prekoncepciált nyelvi regionalításokba szűkülés fenyegette, bár ökonomikus alkalmazásuk hatásos is lehetett, mint például *A szép ötvöslegény* (1929) című, a kora újkori kolozsvári ötvössztrájról szóló kisregényben. Háromszor tett kísérletet Darkó a „szlovákiai magyar regény” megírására: a *Szakadék* (1928) a talaját vesztett dzsentri, a *Lángoló csipkebokor* (1935) a deklasszálódó módos gazda, a *Deszkaváros* (1938) a bukás után a városszéli barakknegyedbe kerülő középosztály regénye. Az egységes vonalvezetés az utóbbiban érvényesül, az első kettőt jobban lehúzzák e prózavilág fönt jelölt nehezékei. A *Deszkavárost* – s ez nem lényegtelen – enyhe nemzeti nosztalgijára ellenére a szocialista Berkó Sándor „a szlovenszkói magyar regényírás egyik kiemelkedő csúcspontjának” tekintette.

Naturalizmus, drámai sűrítés és határozott jellemábrázolás Tamás Mihály a társadalom majd minden ágába lehatoló novellisztikájának sajátosságai (bár olykor a didaxis és az előkészítés nélkül tragédiába forduló cselekmény csökkentik a hatást). Első prózaköteteit nem övezte akkora figyelem, mint az erotikus szála – és a mintául vett személyek azonosítható volta – miatt szenzációt kiborbantó *Szép Angéla háza* (A Reggel, 1927) című, egy hűtlenné vált papnéről szóló kisregényét, melynek megjelenése után az író bíróság elé állították. Az újonnan kinevezett falusi papnak a befogadtatásáért vívott küzdelméről írt – s a falu belső életét átvilágító – legjobb kisregényének, a *Mirákulumnak*, a fogalmazás, az

ábrázolás biztonsága a fő erénye. Az 1937-ben megjelent *Sziklán cserje* a periódus egyik legértettebb – *Gyermek, Föld, Munka, Szerelem, Halál* ciklusokra tagolt – novelláskötete. Szerkezeti hiányosságai ellenére mérföldkövet képez Tamás önéletrajzi elemekből szőtt, *Két part közt fut a víz* című regénye, mely hosszas előkészületek után 1936-ban jelent meg. Az első évek forrongásait, önszerveződési kísérleteit, az utódállamok magyar elitje s a budapesti politika viszonyának változó formáit ábrázolja a beregszászi, de Budapesten tanuló műgyetemista történetében.

A helyi színei a legerősebbek Szenes Piroska prózájának is – bár inkább tartozott a fővárosi irodalmi közegehez, mint a szlovenszkoíhoz; könyvei is Budapesten jelentek meg. Már az 1927-es *Az utolsó úrban*, a saját hatókörében önálló mikrotársadalmat fölépítő birtokos lány történetében is feltűnő a nyelvhasználat és jellemfestés alapos volta az 1930-as, s a változások éveit egy tragikus sorsú szlovák cselédlány történetében megragadó realista nagyregény, a *Csillag a homlokán* pedig egyszerre – Móricz Zsigmond és Kassák Lajos által is elismerten – az összmagyar széppróza élvonalába emelte az írónőt. Harmadik regénye, az *Egyszer élünk* (1935) naplóformában számol be az 1919 utáni magyarországi társadalmi visszarendeződési kísérletekről, előterében két egyetemista, a keresztny úriúri és a magyar clausus következményeit elviselni kénytelen vidéki zsidó lány kapcsolatával. Novelláiban – kötetben nyolc jelent meg belőlük, *Jedviga kisasszony* (1933) címmel – Szenes Piroska mind a lélektani nüánszok, mind a drámai szituációk iránt fogékonyan mutatkozott. Erősen kötődik környezetéhez N. Jaczkó Olga is; társadalmi érdeklődése és lélektani beállítottsága ötvöződik novelláiban, kisregényében, az 1925 és 1928 között megjelent *Csendes mederben*, *Virágzó cseresznyék* és *Ispilángi rózsza* című könyveiben – a kis formák között tudta leginkább megvalósítani magát. Ezért is volt meglepő, amikor második férjével, Gömöri Jenő Tamással végtelen regényfolyamba fogott. Az *Ítéletidő* (1936) – egyes kötetek címe: *Mentsétek meg lelkeinket; Mint oldott kéve...; Sírnak a hegyek* – az írői szándék szerint *Az elszakított magyarság regénye*; több dokumentarizmussal és kevésbé tagoltan számol be az első évtized eseményeiről.

A „valóságirodalom” epikusai közül Bányai Pál szlovák környezetben játszódó regényei az irányzat korlátozott érvényességét igazolták elsősorban; Sellyei József a naturalizmus felől valamely szikár paraszti realizmus felé haladt, de ezt – képzetlensége okán – lényegében csak egy elbeszélésben, a *Lósorozás Gádoroson* címűben tudta megvalósítani. A népi tárgyú prózából egyébként formai megoldásai okán kiemelkednek az ellenzéki politikus, Zerdahelyi (Szent-Ivány) József novellái; mind az anekdotikus, mind a naturalista stílusjegyeket mutatók. Egyetlen novelláskötete jelent meg (*Egy tőnek három fakadása*, 1935). Az ágrólszakadt ortodox zsidóság –

és az abból való kitörési kísérletek – írója, Szabó Béla – akit a költők között is említettünk – még inkább elemi küzdelmet folytatott az önkifejezésért. Prózájából, balladisztikus hangja okán, csak *A menyasszony* című, 1937-es kisregénye emelkedik ki, pedig témáiban komoly lehetőségek szunnyadtak.

Az első periódus egyik legnépszerűbb írója volt Szombathy Viktor, aki meglehetősen biztonságosan használta az anekdotából kinőtt 19. század végi, 20. század eleji regény eszköztárát. Legolvasottabb könyve, a Prágában szolgált magyar katonákról szőtt sztoriciklus, az *En kedves népem* (1931) lett, amely természetesen az élet fõlszínén mozog, bár a szerzőnek fõntmaradt néhány feszesebb, jobban fölépített társadalmi novellája is. A *Zöld hegyek balladájában* az Amerikába elszármazott, s ott filmrendezővé vált fõszereplõ hazalátogatása kapcsán rajzol képet könnyû kézzel a felföldi magyar kisvárosi társadalomról, az *Elesni nem szabad* (1938) falusi dzsentri-családok viszonyában igyekszik ábrázolni a nemzedékváltást. Néhány könnyed, szórakoztató regényét Szombathy a Prágai Magyar Hírlapban adta közre, az *Új madonna* címû értékes, a középkorban játszódó kisregényét a Magyar Írásban.

Máráiról Szvatkó Pál fogalmazta meg, hogy felér egy egész irodalommal. A kassai patrícius hagyomány és az ellene való nemzedéki zendülés írójának életmûve a magyar prózában külön fejezetet képez, amelyről már több monográfia született. Mi csak azt akarjuk megjegyezni róla, hogy jelenléte a szlovenszkói sajtóban folyamatos volt. S itt jelezzük, hogy tér hiányában nem foglalkozhatunk a felföldi származású, de pályájukat a Trianon utáni Magyarországon vagy másutt befutott azon írókkal sem, akik vagy témáikkal, vagy személyes kapcsolataik révén a csehszlovákiai magyar irodalmi kontextus résztvevõiként tartattak számon. Csak jelzésszerûen, s a nevekkal egy-egy irányzatot is jelölve: Zsolt Bélát, Féja Gézát, Sztinyai Zoltánt, Aradi Zsoltot számíthatjuk ide. Végig ápolta szlovenszkói kapcsolatait az Amerikában élõ Reményi József; kéziratait is hazaküldte, könyve is jelent meg otthon.

A polgári – részben októbrista és urbánus – prózának szintén voltak gyökerei a felföldi irodalomban. Az elsõ nemzedékben még fõleg emigránsok képviselték ezt az áramlatot – Lányi Menyhért néhány írása, Sándor Imre *Asszonyok* (1926) címû novelláskötete sorolható ide, míg a termékeny Kaczér Illés legnagyobb vállalkozását, az *Ikongó nem hal meg* (1936) címû, a fajelmélet ellen írt irányregényét ma már nehezen befogadhatóvá teszi felületessége és zsunalizmusa. Az érzékeltetés hiányosságai, propagandaszõveg-betétei nehezítik Juhász Árpádnak a polgári közeget bíráló regényeinek olvasását is; õ egyébként helyi születésû író. A magyarországi, de a numerus clausus miatt Csehszlovákiában tanuló, majd ugyanott orvosi praxist folytató Bálint Aladár viszont pontos képet ad a városi társadalmi élettrõl, s benne a zsidó értelmiség magatartásformáiról

M. U. Dr. Darvas (1931) című regényében. Témáját tekintve e mű rokona Sáfár Katalin egyetlen, *Mégsem történt semmi* című regénye, mely, meglepő módon, bekerült a Franklin reprezentatív, már utalt sorozatába. *Megrúgott emberek* a címe Sebesi Ernő egyetlen, 1929-ben megjelent novelláskötetének, és róluk is szól – a szövegek takarékosan és céltudatosan megszerkesztett volta, a műgond ezúttal a hatékonyságot is elősegíti, ma sem érzünk bennük propagandafogást.

Polgári világkép és annak kritikája csukógy sajáta Egri Viktor prózájának, mint Máraiénak, bár Egri, a prózatechnikai ismeretek birtokában is olykor szárazabb, olykor pedig – a cselekménybonyolításban – keresettebb a kelleténél. Részint a háborús élmények – antimilitarizmus –, részint a nemzedékváltás okozta összeütközések, részint pedig a társadalmi igazságtalanságok fölötti borongás adják a korabeli Egri-regények (*Rácsablakos ház*, 1924; *Demeter megtérése*, 1927; *Felkél a nap*, 1928) és -elbeszélések (*Pierre találkozása*, 1925) alapját, amelyekben gyakran lehúzó erőnek bizonyul a romantikus hangulat és meseszövé. Sikerral, ma is hatásosan idézi meg viszont az író a népvándorlás kavargását az *Égő föld* (1937) című történelmi regényben.

Palotai Boris *Isten ölében* (1936) címmel kötetét szervezett novelláit az a lélektani érdeklődés teszi vonzóvá, mely későbbi pályának is kiindulópontja lett.

A filozófiában is jártas szerkesztő, műfordító, a kétnyelvű Neubauer Pál maga vágta csapáson haladt *Mi közöm hozzá?* című kétkötetes regényében (1935), melynek *Was gehts mich an?* című német változata íródott meg korábban. Neubauer – amint az tanulmányaiból, cikkeiből is kitetszik – kivételesen tájékozott volt kora európai művészeti és bölcséleti viszonyai között, s e műveltségélményeit nemegyszer montázsszerűen prózájába is beleillesztette. Regénye hőse a csehszlovákiai viszonylatban Szvatkó esszéiben megjelenő, a viszonylagosságélmény felismerése által meghatározott gondolkodó rokona. A biztosnak vélt halálból gyilkosság révén megmenekülő első világháborús német tartalékos repülőtiszt sorsa, aki az orosz fronton átrepülve a forradalom résztvevője lesz, Németországba visszatérve pedig a munkásmozgalom és a szuperhatalmak eszmerendszerei között hanyódik, végül akkor ér nyugvóponttra, amikor misztikus filozófiákból és önnön belső tartalékaiból építkezve kilép a század elejének forrongó világából, s mosolyogni tud már az erőszakos világmegváltási kísérleteken. A regény egyébként – minthogy a fél világra kiterjed a tárgya –, meglehetősen zsúfolt, nyelve pedig túlzottan publicisztikus; német változatát értékelői teljesebb értékűnek tartották. Neubauer 1936-ban megírta magyarul később megjelent főművének német változatát (*Das fehlende Kapitel*), egy nemzetközi német regény pályázatra, ahol nagydíjat is nyert vele (az író származása miatt a mű Németországban nem jelenhetett meg – végül Hollandiában adták ki).

III

A legmostohább sorsú műnem (cseh)szlovákiai magyar viszonylatban mind ekkor, mind a későbbiekben, a dráma; utólagos magyarázatok szerint főként az elit történelemfilozófiai és általában elméleti képzetlensége s a közönség periférikus volta miatt. Mi az okok között a színházi életben uralkodó sanyarú állapotokat tartjuk döntőnek. Színpadi szerzőt színházi közeg, illetve közönség teremthet, a színpadra szánt mű általában nyersanyag, amely végső szöveges formáját is előadásokon csiszolódva kaphatja meg. A pályakezdő drámaírók munkáinak színrevitelével járó kockázatot a színtársulatok nehezen vállalhatták, következképpen a szerző nem szembesülhetett az elvárásokkal, a presszió legcsekélyebb formáival is alig találkozhatott. Kováts Miklós, az 1918 és 1938 közötti csehszlovákiai magyar színházi és drámairodalom monográfusa több bizonyítékot hoz föl arra, hogy a korabeli közönség nehezen tolerálta a társadalomkritikát. Ugyanő idézi Keller Imrét, aki 1933-ban a sorsproblémák drámai földolgozását hiányolta: „Természetesen nem holmi irredenta erőmutatványokat követelek, hanem annak a speciálisan összetett léleknek kivetítését, amely merőben különbözik az erdélyi, a magyarországi, a vajdasági, az amerikai magyar elktétől.” A várt mű természetesen nem született meg.

Ennek csak látszólag mond ellent az 1938-ig könyv-, illetve füzet alakban megjelent színpadi művek viszonylag nagy száma: B. Nádor Orsolya már hivatkozott bibliográfiája nyolcvannál is több efféle kiadványt regisztrál, bár ennek több mint egynegyede a műkedvelő költőtől, Kersék Jánostól származik, körülbelül tíz a szintén dilettáns Borka Gézától. Az egy-két íves kiadványok efféle címeiket és műfaji meghatározásokat viselnek: *A csodasíp. Mesetréfa; Az asszony verve jó. Kis tréfa; Feleségem barátnője. Vigjáték; Lázadó babák. Csitri intim jelenete*, és így tovább. Más szerzőknél is gyakori a „vidám falusi játék”, „népszínmű”, „énekes népszínmű”, „népies bohózat” megjelölés. Nem nevezhetjük e munkákat könyvdrámáknak, nem a bemutatottaktól eltérő szerkezetű vagy filozofikus mélységük okán nem kerültek nagyszínpadra, inkább azért, mert eleve a falusi színházi körök és közönségük színvonalán alkottattak meg. A ismertebb alkotók közül Farkas István írt négy népszínművet. A szórakoztató és tandróma munkásmozgalmi változatát főképp Czabán Samu és Ilku Pál művelték. Megjelent ugyan egy Lev Tolsztoj-életkép, egy Csehov-tréfa, s Bertolt Brecht Gorkij-adaptációja Barta Lajos fordításában, de a leginkább maradandó, könyv alakban napvilágot látott színpadi műnek valószínűleg Tamási Áron *Énekes madár* című székely népi játékát tekinthetjük. Föltűnő, hogy a legsikeresebb, színpadra került eredeti munkáknak nyomtatásban csak egy töredéke jelent

meg, így a későbbi elemzők – ha kéziratra sem támaszkodhattak – a korabeli recepció alapján voltak kénytelenek ítélkezni. Szintén Kováts Miklós szerint körülbelül húsz szerző nagyjából harminc–harmincöt munkája került színpadra az első köztársaság idején. A drámaírók közül hat: Merényi Gyula, Sebesi Ernő, Lányi Menyhért, Sándor Imre, Bihari Mihály és Sziklay Ferenc méltó említésre. Mindannyiukra érvényes azonban, hogy dramaturgiailag teljes értékű, nyelvilleg véglegessé formált, jól fölépített jellemeket mozgató szöveg nem vagy alig került ki a kezük alól, s többé-kevésbé általános hibájuk az epikusság vagy a lirizálás. Merényi, az első évek ígéretes, 1925-ben fiatalon meghalt lírikusa 1922–1923-ban három színdarabot fejezett be (*Korona és dollár; Gyönyör; Csóktalanok*): az első a pénz, a második a szerelem, a harmadik a háború drámája. Közülük a dramaturgiailag legkidolgozottabb, a valutaszpekulációról szóló *Korona és dollár* színpadra is került, majd könyvként is megjelent, a másik kettő inkább nemzedéki lírai vallomás. Sebesi Ernő *Karambolját* (vígjáték) Amerikában mutatták be 1926-ban; főművének, a *Haláljátéknak* bemutatóját budapesti színházak latolgatták ugyanazokban az években. Kassán Sebesinek *Viaskodók* címmel egységre foglalt egyfelvonásosait, Pozsonyban a társadalom esetstjeiről szóló, expresszionista nyelvzetű, korai *Félembereket* mutatták be (könyv alakban 1924-ben látott napvilágot). Az emigráns Lányi Menyhértnek három munkája is színpadra került (*A herceg szerelmes; A firenzei haláltánc; Nyári zivatar*); az első kettő szerelmi dráma (1923-ban mutatták be őket, s nyomtatásban is megjelentek): a reneszánsz korából merítik témájukat. A *Hold* című, pszichológiai tantételekre épített művét Lányi Beregi Oszkár kérésére írta meg; színpadra nem került. Szintén emigránsként került Csehszlovákiába Sándor Imre; ő Budapesten (*Szedjetelek szét, csillagok; Mint az új bor*) és Kassán (*Szerelmes a férjem; Különös ember*) egyaránt sikert aratott. Az ő vígjátékai, bohózatai, színpadi meséi közelítették meg legjobban – jellegükben, cselekménybonyolításukban – a fővárosi vonulatot. *Mesebeli herceg* című komédiája (műfajmegjelölése szerint: mesejátéka) 1938-ban készült, és megnyerte a Szlovenszki Színpártoló Egyesület pályadíját, színpadra viszont a fordulat idején már nem került. Bihari Mihály szintén menekülteként érkezett Csehszlovákiába – utóbb a(z első) Szlovák Köztársaságban zárták börtönbe. *Tisztelettel értesítjük* című színdarabja aratta mindegyik említett színpadi munka közül a legnagyobb sikert (bár nem kizárt, hogy jellemábrázolás-beli fogyatékoságainak, azaz a felületesebb közönség ízléséhez való alkalmazkodásának köszönhetően); 1936-ban és 1937-ben két társulat is bemutatta – s könyv alakban is megjelent –, a szokványos két-három előadás helyett tizenöt–tizenhét alkalommal került színre. Tárnya egy kishivatalnok félbetört lázadása, bérlészállítással és sztrájkjal a háttérben. A társadalmi drámával – A

Pünkösthylányok – is kísérletező Sziklay Ferenc 1919-ben bemutatott *Catullusát* Kováts a legszebb nyelvezetű szlovenszkoí magyar drámaként említi, amelyben a római költő-hős kidolgozott alakja sikerrel ellensúlyozza a szerkezeti problémákat. A főhatalom-változás utáni első fél évtizedben Vécsey Zoltán három, részben önéletrajzi elemekből táplálkozó darabja is színre került, a szerző azonban később műfajt váltott: a tudománynépszerűsítés vált igazi profiljává. Ásgúthy Erzsébet két színművét (*Talán...; Gázmérgezés a Domb utcában*) – mindkettőt a magyarországi Simor Miklóssal írta – a korszak végén Magyarországon több vidéki városban és Pesterzsébeten is előadták.

A magyar nyelvű rádióadás rendszeressé válásával, 1934-től – megjelent ugyan a hangjáték is, de a technikai módszereket is még éppen csak próbálgató szerkesztőség – amely, közvetett utalások szerint, még dramaturgot sem alkalmazott – maga sem adhatott szakmai tanácsot az íróknak, akik tehát a műfaji eszközöket sem kaphatták készen. Ismereteink szerint Egri Viktor 1937 márciusában a pozsonyi rádióban fölolvastott – majd a Magyar Írásban megjelent – *A hangjáték esztétikája* című előadása tárgyalta először átgondoltan a műfaj sajátosságait. A hangjáték egyetlen sugárzás esetén is a színházi előadások közönségének többszörösét kitevő számú hallgatósághoz szolt, ezért kísérletekben nem is volt hiány. Eredményekben annál inkább. Tudjuk azonban, hogy az utolsó években a szakmai színvonal javult, s azt is, hogy Bihari Mihály, Lányi Menyhért, Palotai Boris, Ásgúthy Erzsébet is írtak rádiójátékokat, s többek között Darkó István is publikált egyet. Bihari *Manchesteri randevúját* a koppenhágai rádió is sugározta.

Hasonlóan periférius terület az ifjúsági és a gyermekirodalom – az utóbbi jóformán egyetlen könyv sem képviseli, legalábbis az első és második vonalba tartozó szerzők munkái közül. Az a kevés, ami e kategóriákba sorolható, inkább egyházi, ifjúsági csoportok egy-egy kiadványa volt. A komolyabb írók közül azonban többen is írtak ifjúsági regényt. Darkó István első nagyobb lélegzetű munkája, a *Zúzmará* (1926) tartozik ide, amelyet Szvatkó híres tanulmányában előkelő helyen említ, de Fábry Zoltán is elismeréssel írt róla – szociális elkötelezettségét és lélektani elmélyültségét többen is méltányolták. Darkó másik ifjúsági munkája, a tizes évek aviatikai látványosságairól és a gyerekhős repülőkalendárijairól – *A felhők hőse Pákozdon* – derültebb, szándéka szerint is szórakoztatóbb munka. Reményi József *Jó hinni* (1923) című regénye – önéletrajzi regényfolyamának első darabja – a gyerekek világát ábrázolja, de felnőtteknek szól.

Magának az ifjúsági műnek a kritériumai sem tisztázódhattak egyébként még ekkor, hiszen Sziklay Ferenc *A fekete ember* című kisregényét – a Mohács utáni rablóvezérről, Cserni Jovánról – ifjúsági regénynek szánta, jöllehet utóbb a felnőttirodalomba sorolták. (A már említett *Hangzatok*ja is – romantikus alaphangjával –

határeset.) Par excellence ifjúsági íróként indult Szombathy Viktor; cserkész-, illetve diákregegyei közül a *Mikulics szárazon és vízen* (1926) és a *Czirók Pista kalandor lesz* (1927) voltak a legnépszerűbbek (évtizedek múlva Magyarországon nagy példányszámban jelentek meg ifjúságnak szánt történelmi regényei). Farkas István is közreadott egy ifjúsági munkát (*Csodálatos vakáció*, 1932).

Az ifjúsági és gyermekirodalom lehetőségei és teendői nem is a könyvkiadás produktumai kapcsán, hanem az ifjúságnak szerkesztett folyóiratok körüli vitákban fogalmazódtak meg. A kor egyik kivételes képességű pedagógusa, Krammer Jenő Szlovenszón dolgozott az első korszak két évtizedében, s ő igyekezett is napirenden tartani az ezekkel kapcsolatos kérdéseket. „Az ifjúsági folyóirat kérdése, csakúgy, mint az ifjúsági irodalom, általában a szellemiség olyan területe, melyre rendszeren nem fordítanak elég gondot és melynek ritkán tulajdonítanak olyan jelentőséget, amelyet megérdemel” – kezdte 1934-es, *A szlovenszói magyar ifjúsági folyóirat kérdése* című tanulmányát (Magyar Figyelő, 1934. 1–2. szám). Ebben azt vizsgálja, hogy az addigi szlovenszói magyar ifjúsági folyóiratok megfeleltek-e összetett feladatuknak. A nézőpontok tisztázódását az ő közreműködésével létrejött *Középiszkolások, ahogy ők látják a helyzetüket* című füzet segítette, azaz magára a problémakör végiggondolására – ezen belül az „ifjúsági lap” és a „kisdiák lap” szétválasztására, s ennek nyomán a feladatok kijelölésére csak másfél évtizeddel a kisebbségi lét kezdete után került sor. Krammer ugyanebben a lapszámban egy szlovenszói és egy volt szlovenszói író budapesti könyvsikerét regisztrálja, eredményeik elemzésével. Palotai Boris Péter és Komlós Aladár *Római kaland. A curiatius-szövegség hőstettei* című regényeiről ír, amelyek a budapesti Athenaeum 1933-as ifjúsági regény pályázatán díjat nyertek. Komlós később – mielőtt végképp és kizárólag a tudomány felé fordult, *Néro és a VII./A* című regényével is megfelelt a vele szemben támasztott elvárásoknak. Palotai Boris pedig, akinek 1937-ben *Julika* címmel jelent meg második ide sorolható regénye, a második világháború után Magyarországon lett az ifjúsági irodalom sikeres szerzőjévé. Mesék, irodalmi színvonalon, megjelentek még ugyan – például Kaczér Illés: *Kőtojásból kőmadár*, illetve *Gödölyét, gödölyét* (mindkettő 1937-ben), vagy Tichy Kálmán 1927-es *A négy évszak* című novelláskötetének egyik ciklusában –, ezek azonban nem kiténtetetten a gyermekekhez szóltak, s nem is valószínű, hogy eljutottak hozzájuk.

A két háború közötti könyv formájában megjelent, cseh és szlovák nyelvből fordított szépirodalmi és tudományos munkák száma elenyészően kicsi, a század második felének termésével össze sem mérhető. A legfontosabbak ezek közül: Darvas János fordításantológiája (*Hegyhátság hangja. Szlovák költők anthológiája*, 1934), s a *Szlovenszói magyar írók anthológiája* (1937) harmadik, cseh és szlovák írókat bemutató kötete.

1938 után Magyarországon és a Szlovák Köztársaságban

I

A budapesti Ország Útja különszámaként még a határváltozást megelőzően megjelent az első korszak legteljesebbnek tekinthető, s a kisebbségi élet számos területét átfogó tanulmánygyűjteménye Borsody István szerkesztésében, *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* címmel. A könyv egyszerre mutatja be az egyházak és tagságuk állapotát, a kisebbség demográfiai és statisztikai képét, az elmúlt két évtized politikai-, gazdaság- és társadalomtörténetét, közművelődését, iskolaügyét, szépirodalmát, tudományosságát, művészeit, a közösség más nemzetekkel szőtt kapcsolatait. Szerzői között SZMKE-tisztviselőt és volt sarlósokat egyaránt találunk. Irodalom- és politikatörténetben, memoárban és publicisztikában a visszatérés utáni években is a kisebbségtörténeti szakasz földolgozása mutatkozott a legfontosabb feladatnak. A friss munkák általában nem érik el az előző korszak záróelvéiben megjelent könyvek színvonalát, sokuk terminológiáján érződik a fordulat kiváltotta öröm és megkönnyebbülés, ami viszont nagyon sok esetben a tárgyyszerűség rovására megy. A propagandakiadványokon túl tetten érhető ez az ígéretesebb kezdeményezésekben is, nemkülönben az elsie-tettségekben. Kemény [G.] Gábor 1941-ben, két-három évvel a határváltozás után adja közre az *Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938* című monográfiáját, amelyet, mint arra az első fejezetekből következtethetünk, széles adatgyűjtés előzött meg, egészen viszont látszik, hogy a szerző – távlat hiányában – nem tudta maradéktalanul kidolgozni tárgyát. Éppígy gyors munka gyümölcse az első korszak vezető publicistájának, Szvatkó Pálnak *Visszatért magyarok* című, akár művelődésbölcséleti tanulságokat leszűrni vélő, de laza kompozíciójú cikksorozatának ható könyve.

A tudományosság és az esszé, illetve a publicisztika a megváltozott helyzethez alkalmazkodott, tárgykörét is onnan merítette. Révay István *A belvederi magyar–szlovák határ* (1941) című demográfiai-statisztikai munkájában dr. Branislav Varsíkkal vitatkozva az új határoknak az etnikai határral való egybeesését bizonyítja be, Jócsik Lajos pedig – *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken* című munkájában – a Trianonban a határváltoztatások alátámasztására fölhasznált Petrov-féle néprajzi térkép helytálló voltát vitatja. Tarján Ödön és Fall Endre *Magyarok, szlovákok és ruthének a Duna-völgyében* címmel gazdasági és statisztikai adatsorokkal vélik bizonyítani a három nemzet egymásrataltságot, Kemény G. Gábor a rutének vonatkozásában *Verhovina feltámad. A*

ruszin sors könyve című történeti áttekintésével szuggerálja ugyanezt. (A könyvhöz Bródy András, a mártírsorsra jutott ruszinszkoí miniszterelnök írt előszót.) Borsody István *A magyar–szlovák kérdés alapvonalai* (1939) című füzetében az ellentétek történelmi gyökereit vizsgálja, szétosztatásuk szándékával. Vájlak Sándor, a múlt századi szlovák autonomisták iránti megértéssel, egyetlen történelmi esemény kapcsán született három tanulmányában – *A turóc-szentmártoni szlovák memorandum* – teszi elemzés tárgyává ugyanezt a kérdéskört. Ugyanő önálló, füzet alakban is megjelent tanulmányban bírálta a cseh emigráció tevékenységét (*A csehszlovák emigráció*, 1943). A köztársaságot megteremtő ideológiáról és egyik megalkotójáról, Edvard Benešről Borsody István írt stílusában meglehetősen szarkasztikus, adataiban szakszerű monográfiát. Kovács Endre ugyanebben az időben *Az új szlovák regény* (1943) címmel adott közre filológiai alapkutatásokra támaszkodó kismonográfiát. Uralkodó vonása ezeknek a műveknek az önállóslós szlovák nemzet iránti rokonszenv, amely részben a két háború közötti szlovák autonomisták szövetségesként tételezéséből, s kevésbé burkolt csehellenességből táplálkozott. A visszatért magyar elitnek – döntően a keresztényszocialistáknak – a kisebbségekhez való viszonyát foglalja össze a Prohászka-körök egyik szellemi iránymutatója, Pfeiffer Miklós *A katolikus egyház és a hazai nemzetiségek* című előadászövegében (eredetileg a debreceni szabadegyetemen mondta el 1942 augusztusában), az evangélium mértéke szerint – „amiket akartok, hogy cselekedjenek veletek az emberek, ti is cselekedjétek nekik” –, s annak tudatosításával, hogy a kisebbségi sorból jöttek a sérelmek ismeretében föl tudják mérni, hogy a többségnek milyen magatartást nem szabad tanúsítania a kisebbséggel szemben. Pfeiffer egy, András Károlynak adott, s különnyomatként megjelent interjújában (*Nemzetnevelésünk legnagyobb akadálya a neobarokk szellemiség!*, 1943) a demokratikus összekovácsolódás tapasztalatait szegezi szembe az „anya”-országi közigazgatás és vezető réteg mentalitásával. *Magyarország nemzeti kisebbségei* címmel Darvas Jánosnak is megjelent egy adatsoroló előadása, 1941-ben.

A legfigyelemreméltóbb munkák általában azok, amelyek a kétféle világot szembesítik a hátrahagyott két évtized tapasztalatainak számbavétele révén. Tény, hogy az 1938–1939-ben megjelentek némelyikére ráillik Turczel Lajos meghatározása: konjunkturális politikai kiadványok. A Csátár István és Ölvedi János szerkesztésében megjelent *A visszatért Felvidék adattárában*, Hangel László *Mit élt át a Felvidékében*, valamint a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete *A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938* című munkájában azonban számos adat és adalék található a téma földolgozásához. Az egyéni munkák között elszórt esszéregény (Kovács Endre: *Két háború közt*), szétfolyó emlékirat

(Jankovics Marcell: *Húsz esztendő Pozsonyban*), lazán összekapcsolt cikksorozat (Szvatkó említett műve) éppúgy található, mint tárgyyszerű naplójegyzet (Dr. Haiczl Kálmán: *Húsz év előtt. Egy szomorú korszakból. Naplótöredékek* – ez utóbbi az 1919-es megszállásról szól). A fentiek közül Szvatkóé az a munka, amely a kisebbségi tapasztalatok átmenekítését célozza, a magyar társadalmi életbe való beépítésük igényével, összhangban a magyarországi reformmozgalmak elvárásaival.

E típus legátgondoltabb darabjai a népi mozgalomhoz csatlakozó Jócsik Lajos könyvei, aki korábbi folyóiratpublikációi után első fontos munkáit ekkor bocsátotta közre. Az *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben* (1939) írói értékekben is gazdag visszaemlékezés a szerző generációjának útjára az 1918. novemberi vasutasstrájkától a Sarló vándorlásain át a cseh szocialista értelmiség – például a későbbi Nobel-díjas költő, Jaroslav Seifert – nacionalizmusával való szembesülésig s az utolsó mozgósításig. Az *Idegen igában* (1940) az első periódus elemzése statisztikai adatsorok igénybevételével, a *Hazatérés – tájékozódás* (1942) pedig a visszatért magyarok beilleszkedését, a magyarországiakkal való konfliktusait, a régi-új hazában való teendőit lajstromozó esszéfüzér. Jócsik legjelentősebb munkája, *A közép duna-medence közgazdasága* című vasok monográfiája, szintén ennek az időszaknak a termése.

A történelmi visszatekintések között említendőek Csomár Zoltán *Húsz év Ungvár történetéből* (1939) és *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református egyház húszéves története* (1940) című munkái. Hantos László, aki a *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* című kiadvány számára a kisebbség gazdasági életének húsz évét foglalta össze, több, összmagyar vonatkozásban is mérvadó mezőgazdasági munkát írt 1940-től. A korábban aktív történészek közül újabb műveket jelentetett meg Haiczl Kálmán, Tichy Kálmán pedig különnyomatokban is közreadta rozsnói várostörténeti kutatásainak eredményeit. Az 1918 előtt több könyvet kiadó Kerekes György gazdaságtörténész *Bethlen Gábor fejedelem Kassán* című nagymonográfiáját 1943-ban jelentette meg, Wick Béla 1941-ben *Kassa története és műemlékei* címmel adott ki monográfiát. Ezekben az években a helyi intézménytörténet, egyesülettörténet kisebb-nagyobb terjedelmű feldolgozásai szám szerint valószínűleg meghaladják a korábbi két évtizedben születeteket, s gazdag forrásanyagot biztosítanak a későbbi helytörténetírás számára is. 1942-ben régészeti, településtörténeti, néprajzi, néprajzi kutatások programjával és egy kisaliforniai bibliográfia összeállításának szándékával létrejött a néprajzi-dialektológiai kutatás intézményi háttere is: a Kisaliforniai Kutató Intézet, melynek *Kisaliforniai Közlemények* című könyvsorozatában Fél Editnek két tanulmánya (*A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson; Egy kisaliforniai nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. A marcelházi Rancsó–Czibor család élete*

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

– mindkettő 1944-ben) és Kálmán Béla könyve (*Naszvad, Imely és Martos élete a népmozgalmi adatok tükrében*, 1943) jelent meg. Liszka József szerint azonban e munkák inkább „egyéni kezdeményezések” gyümölcsei, mint az átgondolt intézményes munkáé; a továbbiak elvégzését, közreadását a világháború hiúsította meg. Gunda Béla és Vargyas Lajos későbbi publikációi közül több is az ez évekbeli kutatásokra alapozódik, illetve kisebb dolgozatokat ekkor is publikáltak eredményeikből. Az önképzőköri jellegű gyűjtőmunkában az érsekújvári gimnázium nyelvművelő és falukutató munkaközössége jeleskedett – Bakos József tanár irányításával négy füzetben adták közre gyűjtési eredményeiket városuk vonzáskörzetéből. Megíródott néhány várostanulmány, -portré, illetve bédekker, például Fülöp Zsigmond *Komárom* és Vozáry R. Aladár *Munkács* című könyvecskéje, s nagymonográfia képviselte a történettudomány sokáig ismeretlen ágát, az orvostörténetet (Molnár Béla: *Kassa orvosi története*, 1944).

A szépirodalomban a folytonosságot biztosítani hivatott könyvsorozat, az Új Magyar Museum Könyvei mindössze három kötetig jutott el, ezek azonban kijelölték a követendőnek vélt irányokat. Sziklay Ferenc *Mikor az óra üt* című történelmi regénye, Darkó István reprezentatív novellagyűjteménye (*Magyar hegyek népe*), valamint Sziklay Ferenc, Oláh József és Sziklay László *Mai szlovák novellák* című összeállítása volt ez a három könyv. Szombathy Viktor *És mindenki visszatér* című regényébe a határváltozás előtti utolsó napok feszültségeit sűríti bele, hihetően ábrázolva a felföldi magyar város Beneš-, Hodža-, Dérer-, illetve Hlinka-párti tagjainak belső vitáit, s regénnyel jelentkezett Tamás Mihály is; a legígéretesebb költők egyikeként induló – majd munkaszolgálatosként meghalt – Berkó Sándor pedig egyetlen, *Az ördög köpenyében* című verseskötetével. Neubauer Pál két regényt is kiadott, a Hubay Jenőről írott *Egy élet szimfóniája* című epikus életrajzot (1942), majd a csehszlovákiai magyar irodalom egyik remekművét, nagydíjas német regényének *Jóslat* című magyar változatát. A legalkalmasabb időben: a Marco Polo állítólagosan eltűnt végrendelete körül Londonban és Ázsiában, „misztikus összefüggések” láncolatán át bonyolódó, mesterien szerkesztett (bár részben ezúttal is riporter és zszurnalisztikus nyelvi elemekből építkező) történet – melynek Gandhi is a szereplői közé tartozik – eszmei értelemben a pacifizmus diadalát jósolja meg.

Ha nem is az egy táborba sorolhatók révén, de most vált igazán szélessé a *csehszlovákiai magyar irodalom földrajzi kiterjedése* – határait Forbáth Imre Londonban megjelent *Panasz és reménye*, Vozári moszkvai kiadású *Vagy-vagya* jelöli ki. Az ekkoriban már franciára fordított Mécs László 1942-ben Hitler-ellenes verset közölt, bizonyítván, hogy az ellenállás lehetőségei nem kizárólag az emigráns létben rejlenek. Az újra Magyarországra került csehszlovákiai ma-

gyar írók jó része nyíltan képviseli a „felvidékiiséget”, óvni iparkodik Csehszlovákiában létrejött orgánumait, közös programokat alkot – Gömör János vezetésével, Jócsik Lajos és Szalantai Rezső pedig azt fontolgatják, miként lehetne szervezetileg is szorosabbra fogni a Szlovákiában maradt és a visszacsatolt területeken honos írók közti kapcsolatokat egy közös folyóiratban.

II

A(z első) Szlovák Köztársaság kulturális életéről más vonatkozásokban szó esett már e művelődéstörténeti tanulmányosr egyéb írásaiban is; ezekből megállapítható volt, hogy az új államban már az első Csehszlovák Köztársaság idején létező kulturális keretek sem működtek, s az irodalom és tudomány lehetőségei összezűkültek. Nagymértékben megszabta a lehetőségeket az, hogy e korszak lényegében egybeesik a második világháború éveivel, hogy egy diktatórikus rendszer adta meg a terét, s hogy e rendszeren belül éppen a magyar kisebbség maradt meg legfőbb – és legszámottevőbb – potenciális ellenség gyanánt. Ugyanezen momentumok következménye az is, hogy a kisebbségi elit és középosztály megingt – de most már indokoltabban – nagyobb szerepet szánt az írásbeliségnek, mint amekkorát az békeidőben betölteni képes. Ugyanakkor a kiadási lehetőségek is egyre szerényebbekké váltak, összefüggésben azzal is, hogy az olvasóközönség száma leapadt. A bécsi döntés után is a Szlovák Köztársaságban maradt magyar népesség társadalmi összetételében szintén jelentős módosulások következtek be. A főként pozsonyi, illetve a szlovák nyelvterület városaiban szórványban élő polgárok, középosztálybeliek tették ki annak jelentős hányadát, amely éppen ezért a középkori gyökerű felföldi magyar vagy „hungarus” urbanitás örökösének tekinthette magát, s ez szabta meg igényét, ízlését és elvárásait is. A magyar pártvezér, Esterházy János pedig azzal, hogy „csak objektum”-ként jelölte meg kisebbségét, arra utalt, hogy az önépítést tekintette a legfontosabb feladatnak.

A töredéktársadalom legfontosabb információforrása és a közösséget integráló intézménye a magyar sajtó volt, amely a Magyar Párton belül egységes irányítás alatt jelent meg. A kor reprezentatív kiadványában, *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942* című tanulmánygyűjteményben Somos Elemér főszerkesztő a megmaradt néhány lap szerepét így határozta meg: „Nem egy lapot szerkesztünk, hanem a lapot, melynek egyesíteni kell magában a napilap, hetilap, képeslap, gyermeklap, sportlap, irodalmi, művészeti, színházi és tudományos folyóirat minden ismérvét, hogy a szorultság napjaiban is megismerhesse mindenki a ma-

gyar kultúra kincseit, az egységes magyar család életét, a magyar múltat és történelmet, amelyből ösztönzés és remény meríthető.”

Az ezekben az években Pozsonyban könyvtárvezetőként dolgozó Brogyányi Kálmán, egy, az akkori viszonyok között fontos könyvtárügyi ismertető kiadvány (*Magyar könyvtári szolgálat*) szerzője, írta le a könyv funkcióváltásával kapcsolatban: „A magyar könyv helyzetét Szlovákiában az 1938-as események megváltoztatták. Míg előbb a Csehszlovák Köztársaságban a kisebbségi politikai vezetés a magyar könyv ügyét nem tekintette elsőrendű kérdésnek, addig most, a második kisebbségi sorsban, a magyar kultúrpolitikának egyik elsőrendű kérdésévé vált a magyar könyv helyzete és elterjedése a kisebbségi magyarok között.” Brogyányi ennek okai közül azt említi meg, hogy korábban a magyar vezetők nem ellenőrizhették a szlovenszkoói magyar települések könyvtáraiba kerülő könyveket s a könyvtár vezetését, s okkal tartottak attól, hogy az állami költségvetésből e célokra elkülönített pénz a hivatalos állami ideológiának megfelelő kiadványok beáramlását segíti elő. Az új politikai korszakban a könyvtári törvény életben maradt, ugyanakkor nem volt olyan intézmény, amely az állami ideológia e téren való megvalósulását szorgalmazta. Ezt a lehetőséget a magyar politika valóban kihasználta, de ez csak eszköz volt, nem cél. A fő ok az volt, hogy a beszűkült lehetőségek között a könyv volt a leghathatósabb eszköz a magyar kultúra őrzésére, s a sajtó írott szava teremtette meg a kapcsolatot a nemzeti kisebbségből valóban nagyobb családdá vált közösség tagjai között. Nem véletlen tehát, hogy a működő könyvtárak forgalma, Brogyányi szerint, különösen a szórványokban, néhány év alatt a korábbi három-négyszeresére nőtt, hogy a Magyar Párt maga gondoskodott a könyvek terjesztéséről, s állítólag a magyarországi könyvek behozataláról is. E célra hozták létre a pozsonyi Madách Könyvesházat, mely ez időben a város magyar kulturális és közéletének talán a legfontosabb központja volt.

A kisebbség egyik legégetőbb gondja éppen a könyvekhez, jelesen a tankönyvekhez kapcsolódott. Stelczer Lajos fogalmazta meg akkoriban lakonikusan: „1940-ben az iskolai minisztérium megtiltotta minden olyan tankönyv használatát, melyet 1938. III. 14. előtt engedélyeztek. Mivel nekünk ennél későbbi engedélyezési kelettel bíró könyvünk nincs, ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy semmiféle tankönyvet nem használhatunk.” Pontosabban a latin, német és francia nyelvkönyveken kívül a tiltás minden egyébre vonatkozott, még a természettudományos tárgyak tankönyveire is – a diákok csak a saját jegyzeteikre támaszkodhattak. A töredéktársadalom saját hatáskörében igyekezett e legfontosabb gondot megoldani. Először kiadtak egy ábécéskönyvet a legkisebbeknek, de a kis létszámú magyarság ekkora terhet – a könyvek kis példányszáma nagyban növelte a költségeket – nem vállalhatott folyamatosan.

Az addigi kereteket a magyar kultúrpolitika igyekezett új tartalommal megtölteni. A szellemi javak így koncentrálták a múlt századi szerveződés, a Toldy-kör munkájában, nemcsak az előadások terén, hanem részben a könyvkiadás megszervezésében is. Tanulmánygyűjteményünk több pontján szerepelt már eddig is arra vonatkozó utalás, hogy az 1939-ben kezdődő korszakban – leszámítva egy kisebb, németbarát körnek az utolsó háborús években bekövetkezett radikalizálódását – szellemi egységfront jött létre a volt aktivista és negativista irányzatok között; az egykori magyar ellenzék tagjainak vezetésével működő társadalmi-politikai felépítményben a sajtó hangadói az egykor az aktivista sajtót alakító magyarok lettek. Nyilvánvaló, hogy hasonló módon szervezték volna át a Masaryk Akadémiát is, amelynek nem utolsósorban a kisebbségi tudományosság működtetése lehetett volna a fő feladata, ha nem tiltják be a kezdet kezdetén, mint az átkos demokráciára már familiáris nevével is emlékeztető képződményt, s nem konfiskálja el az állam maradék vagyonát is. Az így előállt helyzetben nem pusztán az irodalom, hanem főként a tudományosság maradt támasz nélkül. A megjelent kiadványok között is kicsi a kimondottan tudományos jellegűek és rangúak száma. A helytörténetírással, levéltári kutatómunkával foglalkozók is inkább népszerűsítő jellegűek és kis terjedelműek – ez alól Ethey Gyula, Kemény Lajos, Csákós József János és Mayer Imre munkái képeznek kivételt, továbbá Plesa István egészségügyi füzetei.

Az 1945 előtti legfontosabb tudományos eredmények közül viszont kettő is ezekben az években jelent meg, az Arany A. László vezette nyelvészeti-dialektológiai csoport munkájának eredményeként, amely a prágai cseh strukturalista iskola módszereit alkalmazta, a magyar szaktudományon belül úttörő módon. E két mű Arany A. László *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* (1940), illetve a fiatalon meghalt Putz Éva *A kolonyi lagzi* (1943) című monográfiája. Arany A. László a Toldy-kör egyik füzetsorozatában röviden összefoglalta a Szlovák Köztársaság magyarságára vonatkozó etnográfiai ismereteket is (*A szlovákiai magyarság néprajza*). Jeles tanulmányaként említi a szakirodalom a *Linguistica slovacca* 1943. évi kötetében megjelent, a kétnyelvűségnek a fonémaszerkezetre tehető hatását tárgyaló, s 1989 után *A bilingvis jelenségek pszichológiai alapjai* címmel magyar fordításban is megjelent szövegét. Az irodalmi folytonosság történeti szempontból egyik legtanulságosabbnak tekinthető – esztétikai megformáltságában kétségtelenül vitatható – darabja már az Esti Újság 1939. karácsonyi számában megjelent: ez volt Győry Dezső *Magyar hegyibeszéd* című poemája, mely nem sokkal később a Toldy-kör egyik füzetsorozatának önálló kiadványa lett *Emberi hang* címmel, s melynek szimbólumértéke átöröklődött a mai korra is. Kétségtelen viszont, hogy az esztétikai értelemben vett teljesértékűség

hiánya általános jellemzője az e korszakban a klasszikus műnemekben megjelent alkotásoknak. Már a kortárs is érzekelte, hogy ugyanaz ismétlődött meg a második határváltozással, ami az elsónél is megfigyelhető volt – az irodalomnak menedékként és mentsvárként, az azonosságtudat őrzőjeként való értelmezése. Azok a magyarok, akik 1939-ben Szlovákiában maradtak, sokkal inkább az új helyzetben való helytállás ideológiai magyarázatát igyekeztek nyújtani, a néhány magyar lapot versdömping árasztotta el, amelynek központi tárgya az új létállapot lélektani vetületeinek megfogalmazása volt. Később ez a témakör a kisebbségi irodalom néhány maradandó esszéjét eredményezte, a versben és a prózában azonban csak elvétve születtek érvényes szövegek. Még a Szlovák Köztársaság negyedik évében is így írt erről Környei Elek, aki pedig az új kor vezérszólámát képező „szent hevület”-et együttérzően, sőt elismerően említette: „Szlovákiai magyar író eddig úgyszólván semmilyen vonatkozásban nem nyúlt a másodkisebbségi sorsában kínálkozó témák feldolgozásához. Pedig a magyar írás küldöttje innen az egyetemes magyarsághoz az lesz, aki írásművében mégis kivetíti majd a szlovákiai magyarság életét, s erről, ami [sic!] különösen nehéz, de mégis édes-bús magyar sorsú életünkről a művész meggyőző erejével tesz vallomást. Igaz, hogy a mostani idők általában megszigorított cenzúraviszonyai miatt sokszor súlyos lelki harcot kellene vívnia az írónak önmagával, ha a mai élet tárgyköréhez nyúl a kisebbségi sorsot kifejezni akaró írásműveiben. De a gátló körülmények ellenére is erősen kell hinnünk, hogy az ilyen igazi, komoly írói alkotást megérleli az idő...”

A *Szlovákiai magyar írók antológiája* 1942-ben Budapesten jelent meg, s a neve föltüntetését mellőző összeállítója ezúttal valóban nem törekedett a szelekcíóra: minél több alkotó szerepeltetésében látott funkciót. A kisebbségi önértelmezés szempontjából volt fontos a különböző kultúrformákat, a regionális jellegzetességeket tükröző *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942* című, szintén a magyar fővárosban kiadott tanulmánykötet, amelyben többek között Esterházy János, Peéry Rezső, Somos Elemér, Gyürky Ákos, Brogyányi Kálmán, Duka-Zólyomi Norbert – az egész elit tanulmányai szerepeltek.

A korszak irodalmi eszköztárában nagy szerepet kap a személyesség, a polgári tradíció védelme és összekapcsolása a Felvidék – a történelmi Felvidék – magyar kultúrhagyományával. Ez figyelhető meg a Toldy-kör hét fűzetsorozatának a legtöbb darabján. A kisalakú, egyenborítójú, egyíves sorozatok: Szlovákiai Magyar Füzetek, Szlovákiai Magyar Honismereti Könyvtár, Szlovákiai Magyar Irodalmi Füzetek, Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár, Szlovákiai Magyarok Kincses-tára, Szlovákiai Magyarok Könyvtára [szerkesztőjük Aixinger László és valamelyik magyar politikus (Esterházy János neve négy, Csáky Mihály

grófé két sorozaton van föltüntetve), a nagyobb alakú és terjedelmesebb Bibliotheka Istropolitana sorozatot Mayer Imre szerkesztette. A sorozatokban megjelennek a politikusok programszövegei, Esterházyé (*A szlovákiai magyar család élete*) és Csákyé (*Levél a Tátra alól magyar sorskérdésekről*) – a később németbaráttá vált Csáky ebben egyértelműen a békés önszerveződés hívének mutatkozik. Általában Széchenyi programját képviselik a Toldy-kör funkcionáriusai, magának a legnagyobb magyarnak a megidőzésével is (Aixinger László: *Széchenyi Pozsonyban*), s esszében, drámarészletben nemzeti hősokeket és klasszikusok emlékét elevenítik meg (Balassiét, II. Rákóczi Ferencét, Fadrusz Jánosét). A szülőföld nagyjai számon tartásának igénye állíttatja össze Mayer Imrével a három füzetből álló *Szlovákia neves magyar szülőttei* című kislexikont. A sorozatok tervszerűen készülhettek, következethetünk erre abból a tényből, hogy az új köztársaság mindegyik magyarlakta kistáját bemutatja egy-egy esszé, történeti áttekintés Ethey Gyula, Gyürky Ákos, Sztáray Aurél, Polnisch Artúr, Mártonvölgyi László tollából. A közösség szellemi értékeiről tanúskodik a karnagy és zeneszerző Németh István László egyetlen, füzet alakban megjelent munkája, *A szlovákiai magyar zenekultúra mérlege*; Arany A. László szűkszávaán bár, de tudományos szinten kutatja az önazonosságot *A szlovákiai magyarság néprajza* című füzetében. Plesa István képviseli az orvostudományokat (*Korunk betegsége az idegesség*), a történészeket a legszínvonalasabban Kemény Lajos, a nagyobb sorozatban megjelent *Az érsekprímások alkotásai Pozsonyban* című füzetével. Páll Miklós *Kis magyar történelem* című rövid összefoglalása ismeretterjesztő kompiláció. A kevés szépirodalmi munkából a korszak alapdokumentumaként György Dezső említett *Emberi hangját* szokták kiemelni. A sorozatok legjelesebb irodalmi alkotása Pozsonyi Anna *Az otthon igézete* című novellája, melynek főhőse Budapestről tér vissza a szülővárosába, apja temetésére, s ott lesz tanúja a pressburger család kettéágazásának; a sír mellett már világosan elkülönül egymástól a rokonság német, illetve magyar csoportja.

A sorozatok esszéi közül kiemelkednek Szaltnai Rezső irodalomtörténeti tárgyú, de szépirói erényekben is gazdag tanulmányai (*Juhász Gyula Szakolcán*, 1940; *Móricz Zsigmond Szlovákiában*, 1943) és tájrajza (*Utazás a Szepességen*, 1943), valamint Peéry Rezső első, füzet alakban megjelent írása, táj, ember, szellem kapcsolódásáról, a *Perem-magyarok az idő sodrában* (1940). A Toldy-kör egyéb kiadványaiból folyamatosan jó színvonalat képviseltek az irodalom- és művelődéstörténeti, történelmi közleményeket tartalmazó évkönyvek – négy jelent meg közülük 1940 és 1943 között – valamint a képzőművészet állapotát reprezentáló *Szlovákiai magyarok képes naptára*. A korábban másodvonalba tartozó alkotók közül Környi Elek vált írói jegyzeteket, naplótöredékeket (*Nyugati*

örhelyen, 1939; *Isten hegedűje*, 1940; *Ifjú szívekben*, 1942) és drámai költeményeket, illetve verseket (*Az ember tragédiája a huszadik században – Piéta*, 1943; *Felelj Prometheus! – Adj, Urunk, szívárványt*, 1944) tartalmazó könyveivel, füzeteivel közössége mentalitásának hiteles kifejezőjévé, s ezeknek az éveknek a felfedezettje a nyugatos líraeszményt követő, 1945-ben Magyarországra került Kövesdi László (*Fény nélkül*, 1944; *Ketten az Istennel*, 1945). Esterházy János magyarországi nyári egyetemeken tartott, s önálló füzetekben megjelent előadásai nyugodt és nyitott politizálás dokumentumai; a bennük foglaltak támasztékot nyújtanak az írói opusok világ- és emberképének, mintegy legitimálják az írók munkáját. Esterházy Lujza *A huszadik esztendő* című jegyzetsora pedig ennek a politikai attitűdnek a jellegét kódolta bele a határmódosítás hónapjairól szóló reflexiókba.

A pozsonyi központ mellett szépirodalmi és tudományos ismeretterjesztő munkákat viszonylag nagy számban adott ki a Dallos István és Mártonvölgyi László irányította nyitrai Híd; különösen fontos a rendszeresen – 1941 és 1944 között tíz alkalommal – megjelenő *Magyar Album*; e könyvsorozatnak álcázott irodalmi folyóirat – művelődéstörténetünk második kötetében említettük, hogy a Szlovák Köztársaságban nem volt mód magyar irodalmi orgánum megjelenésére –, az egész magyar nyelvterületről adott közre írásokat. A Híd háború alatti tevékenysége emellett főként a honismereti munkák megjelentetésére korlátozódott; ekkori produktumai közül Mártonvölgyi László kötetei a viszonylag ismertek és népszerűek (*Emlékek földjén*, 1940; *Zarándokúton a Kárpátok alatt*, 1940 – ez utóbbi a Felföldhöz kötődő magyar klasszikusok portréit tartalmazza, nem csak a Mártonvölgyieit, mert néhány arcképet másoktól: Peéry Rezsőtől, Ásgúthy Erzsébettől vett át vagy velük íratott meg). Faith Fülöp, a Nyitra vármegye főszerkesztője szintén több művelődéstörténeti könyvet adott ki városáról, a *Nyitra aranykönyvét* például Dalossal és Mártonvölgyivel közösen.

„Az elbeszélő irodalomban [...] három olyan tehetséges író került az élre, akiknek a neve kisebb-nagyobb mértékben már 1938 előtt is ismert volt: Ásgúthy Erzsébet, L. Kiss Ibolya és Pozsonyi Anna” – mondja Turczel Lajos ezekről az évekről.

Ásgúthy Erzsébet – munkásságára az előző korszak drámaírói között csak utalni tudunk – az eperjesi kulturális élet ismert tagja volt; jó érzékkel megírt novelláiban főként az elmúlt, illetve elmúlóban levő sárosi világot ábrázolta. Önálló füzetként csak egy novellája jelent meg (*Sohasem volt anyám*, 1941), ez viszont nem jellegzetes Ásgúthy-darab. Lírájában az izmusok visszafogott hatása is érvényesült (*Ne kérdezd!*, 1941); a hagyományokat idéző riportjaival, cikkeivel pedig a Szlovák Köztársaság magyar sajtójának egyik központi értékvonulatához

csatlakozott. Meséit 1943-ban Budapesten adta ki, *Az üres bölcső* címmel. Ekkor írt – kéziratban maradt – drámái közül Turczel a *Hajnalodik* címűt említi.

Pozsonyi Annának, említett elbeszélésén kívül nagyobb epikus munkája *Aranykert. Regény a Csallóközről* (1939) jelent meg a pozsonyi Veritas Kiadóvállalat gondozásában, s főként a pozsonyi középiskolai, értelmiségi miliőről szőtt, lélektani megalapozottságú tíz elbeszélése érdemes említésre (*Ének a hegyen*, 1944). Verseskötetének (*Útközben*, 1941) darabjai szintén a Csallóköz-élmény szülőttei. Pozsonyról írt *Háromszínű város* című regénye kéziratban maradt.

Ez időben jelentek meg L. Kiss Ibolya első nagyobb munkái is. Az írónő, aki Liptóban, szlovák környezetben volt orvos, a tájegység magyar kultúrtörténeti kapcsolatait igyekezett föleleveníteni. Apró, romantikus-anekdotikus történelmi karcait és rajzait 1939-es *Diri-dongó* című kötetkéje tartalmazza. *A nagy cél* (1942) című történelmi regénye Mátyás király sorsát eleveníti föl, bekapcsolva a királyt a lipitói hagyományba; a regény szerint Mátyás fia, Corvin János herceg tátrai leány gyermeke. Az írónő 1942-ben olvasmányos regényt adott ki Madách Imre feleségéről, *Erzsi tekintetes asszony* címmel; ebben erős lélektani érzékkel és intúcióval fejtí föl *az asszony tragédiáját*.

Az első periódus alkotói közül Fábry Zoltánt kommunista múltja (Féja Géza egyik akkoriban megjelent cikke szerint a közíró ekkor a szlovákiai Magyar Pártba is belépett – erről egyéb dokumentummal nem rendelkezünk) készítette hallgatásra, másokat pedig a zsidótörvények. A magyar napisajtó az utóbbiaknak igyekezett teret adni, amíg tehette, de később közlési lehetőséget csak az álnevet választóknak biztosíthatott. Egri Viktor néhány novellája maradt fenn ebből az időből, továbbá Szenes Erzsi titokban írt, s 1966-ban Budapesten kiadott naplója és versei; ő is, Sebesi Ernő is Magyarországra menekültek, s onnan történő elhurcolásuk előtt még megjelent egy-egy könyvük a fővárosban (Szenesnek elbeszélése – *Nyártól nyárig*, 1943 –, Sebesinek pedig *Halhatatlanok* című szonettkötete a magyar szellemi élet nagyjairól).

1945–1948/1949

Az 1945–1948/1949 közötti periódust, amelyet Janics Kálmán fogalommal vált könyvcíme nyomán „A hontalanság évei”-nek neveznek, az elmúlt évtizedekben – alapkutatások hiányában – a némaság korszakának tartották. Erre a kéziratok irodalom föltáratlansága mellett az adott okot, hogy a vizsgálódás nem terjedt ki bizonyos forráscsoportokra, teljes egészében mellőzte például a magyarországi sajtót, amelyben pedig nemcsak a világháború előtt – a határváltozások révén –

Magyarországra került, s 1944-ben is ott maradó egykori csehszlovákiai magyar értelmiségiek szólaltak meg, hanem a vészhelyzetbe került nemzetöredék érdekében szót emelő, az új köztársaság határain belül maradt írástudók is. Annak a közvélekedésnek, hogy ezekben az években „megszűnt a csehszlovákiai magyar írásbeliség”, logikus következménye volt az, hogy mindössze egyetlen számottevő dokumentumra hivatkoztak e periódusból: Fábrý Zoltánnak a cseh és a szlovák értelmiség címére adresszált, s számos személyiségnek valóban el is küldött írására, *A vádltott megszólalra*. Ez a művelődéstörténetünkben sokszor hivatkozott filippika valóban a közösség történetének megdöbbentő forrása; szerzője azt állítja benne – s ezt részben, főként a korabeli sajtóból vett citátumok, s a Szlovák Köztársaság hivatalos ideológusai beszédeinek szembesítésével igazolja is –, hogy a háború éveiben a szlovákiai társadalom alkotóelemei közül a magyar kisebbség maradt (lényegében egységesen) intakt a militarizmustól és a faszizmustól. Minthogy azonban *A vádltott megszólal* az 1968 körüli reformkorszakig nem látott nyomdafestéket, az írásbeliség kezdeteit mindaddig az először 1948-ban megjelenő Új Szó című laphoz kapcsolta a közgondolkodás.

Fábrý szövege a pusztá megszólalás s az önvédelmi metodika kidolgozásának tényén túl még több szempontból is jelentős. Részben azért, mert a háborút követő hónapokban hozzá intézett levelekből a közíró által közölt részletek olyan szöveg- emlékeknek minősíthetők, amelyek a forráskutatás csomópontjait képezhették volna. Ezek közül egy hazatért deportált levelének részletét idézzük, akit a háború alatt zsidóként, a háború után magyarként minősítettek az állam ellenségének: „Hogy drága szeretteimet kiirtották, ezt a történelem legnagyobb bestializmusának, a hitlerizmusnak számlájára kell írni. De kinek a számlájára kell írni ezt a borzalmasabb bukást, melyben ma részünk van? Hányszor mondtam el, amióta az auschwitzi pokolból árnyékemberként hazatértem, de jobb is lett volna ott veszni millió társammal együtt, hogy mennyire jobb lett volna meg nem élni azt, ami ma van, amit látok, hallok és tapasztalok. Az égből zuhantunk alá, kedves Testvérem, mert mindaz, ami ma van, nem a mi ügyünk, és tőlünk mindez távol áll.” Ugyanakkor eszmétörténeti szempontból is jelentős fordulattal állunk szemben *A vádltott megszólalt* olvasva, ugyanis Fábrý, a volt rappista, sztálinista publicista a magyar kisebbség humanista magatartását – melyet a már korábban is használt szerkezet felújításával „vox humaná”-nak nevezett, szimbólummá avatva e fogalmat – ezúttal egykori ellenfelei, a magyar párti, a keresztényszocialista, továbbá a korábban az aktivizmushoz közel álló politikusok, közírók, s általában a felföldi városi polgár magatartásából vezette le.

Koncsol László, líratörténeti kutatásai során, a hetvenes években figyelt föl arra a tényre, hogy néhány, 1948 után megjelent verseskötetben található olyan

darabok, melyek a tárgyalt szakaszban íródtak, s amikor elemzésnek vetette alá őket, kitűnt, hogy azok a „némaság éveit” hiteles dokumentumainak bizonyultak, s legtöbbször bizonyos esztétikai érvénnyel is bír. Rácz Olivér, Szabó Béla, Csonotos Vilmos, Gyurcsó István s a képzőművész Szabó Gyula néhány verse tehát megingatta a korábbi bizonyosságokat. A következő rendszerváltás idején, a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján táján aztán Molnár Imre és Tóth László, főképpen magyarországi köz- és magángyűjteményekből, valamint hagyatékokból különféle dokumentumtípusokat emelt ki, majd több tucatnyi szöveget adott közre. A föltárt anyagot az alábbi kötetek tartalmazzák: *Mint fészékből kizavart madár... A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában 1945–1949* (főképpen a szenvedéseket átéltektől származó dokumentumok, s az események korabeli irodalmi földolgozásai); *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948* (ez utóbbit Tóth László egyedül gondozta s látta el előszóval, s főképpen hivatalos vagy az illegáltságban született politikai szövegek vannak benne). Utóbb, a fordulat után létrehozott, Somorján működő magyar közgyűjtemény, a Bibliotheca Hungarica írt ki pályázatot a mindvégig magánkézben levő, hasonló eredetű kéziratok beküldésére, s a legjobbaknak értékelt darabokat Zalabai Zsigmond összeállításában ki is adta (*Magyar Jeremiád. Visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról és a kitelepítésről*, 1995). Visszatérve Fábry írására: a kutatás megállapította, hogy az egy időben s közös koncepció alapján íródott két másik memorandummal, Peéry Rezső *Hét sovány esztendő gazdag termése. A szlovákiai magyarok második kisebbségi korszakának tanulmányai 1938–1945*) és Szalatnai Rezső *A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között* című emlékiratával, s szerzőik közös kötetben kívánták megjelentetni őket, de erre nem kerülhetett sor, csak Peéry tudta közreadni a magáét – Posoniensis álnév alatt –, Budapesten, Szabó Zoltán Valóság című folyóiratában, 1946-ban, de az utókor ezt évtizedekig nem tudatosította. Szalatnaié pedig 1990-ben tétetett közzé első ízben. Szintén a közép-európai rendszerváltozások után jelenhetett csak meg Fábry *Üresjárati* című naplója ugyanezekről az évekről, konkrét bizonyítéka annak, hogy szerzője ekkoriban tisztában volt az Európára tenyerelő két totalitarizmus módszerbeli rokonságáról.

A korszak magyar nyelvű dokumentumai a következőképpen csoportosíthatók: a magyarországi folyóiratokban, politikai lapokban, illetve főként az áttelepített magyarok számára létrehozott, de az otthon maradtak sorsára is figyelő Új Otthonban föltalálható közlemények alkotják egyik részét – az Új Otthon szerzői közé tartozott Szalatnai és Peéry mellett Pozsonyi Anna, Krammer Jenő, Jöcsik Lajos, Gömör János, Dobossy László és Dobossy Imre, s itt jelentek meg

a későbbi jeles műfordító-szerkesztő, Hubik István első cikkei is –, a másik hányadot a Csehországba deportáltak Jó Barát (1948) című lapjában közreadottak, a harmadik, szám szerint nyilván a legerjedelmesebb csoportot pedig a kéziratos források. Az elsőt kiegészíti egy-két könyv – Kövesdi László 1947-ben Magyarországon megjelent *Jégkorszak* című verseskötete, s a korábban a „kisebbségtudományokkal” foglalkozó Ölvedi János nyugati menekülttáborban írt és sokszorosított két munkája (*Levelek a számkivetésből*, 1947; *Az ismeretlen légió*, 1948). Kétféle oszthatók az utolsóként említett dokumentumok is: értelmiségiek, írók, jogászok kisebb részben szépirodalmi (például Jócsik Lajos *A gútori veszedelem* című eposza a deportálás éjszakájáról), nagyobbrészt politikai tárgyú írásaira (memorandumok, emlékeztetők), valamint a névtelen meg-hurcoltak alkotásaira [kiemelkedik ezek közül például Duba Lajos *Viharos idők* című kéziratos verseskötete], s ez utóbbi csoporthoz tartoznak az érsekújvári fiatalok alkotókörének gépiratos versesfüzetei is – a később nyelvészként ismertté vált Szőke István, továbbá Hlavicska (Holbay) László és Soóky Dezső egy-egy munkája]. Megemlíthetők továbbá ezeknek az éveknek a kéziratos számozatlappjai – a *Menedék*, a *Gyepű Hangja* és az *Észak Szava* (utóbbi kettő a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség nevű illegális szervezet közlönye volt). Minthogy évtizedekig az 1948-tól induló korszak – a szematismus ideje – írásai minősültek az újrainduló csehszlovákiai magyar írásbeliség kezdeteinek, tehát egy egész periódus iktatózott ki a gondolkodásból, relatív erővel hatott ennek a többrétű anyagnak a felfedezése. Amint azt Zalabai Zsigmond az említettek ismeretében megállapította: „.... intézményesített irodalmi élet 1945–1948 között tájainkon ugyan nem létezett, irodalomtudat és – az ötvenes évek eleji irodalmunk színvonalánál nem alacsonyabb! – irodalom viszont, ha korlátozott mennyiségben is, ha sajátos műfajokban is (hírvers, folklorisztikus irodalom, episzto-la), igenis létezett.”

A megszilárduló közhatalom számára, amely a nacionalista tendenciákat a békevékre is átmenteni igyekezett, tiszta helyzetet teremtett e három–négy év: a korábbi csehszlovákiai, szlovákiai írástudók elsöprő többsége áttelepülés, átmenekülés vagy kitelepítés révén elhagyta az országot, Magyarországra került. Nem pusztán azok, akik valamiféle megtorlástól tartottak, hanem a derékhad, a Sarló-generáció szinte egésze, sőt, a szlováklakta városok magyar írói elitje is, többek között azok, akik évtizedek óta a szlovák–magyar barátság hirdetői és letéteményesei voltak. Ma is torokszorító az ősz és tekintélyes Gömör Jánosnak a kitelepítés előtt földott fizetett hirdetése a kassai Demokratban: „Véglegesen elhagyva Kassát, ezúton búcsúzom szlovák és magyar barátaimtól és ismerőseimtől. Ötvenhét éven keresztül voltam a magyar–szlovák barátság ösztönzője. Már 1904-ben a

debreceni evangélikus zsinati konventben a szlovák nyelv oktatása mellett foglaltam állást. Ezért fájdalmas számomra a távozás. Ján Gömöry.”

Az írástudók a köztársaságban maradó töredéke vagy elhallgatott, vagy csatlakozott az uralkodó ideológiához. Közülük a radikális sztálinizmus képviselői éppen a korábbi polgári gondolkodók lettek, Sas Andor és Egri Viktor. Szolidabban, bizonyos „reál”-(azaz nem reális) politikai magatartást megvalósítandó, hirdette az uralkodó doktrínákat Fábry Zoltán, aki, mint a rejtett információáramlás útjain maga is terjesztette, könnyen s hamar az üldözöttek közé kerülhetett volna (ez valószínűsíthető is). Az ifjabb generációból 1948–1949 után éppen a legaktívabbak kényszerültek hallgatásra, hiszen azelőtt éppen ők magaslottak ki az – írásban megnyilvánuló – ellenállás szervezésében. Többen közülük a megtorlások áldozataivá váltak; így törték ketté a legegyetemesebb rangú csehszlovákiai magyar tudósegényiségek egyikének, a nyelvész Arany A. Lászlónak a pályáját, aki a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség egyik vezetőjeként került börtönbe 1949-ben.

Tóth László kutatásaiból és forrástanulmányaiból tudjuk, hogy a régi alkotógardából többen igyekeztek folytatni a munkájukat – vagy feldolgozni az újabb eseményeket –, de a produktum jelentős része vagy kéziratban maradt, vagy azonosíthatatlan szlovák lapokban jelent meg. Közvetett forrásokból tudunk arról, hogy Darkó István regénybe kezdett, Forgách Géza – a Prágai Magyar Hírlap volt főszerkesztője – emlékiratot írt, Keller Imre színháztörténeti kutatásokat folytatott, Szenes Erzsébet pedig állítólag novellákat adott közre magyarországi folyóiratokban, s elkészült egy mesekönyvével is. Ugyanő, továbbá Nyárai-Nemecz Miklós és Dzurányi László, sőt Szalatnai Rezső a szlovák sajtóban publikált; írásaikra – Szalatnaié kivételével – a kutatásnak még nem sikerült ráakadnia. Forbáth Imre zenetörténeti portrét és filmforgatókönyveket írt – de már cseh nyelven, aforizmákat részben magyarul, részben csehül, Sas Andornak két kis füzete jelent meg szlovákul az 1805-ös pozsonyi békekötéséről. Töredékesen fennmaradt nagymonográfiáját (*A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945*) azonban ő sem juttathatta el a közönséghez (a mű, Csanda Gábor rekonstrukciójában, majd csak 1993-ban jelenhetett meg). Csehszlovákiai magyar író hozta tető alá ez időben – de már Magyarországon – a cseh irodalom néhány jelesebb darabjának magyar változatát: ekkor jelent meg Peéry Rezső fordításában Karel Čapek *Nehéz a kertész élete* című regénye, és a mártírsorsra jutott antifasiszta ellenálló publicista, Július Fučík *Riport az akasztófa tövéből* című börtönaplója. Az időközben Csehszlovákiába került, s később a csehszlovákiai magyar irodalom részévé lett budapesti írónak, Monoszló Dezsőnek ekkor jelent meg a szóban forgó országban az első műve – egyelőre szlovák fordításban.

Fábrý Zoltán – nem éppen tudományos terminussal – a következõképpen korszakolta a csehszlovákiai magyar irodalom történetét: 1918–1938 az *elsõ virágzás kora*, 1938–1948 (négy-öt év hiátussal tehát) a *másodvirágzásé*, s ami utána jön, az a *harmadvirágzás*. Nyilvánvaló, hogy ez a beosztás a történelmi helyzetváltozatokhoz sem alkalmazkodik következetesen (jóllehet azoknak próbálna megfelelni); ezt korrigálva, az addig ismeretlen kéziratok fölkeresésével a harmadik szakaszt néhány évvel kitölték, visszafelé az idõben, 1944–1945-ig, utalva arra, hogy szocialista paternalizmus és a korábbi jogfosztás ugyanannak a diktatórikus politikának eltérõ – más-más taktikából eredõ – változatai. Végül Zalabai Zsigmond, a fõntebb utalt dokumentumok létezése – és, még egyszer mondjuk: a sematizmus évtizedeiben létrejöttékénél esztétikai értelemben sem alacsonyabb színvonala – miatt, s abból kiindulva, hogy a periodicitás alapja a viszonyok társadalmi-politikai és kulturális-irodalmi tekintetben mind a megelőzőtől, mind a következőtől eltérő volta, a következőképpen tagolja az eddig három korszakra bontott irodalmat:

- a) 1918–1938, az »elsõ republika« kora;
- b) 1939–1944, az elsõ Szlovák Köztársaság kora;
- c) 1945–1948. december 15. (a hontalanság éveinek irodalma);
- d) 1948. december 15-től (az Új Szó megjelenésétől) 1989. november 17-ig (természetesen több alországokkal);
- e) 1989. november 17-től napjainkig.”

Ezt a periodizálást, a fõntiek ismeretében mi is szakszerûbbnek tartjuk a korábbiaknál.

Újrindulás – a „semmibõl(?)”

A következõ évtizedek irodalomtudatának szimptomatikus jegyeit hordja magán Fábrý Zoltán mindenképpen mérõföldkõnek minõsíthetõ, sokszor idézett, az Új Szó elsõ számában megjelent vezércikke, *Az elsõ szó*: „Mi majd négyéves késéssel lépünk a béke küszöbére. Behozhatatlan hátránnyal, de le nem becslhetõ elõnnyel indulunk: tiszták maradtunk, emberek maradtunk. Némák voltunk, és embertelen hang nem gyülemlt fel bennünk. A sértõdöttség, bosszú és türelmetlenség elvakító szenvedélyét mi elemésztettük magunkban: ennyi az elõnyünk, és ezt meg kell tartanunk, ez kincsünk, zálogunk és menlevelünk: mi voltunk és vagyunk a vox humana népe! A szlovenszkoí magyarság tegnap és ma csak csonkítatlan vagyónából, szociális emberségébõl és emberségének élhet. Erre kötelezett el sorsunk, és ez marad további tisztunk és lényegünk. [...] A

masaryki demokrácia és a lenini tanok mohó tanítványaiként indultunk. »A kommunizmus a humanizmus mai summája«: sugározta lelkesedésünk. Börtöntöltelék lettünk: az áldemokrácia védekezett a maga módján. Nemeskosúton a gyarmati kapitalizmus sortüze magyar zselléreket terített le. És amikor jött a fasizmus próbája: a szlovenszói magyarság egyöntetűen állta a sarat, mártírokat adtunk és koncentrációs tábortokat népesítettünk Illavától Dachauig; a szlovenszói zsidótörvényt ugyanakkor csak magyar vétő bélyegezte.”

Az erkölcsi helytállás emelkedett tudata, taktika és csúsztatás keveredik a fenti passzusban; a „lenini tanok” és a „masaryki demokrácia” egymás mellé helyezése aligha állná ki a szigorúbb kritikát – így együtt azt sugallják, hogy a kettő, demokrácia és bolsevizmus közös gyökérről nőtt, pedig Fábry 1948-ban már – amint említettük is – tudta, hogy ez nem igaz. Benne rejlik a mondatban a distinkció is, amennyiben a kommunista eszmerendszert nem akkor uralkodó formáinak szülőatyja, Sztálin nevével szimbolizálja, hanem a Leninével, aki a nemzeti jogoknak – elvben – tiszteletet követelt, s *ebben a vonatkozásban* valóban együtt is említhető a nemzetállamot – szintén elvben – helytelenítő cseh államférfival. Fábry ugyanakkor saját erkölcsi vállalásait mintegy átruházta népére – nézzük a saját illavai internáltságára való utalást –, s éppígy Esterházy János bátor gesztusát, amellyel nem szavazta meg a zsidótörvényt. Esterházy már csak azért sem gondolhatta, hogy „a kommunizmus a humanizmus mai summája”, mert ez időben a pozsonyi magyar elit egy részével együtt éppen szovjet légerek, börtönök rabja volt. Tény ugyanakkor, hogy a korábban merev osztályharcos vonalat képviselő Fábry az egész közösség tulajdonságának tekintti a humanizmust, *közös* vállalásként jelöli meg az antifasizmust, s ez nem a háborút megelőző népfrontos korszak öröksége, hanem a Szlovák Köztársaságban kialakult összetartozás-tudat derivátuma. A kisebbség pacifizmusát, antinácizmusát Fábry – említettük – egykori ellenfeleinek a magatartásából és publikációiból vonta el, s azt egyszerre vetítette ki a csehszlovákiai magyarság egészére, s tette meg kommunista örökséggé. Fábry egyébként altruista gondolatmenete főként egy ponton támadható: a fenti módon leszűrt hagyományrendszert – „fegyveres imperializmus”-t, „atomnihilizmus”-t emlegetve – szembefordítja azoknak a nyugat-európai államoknak a világképével, amelyek belső berendezkedése a demokratikus érzületből ered. Fábry a későbbiekben kettős magatartást tanúsított azokkal szemben, akik a szlovákiai magyarság erkölcsi örökségét nyújtó ideológiát kidolgozták. Esterházy sorsa, halálra ítéltetése, börtönbe záratása megdöbbentette, megrendítette. Másokat – Szüllő Gézát például – később a legképtelenebb vádakkal illette, pedig tudta, hogy azok – börtönben ülve, áttelepítve, hazájukból kiűzve – nem válaszolhatnak neki.

Hallgatni kényszerült az 1944–1945-ig volt írói elit jelentős része is. Nem csoda hát, hogy az újraindulás – ahogy emlegetik: a semmiből indulás – éveiben az idézett vezércikk jeleníti meg az írásbeliség legmagasabb szintjét. Csodaszámba megy, hogy a kisebbség nem roppant bele értelmisége, középosztálya és jóformán egész polgársága megsemmisítésébe. Azon alkotók közül, akik 1938-ban a határ-változások révén kerültek Magyarországra, a háború után úgyszólván senki sem tért vissza Szlovákiába; aki a müncheni döntéssel odacsatolt, majd 1944-ben visszafoglalt területeken, szülőföldjén, városában maradt, annak – az esetek túlnyomó többségében – a háború után kellett távoznia. Néhányan 1945-ben Nyugatra menekültek: Ludwig Aurél, Ölvedi János, 1947-ben Brogyányi Kálmán stb. A helyt maradt szerkesztők – Dzurányi László, Forgách Géza – többé nem tudtak visszailleszkedni az újrainduló csehszlovákiai magyar értelmiségi létbe (Dzurányi az ötvenes évek derekán meghalt, Forgách a hatvanas években, helyzete megváltozásának reményét föladva, Magyarországra költözött); a londoni emigrációból visszatérő Forbáth Imre több mint tíz évig semmit nem publikált magyarul. Duka-Zólyomi Norbertet börtönbe zárták; ő a hetvenes években térhetett vissza a – szlovák – tudományos életbe. Az újrakezdés személyi bázisát tehát az első két korszakból itt maradt néhány fő: Fábry, Egri Viktor, Sas Andor, Szabó Béla képezte. Az ötvenes években még hárman szólaltak meg újra a korábban ismeretebbek közül: 1953-ban, illetve 1954-ben L. Kiss Ibolya és Csontos Vilmos, végül – 1956 után – Ásgúthy Erzsébet, ő azonban könyvet nem adott ki többé.

A „semmiből indulás” – tény; nem abban az értelemben, hogy az első két korszak irodalmi teljesítményéből nem *volt*, hanem abban, hogy *nem lehetett* mire támaszkodni. A létező szocializmus megalkotta az úgynevezett „haladó hagyomány” kategóriáját, amibe számtalan szűrőn át juthatott csak be valami az előzményekből, főként természetesen a munkásmozgalom esztétikai értelemben korlátozott érvényű irodalma. Nem csoda hát, hogy az újonnan jelentkezők, kivétel nélkül, falusi – vagy faluról frissen városba került –, paraszti vagy munkáscsaládkból jött tollforgatók, követhető irodalmi minta nélkül vágtak neki pályájuknak. Azt szokták mondani, hogy a fiatalok autodidakták voltak; ez így nem igaz, hiszen az önképzés még a szerencsésebb eset lett volna: az autodidaktának van esélye a választásra elmúlt korok irodalomeszményei között. Az új generációt – később továbbfejlődő tagjai közül Dénes György, Ozsvald Árpád, Bábi Tibor az Új Szóban kezdte közölni verseit, 1949-ben, 1950-ben, illetve 1951-ben – azonban elsősorban a friss sematikus költészet felé orientálták a szerkesztők és kultúraideológusok. S a méltányosság kedvéért meg kell említenünk, hogy a versek „hurra”-optimizmusát lélektanilag részben igazolja az, hogy a legaggasztóbb kisebbségi jogsérelmek fölszámolásának kezdete egybeesik a kommunista hatalomátvétellel. 1949-ben jelenik meg az

első vers – Gály Olgáé 1952-ben az első verseskötet (Dénes György: *Magra vár a föld*), s a fiatalok az évtized első felében kezdik betölteni az üres teret. Teljesítményük azonban még nem irodalom.

A fordulatot megelőző, illetve közvetlenül követő években – a csehszlovákiai magyar iskolák még zárva voltak, illetve az 1949–1950-es tanévben nyíltak meg az első magyar osztályok –, a határokon át- és visszazöködő, magyarországi iskolákban (többek között Csurgón, Budapesten, Sárospatakon) tanul, s készülődik egy új korosztály: Dobos László, Szőke József, Tolvaj Bertalan, Tözsér Árpád, Koncsol László, Ozsvald Árpád, Fónod Zoltán, Mács József.

A könyvkiadás 1948 után

Az 1944-es fordulatot követő években – amint anyanyelvű iskoláztatás és sajtó sem – nem létezett Csehszlovákiában magyar nyelvű könyvkiadás. Ha a másutt említett, frögéppel sokszorosított szamizdat-füzeteket nem számítjuk ide, a Bíró Lucián szerzetes-tanár ügybuzgalma és áldozatvállalása révén napvilágot látott két katolikus naptár, s még egy-két további cím tarthat ide. A könyvkiadás, könyvterjesztés megszervezését 1949 után a Csemadok hatáskörébe utalták. Rossz ómen: a fordulat utáni „első fecske” Klement Gottwald könyve, az *1948 februárja*. Az 1948-as hatalomátvételt követően jó másfél évet vett igénybe a könyvkiadás állandó kereteinek megszervezése – nyilván nem függetlenül az úgynevezett szocialista nemzetiségpolitika eszközeinek cizellálódásától, s az újonnan szerveződött magyar elit politikai akaratnyilvánításától. E keretbe háromféle kiadói program illeszkedett bele: az önálló magyar könyvkiadói, a szlovák kiadókon belül létrehozott magyar szerkesztőségeké, illetve szlovák kiadók magyar nyelvű könyvkiadásáé. A kimondottan magyar intézmények 1989 előtt valójában a szépirodalom közreadásának céljából jöttek létre, kiadói profiljuk azonban folyamatosan kiegészült, mind teljesebbé vált. Döntő különbség a második világháború előtti évekhez képest, hogy a két ország egy, ráadásul kézivezérelt szövetségi rendszerbe tartozott, a háborús korszak állapotaitól való eltérést pedig az mutatja, hogy ennek a rendszernek a vezető ereje, a Szovjetunió nem a megszállt országok közötti ellentétek manipulált kielezésével, hanem azok elfojtásával tartotta fent az egységet. Magyarország és Csehszlovákia között könyvkereskedelmi szerződés jött létre, amely a könyvtermés differenciálódásával – a magyarországi kiadványok szlovákiai terjesztése révén – sok terhet vett le az ottani kiadók válláról, nem volt szükség tehát például magyar klasszikusok

kiadására Szlovákiában. Volt idő, amikor jóformán az egész magyarországi könyvprodukciónak beszerezhető volt a magyarlakta városok könyvesboltjaiban (Kassán és Pozsonyban önálló magyar könyvesboltok is voltak). A pártállam mindent intézményesített és centralizált, s ez most pozitívumnak mutatkozott, ugyanis a Slovart és a Prágai Magyar Kultúra hálózatrendszerén át a könyvek önműködő módon jutottak a potenciális olvasók elé. A magyar könyvkiadók egyébként saját könyvklubokat is létrehoztak a terjesztés rugalmassága érdekében, 1950-ben a Magyar Könyvbarátok Körét, s mellette, 1965-ben, a Versbarátok Körét.

Kezdetben persze nemigen volt eltérés a Magyarországról bevitt és az otthoni kiadványok jellege és minősége terén; főként a közös ideológiát terjesztő, népszerűsítő kiadványok érkeztek a felföldi könyvpiacra. A csehszlovák–magyar közös könyvkiadási egyezményt 1953-ban írták alá, budapesti kiadókkal (Szikra, Szépirodalmi) azonban már a rendszeres magyar nyelvű kiadói munkát elsőként folytató Pravda Magyar Könyvtár nevű részlege is tartott fenn kapcsolatot. A Magyar Könyvtár – felügyelője a Szlovákia Kommunista Pártja Közpon-ti Bizottsága (SZLKP KB) mellett működő magyar bizottság volt –, Zalabai Zsigmond megfogalmazása szerint: „.... 1949–1952 között működött, s ezalatt (nem egészen pontos adatok szerint) 6, 13, 25 és 31 magyar nyelvű könyvet adott ki évente: többnyire szlovák, cseh és szovjet szépirodalmi műveket, illetve a marxizmus-leninizmus klasszikusainak alkotásait.” A politikai irodalom a Propaganda Kiskönyvtára és a Népevelő című sorozatokban jelent meg, de voltak már kezdeményezések az újra megszólaló csehszlovákiai magyar irodalom integrálására is. Egri Viktor és Szabó Béla prózáját, Dénes Györgynek a verseit a Magyar Könyvtár adta ki; ezekben persze nem kell keresnünk esztétikumot. Az első magyar nemzetiségi könyvkiadó, az 1953-ban létrehozott Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó szerencsés profilszűkítését annak köszönhetta, hogy a politikai kiadványok gondozását a Szlovák Politikai Kiadóvállalat magyar szerkesztőségének hatáskörébe utalták. A formálisan a Csemadokhoz tartozó Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó a Magyarországgal kötött csereegyezmény keretében bejött könyveket kezelte, illetve nagyobb gondot fordíthatott a csehszlovákiai magyar írók munkáinak megjelentetésére is, továbbá a cseh és szlovák fordításirodalomra. 1953 januárjától 1956 januárjáig évente nyolc-tíz eredeti művet jelentetett meg, ezután azonban a kiadót betagolták a Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadóba, utóbb a Tatrán Könyvkiadóba, amelyen belül aztán – s ebben szerepe volt az Írószövetség magyar szekciójának – kialakították a Tatrán Könyvkiadó Magyar Üzemét, amely a korábbiaknál nagyobb döntési jogkörrel működhetett. Már a Magyar Üzem létrehozása (1967-ben) a reformfolyamatok következménye volt, amelyek végkifejletként 1969-ben önállósult – szervezeti-

dasban; a sokszoros szűrő ismeretében alig képzelhető el, hogy könyvet megjelenése után zúztak volna be, pedig erre is volt példa.

A magyar nyelvű könyvkiadás igyekezett követni a műnemek helyi viszonylatokban való gyarapodását, a megnyilvánulási formákat viszont sokszor igyekezett lokalizálni. Ezt bizonyítja az, hogy a társadalomtudományi munkák kiadása csak a hatvanas években vált viszonylag rendszeressé. A tudomány megnyilvánulási teret éppen az egyetlen irodalmi folyóiratban kapott, igaz, azt – az Irodalmi Szemlét – szintén a Madách adta ki 1972 után (addig az Írószövetségé volt). A kiadóra is, folyóiratára is jellemző, hogy mindkettő az *egyetlen* volt a maga területén, s ez azzal járt, hogy a szerkesztők az ideológiai határon belül vagy ideológiailag indifferens művek esetében sem alkalmazhattak szigorú szelekciót, mert ez az adott esetben egész stílusirányok likvidálását jelentette volna; a könyv- és a folyóiratszerkesztőség helyet kellett adjon az irodalom minden korszatjának és árnyalatának, sőt személy szerint is mindenkinek. Ennek, kétségtelen, eredménye volt a sokszínűség – egyik következménye viszont az alulnivevellődés lett. Új körülmények között, más okokból ugyanaz lett a rákfenéje az 1945 utáni korszaknak, mint az 1938 előttinek: a szelekcióhiány.

A Madách Kiadót a könyvkiadási szerződés teremtette versenyhelyzet – a magyarországi piacon való eladhatóság igénye – készítette a fordítások minőségének szigorú ellenőrzésére, azok szerkesztésére – Mayer Judit, Hubik István neve fordítóként-szerkesztőként is jó értelemben mitikussá vált –, s noha műfordítás-elmélet és műfordítás-kritika jószerivel akkor még nem létezett, a hetvenes évek végén, szigorú munka eredményeként lehetővé vált két reprezentatív sorozat, a Szlovák Írók Kincsestára és a Cseh Írók Kincsestára útnak indítása. 1977-től jelent meg a Csehszlovák Magyar Írók sorozat, kettős cíllal: „ötletgazdája”, Zalabai Zsigmond, az átlag fölé magasodó munkákat akarta kiemelni 1918-ig visszamenőleg, az irodalmi hagyomány életre keltése s egy olyan nívószint megállapítása érdekében, amelynél „alább már nem adhatja sem az irodalom, sem a kiadó”. Az iskolai kötelező olvasmányok számára hozták létre az Iskolások Könyvtára (1969), a gyermekirodalom istápolására az Elsősztályosok Ajándékkönyve (1978) sorozatot. A hetvenes évek második felétől az évi címszámon belül lassan emelkedni kezdett a társadalomtudományi – főként történelmi és néprajzi – és a művészeti kiadványok száma. Amint azt éppen egy irodalomtudós – egy időben a kiadó eredeti magyar irodalom szerkesztőségének vezetője –, Zalabai Zsigmond mondja már többször is idézett írásában: „Jóllehet a szlovákiai magyar tudományosság helyzetét mindez nem oldja meg, nem hozza magával tudományosságunk intézményesülését, a társadalomtudományi művek számának gyarapodása mégiscsak segíti és gyorsítja azt a folyamatot, melynek a mindedig túlzottan iro-

dalomcentrikus nemzetiségi kultúra műfaji kiteljesedését kellene szolgálnia.” 1981-ben jelent meg az *Új Minden Gyűjtemény* című, tudományos dolgozatokat sorakoztató évkönyv első kötete, s ugyanabban az évben indult az első kötetes költők és prózairók Főnix Füzetek sorozata is. A pozsonyi Népművelési Intézet nagy számban jelentetett meg közművelődési tárgyú kiadványokat, a LITA irodalmi ügynökség pedig színműveket.

Említettük, hogy magyar könyveket nem pusztán a magyar kiadók jelentettek meg. Csak jelzészerűen: a politikai – értelemszerűen munkásmozgalmi – és propagandaszövegek gondozása a leghuzamosabban a Pravda Könyvkiadó feladata volt; fontos könyveket is kiadott, például Juraj Zvara *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában* című monográfiáját. A szakszervezeti irodalom kiadása fölött a Práca örködött. A tankönyvek és tansegédletek a Szlovákiai Pedagógiai Kiadóvállalat magyar szerkesztőségének hatáskörébe tartoztak. Magyar szerkesztőséget tartott fenn a Szlovák Mezőgazdasági Könyvkiadó és utóda, a Příroda Könyvkiadó is. Műszaki könyveket – kis címszámban – a Práca és az Alfa Kiadó, egészségügyi irodalmat az Osveda Kiadó adott ki. Az utóbb említett kiadók termése nagyrészt fordítás. Cseh és szlovák gyermek- és ifjúsági irodalmat magyar fordításban a Mladé letá kiadó jelentetett meg, amelynek szintén volt magyar osztálya.

Nem rendszeres kiadó program keretében, de adott ki könyveket, főként nem nyomdai úton sokszorosítva, a Csemadok, illetve egy-egy vidéki múzeum is. Ezek között a közművelődés számos fontos forrása található.

Tudományosság 1948–1989

A kisebbségi tudományosságot még fokozottabban érintette a vezető értelmiség háború utáni elüldözése és a dogmatizmus uralma, mint a szépírást: a *sematikus irodalom*, irodalomtörténeti segédfogalomként, még használható, a *sematikus tudományosság* azonban végképp önellentmondás. A csehszlovákiai magyar kisebbség csak a korábnál is csonkább tudományos életet tudott létrehozni 1948 után; ebben nem kis szerepe volt bizonyos diszciplínák az ideológia által jobboldali ismeretággként való minősítésének, általában a nemzetiségi kultúra kibontakozása elé állított akadályoknak, s főként annak a ténynek, hogy a restaurált állam a ma-

gyar középosztálytól és értelmiségtől való megtisztításának áldozatául esett a tudományos élet egész hátrországa. Tóth Károly, a háború utáni tudományosság első rendszerezője, a tárgykörrel írt alaptanulmányában a kisebbségi kultúra „eredendően irodalmi és népnevelői (közművelődési)” orientációjáról és kereteiről, az intézményrendszer kiépületlen voltáról és a kutatói státusok hiányáról beszél a leginkább gátló tényezőkként; sokatmondó, hogy e negatívumokat a viszonylag működőképes irodalomtudományban és a néprajzban is megtalálja. Magának a tudományosságnak a kultúrán belüli helye – és lehetséges szerepe – is sokáig tisztázatlan maradt. A diszciplínák és az ismeretterjesztés „sőt, a szakmai publicisztika” fogalmi közötti határok elmosódtak, és ez „tartós értékzavart” eredményezett. A megkésettég még nyomasztóbb, mint a literatúra esetében; e területeken – leszámítva néhány elszigetelt egyéni kezdeményezést – valódi eredményeket csak az 1968-ban csúcsára érő reformkorszak hozott. Az első periódusról Tóth Károly kénytelen ezt írni tanulmánya jegyzeteiben: „A kutató azzal a dilemmával találja magát szemközt, hogy vagy feladja szakmai kritériumait, illetve a kor lehetőségeihez, adottságaihoz méretezi azokat, vagy kénytelen belátni és kijelenteni, hogy tudományosságról ebben az időszakban nem beszélhetünk. [...] Az első megközelítés feloldhatatlan ellentmondásia [...] abban rejlik, hogy a [...] leíró módszernek teljességgel le kell mondania az értékelő aspektusról, következésképpen a mai helyzet értékeléséről is, és azt (nem kis mértékben külső szempontok és elvárások beépítésével, illetve ezeknek eleget téve) egy fejlődési vonal kimutatásával és kidomborításával kell pótolnia.” Az okok egyik legfontosabbika az újonnan képződött magyar értelmiség alulreprezentált volta a társadalom egészén belül; százalékban és konkrét számokban az egyetemet végzettek száma alig érte el a szlovák diplomások számának felét. Az első teendő 1948 után a közoktatás megszervezése és személyi állományának kiépítése volt, a gyorstalpaló tanfolyamokon végzett pedagógusok hatásköre azonban szűkre szabott, képességeik pedig korlátozottak voltak. Az egész korszakban hiányoztak az intézményi keretek; nemzetiségi alapon elkülönült kutatóintézményről szó sem lehetett, az állami intézetek kutatóprogramja ugyanakkor csak esetlegesen és célzottan irányult a kisebbségekre, ráadásul szigorú ideológiai kontroll alatt működött. Volt olyan részterület, ahol az alapkutató-sokra sem volt lehetőség vagy igény, volt, ahol csak a gyűjtött anyag feldolgozása és közreadása maradt el. Különösen korlátozott volt a kemény társadalomtudományokban dolgozók helyzete, de az irodalom-, a történelem- és a néprajztudomány is megrekedni látszott (noha az utóbbinak több Magyarországon végzett szakembere is volt a hetvenes–nyolcvanas években). Meggondolandó, hogy a történeti kutatásnak tengernyi dokumentum állhatott volna a rendelkezésére

levéltárakban, múzeumi gyűjteményekben, de ezek földolgozása is rendre elmaradt, úgyhogy még a tájérténetben is alig voltak eredmények. A publikáció szűk lehetőségeit a könyvkiadásról szólva érintettük már; a Madách Könyvkiadó úgyahogy táguló keretein kívül legfőljebb néhány múzeumi kiadvány állt rendelkezésre, s még az Irodalmi Szemlében lehetett elhelyezni kisebb dolgozatokat. Az utolsó évtizedben, egyéni kezdeményezések nyomán, egy-két otthon visszautasított vagy eleve esélytelen könyv Magyarországon jelent meg (Fogarassy László: *A Magyar Tanácsköztársaság katonai összeomlása*, 1988; Popély Gyula: *A pozsonyi Bartók Béla Dalegyesület*, (1982). Püspöki Nagy Péter két tanulmányát, köztük az egész szlovák régészettel, történettudománnyal és nyelvtörténettel polemizáló, Nagymorávia fekvéséről írott vitairatát, melyben a szlovák kontinuitáselmélet mitikus szárait bontotta le, továbbá Duray Miklós emlékiratát (*Kutyaszorító*, 1983, 1989) és kísérőzait (*Tegnap alighanem bolondgombát etettek velünk*, 1983) az Amerikai Egyesült Államokban adták ki, Janics Kálmán klasszikussá lett monográfiáját (*A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*) Münchenben, A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának tudományos adatsorokra is épülő dokumentumát (*Jelentés a csehszlovákiai magyar kisebbség állapotáról*) Párizsban. Ez utóbbi esetekben általában nem maradt el a retorzió. Arany A. László 1944-es, Kolon nyelvjárásáról írt monográfiája Bloomingtonban jelent meg második kiadásban.

A természettudományok állapota nemzetiségi szempontból még körülhatároltabbnak mutatkozott. Tóth Károly említi, már idézett tanulmányában, az 1958-as római egyezményt, „mely szerint, egy adott nemzeti tudományba azon művek sorolandók, amelyek az illető nemzet nyelvén láttak először napvilágot”. Az országos intézményekben dolgozó természettudósok mind szakterületük nemzetfölkötti jellege következtében, mind anyanyelvű szemlék hiányában idegen nyelven publikáltak. Ez számunkra most nem azért fontos, mert eredményeik a nemzetközi jog értelmében nem képezték tehát részét a nemzeti tudománynak, hanem döntő módon azért, mert azoknak a kisebbségi kultúrába való visszaforgatására sem volt mód. A kisebbségi szellemi élet tehát e szempontból is csonka maradt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a természetudományi produktumok számbavétele mindmáig elmaradt, s *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995* idevágó szócikke is csak kéttucatnyi nevet sorol föl, utalással az illető tudósok szakterületére. Az kiderül belőle, hogy számos diszciplínának van – adott esetben nemzetközi rangú – képviselője a (csehszlovákiai magyar) töredéktársadalmon belül. A szám- és gráfmélet kutatójaként ismerjük a már elhunyt Znám Istvánt, a magfizikáénak Duka-Zólyomi Árpádot és Tölgyessy Györgyöt. A Szlovák Tudományos Akadémia levelező tagja a gyógy-

szerkutató Bauer Győző, az asztrofizikában Mészáros Attila, a biofizikában Both Bálint ért el jelentős eredményeket. Többen dolgoznak az orvos-, a műszaki és a mezőgazdasági tudományok területén, Hulkó Gábor pedig jeles kibernetikus.

Latensen mindvégig élt az igény az értelmiségben a tudományos élet kiépítésére, főként a közösség állapotát vizsgáló ágak megszervezésére. Benne rejlett ez már a hatvanas évek klubmozgalmának programjaiban, az egyetemi klubok tevékenységében; nyílt, tömegtámogatottsággal bíró megjelenítésükre viszont csak a reformfolyamat adott módot. 1968-ban mind a Csemadok, mind az Írószövetség magyar szekciója nemzetiségi kutatóintézet tervével foglalkozott, az Irodalmi Szemle az évi, *A magyar értelmiség helyzete és fejlődésének távlatai* című kerekasztal-beszélgetésén nagy nyomatékot kapott a szociológiai kutatás szükséges volta, s a Hét című lapban napvilágot is látott egy konkrét tervezet, *Javaslat egy csehszlovákiai nemzetiségi tudományos intézet felállítására* címmel. Az ekkor éppen működő nemzetiségi minisztérium a Szlovák Tudományos Akadémia kereteit szerette volna fölhasználni, amint arról oda benyújtott tervezete tanúskodik. A konszolidáció ezeket a számításokat keresztülhúzta. A következő évtizedekben a Csemadok próbált működtetni tudományos szakosztályokat, 1981-től pedig az említett *Új Mindenés Gyűjtemény* című évkönyv teremtett fórumot. Szigorú mérce érvényesítését garantálta (volna) a sorozat szervezésére létrehozott szerkesztőbizottság, amely elvileg *Az Új Mindenés Gyűjtemény Könyvtára* című könyvsorozatba sorolt, újonnan született kismonográfiák (Liszka József: *Magyar néprajzi kutatás Szlovákiában 1918–1938*), forrásszövegek („Csata mezejéről írom pár soraim.” Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból) megjelenítésére, korábbi munkák (Putz Éva: *A kolonyi lagzi*) újrakiadására is rendszeresített. E sorozat, amelyben a terv szerint évi két kötetnek kellett volna megjelennie, átnyúlt a következő társadalomtörténeti szakaszba, s négy cím után megszűnt. A diktatúra utolsó pillanataiban két reprezentatív dokumentumot fogalmaztak meg csehszlovákiai magyar értelmiségiek. *A Tervezet a csehszlovákiai magyar tudományos élet intézményi rendszerének kialakítás[ár]a* című komplex programot az *Új Mindenés Gyűjtemény* szerkesztőbizottsága dolgozta ki még néhány szakember bevonásával, a *Kultúra, átalakítás, demokratizálás* az Írószövetség magyar szakosztályának munkája. Ezek a rendszerváltás után jelentek meg, csakúgy, mint Popély Gyula terve (*Van-e szükség csehszlovákiai magyar történetírásra?*). *A Tervezet...* tetelesen, alponctokba foglaltan részletezi a politológia, a népesedéstudomány, a szociológia, az oktatásügy, a szociolingvisztika, az irodalom és a nyelvtudomány, a történettudomány, a művelődés, a néprajz, a közgazdaságtan feladatait, s a kommunikációs vizsgálatok kutatási irányait. A kiépítendő intézményi keretek között nagy

súlyt helyez egy Csehszlovákiai Magyar Tudományos Intézet megteremtésére, koordináló testület és ösztöndíjalap létrehozását sürgeti, s külön fejezetekben tárgyalja a publikációs fórumok és a képzés ügyét.

Tudományos kutatóbázisnak (is) tekinthető a pozsonyi egyetemnek a szocialista rendszerben végig – néhány státusszal – működő magyar tanszéke, a magyar szak a prágai egyetemen, illetve a Nyitrai Pedagógiai Főiskola tanszéke.

Az ötvenes években az első korszak neves tudósa, Sas Andor, csatlakozván az uralkodó ideológiához, föladata polgári radikális eszményeit és elveszítette szakszerűségét. A kezdeti időkben sokat tett ugyan az írni tudó fiatalok toborzásáért, de egyszersmind az új rend esztétikai és erkölcsi normái felé orientálta őket. Fő munkájának e korból a régi kutatási eredményeiből továbbépített *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A munkácsi Schönborn-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a 19. század első felében* (1955) tekinthető. Hagyatékából elsőként *A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1815–1848* című monográfiája jelent meg, 1973-ban.

A hatvanas évek második feléig kiadott tudományos vagy kritikai tárgyú munkák szinte kizárólag folyóiratban, lapokban megjelent közlemények köteté szervezésének eredményei. A szigorúbb kritériumoknak megfelelő dolgozatok megjelenésének kezdete az 1967–1968-as periódus. Ekkor látott napvilágot (1967-ben) Turczel Lajos *Két kor megszgyén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között* című monográfiája. Turczel munkája lényegében az első korszak kisebbségtörténetének, kisebbségi művelődéstörténetének első – s máig megkerülhetetlen – összefoglalása. Turczel korábban az úgynevezett „pedagógiai kritika” híveként bábáskodott a harmadvirágzás fejlődő irodalma fölött, majd az elsők között követelte a kritika szakszerűségét, egyetemi oktatóként pedig több nemzedéknyi bölcsészt nevelt föl. A hetvenes–nyolcvanas években megjelent könyveiben [*Portrék és fejlődésképek* (1977); *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról* (1982); *Tanulmányok és emlékezések* (1987)] főként az 1918–1945 közötti korszak kutatását folytatta, a művelődés részterületeinek, fontosabb szerzők portréinak kidolgozásával. Vitathatatlanul az ő érdeme továbbá az írásos örökség újrafelfedeztetése, gyűjtemények, antológiák összeállítása és gondozása révén. A Turczel művelte irodalomszociológiai érdeklődés teljes egészében hiányzik Csanda Sándor hasonló tárgyköri munkáiból, csakúgy, mint az elemzőkészség. Kritikáit is az adatok rendszertelen halmozása jellemzi, sőt, az életműve csúcsait képező kapcsolattörténeti, illetve tárgyát a régi magyar irodalomból merítő munkái főszovegét is lehúzzák a lábjegyzetbe illő dús adatok. Fontosabb könyvei: *A törökellenes és*

kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai (1961); *Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszáns stílus* (1973). A korszak legképzettebb irodalomtudósa Rákos Péter, a prágai Károly Egyetem tanára; összmagyar viszonylatban is elismert szakteknély. Neki jutott a legnagyobb szerep a cseh hungarológiának, továbbá a magyar irodalom cseh fordításának és recepciójának megszervezésében. Munkái is főképpen cseh nyelven jelentek meg, illetve magyar dolgozatainak is erénye egy Szlovákiában jóformán ismeretlen szűrő alkalmazása; Rákos, a cseh olvasóknak bemutatandó magyar klasszikusok elemzésében-értelmezésében búcsút mond a partikuláris szemléletnek. A korszakban magyarul megjelent két kötetét (*Tények és kérdőjelek*, 1971; *Az irodalom igaza*, 1987) részben éppen klasszikusainkról szóló, részben irodalomelméleti tárgyú tanulmányaiból, elméleti munkákról írt kritikáiból állította össze. A nyelvészek közül Orbán Gábor és Mayer Imre tevékenysége tankönyvírásra korlátozódott. A leíró nyelvtan jeles művelője Jakab István egyetemi tanár, ő (*Nyelvünk és mi*, 1982, *Nyelvi vétségek és kétségek*, 1987), Hubik István és Mayer Judit (*Anyanyelvi hibanapló*, 1990) műfordítók a nyelvművelés ismert szakemberei. Az egységes, monografikus munkák közül Turczel könyvét nemskára követte az első, nagy adatbázisra épített történettudományi munka, a fiatal tudós, Püspöki Nagy Péter *Püspöki mezőváros története* (1968) című monográfiája. A továbbiakban Püspöki Nagynak, aki szabadfoglalkozású kutatóként dolgozott, egyetlen ütemben jelentek meg egyre terjedelmesebb, egyre több faktumra támaszkodó heraldikai-történeti tanulmányai (*Dunaszerdahely város címere*, 1971; *Rozsnyó város címere*, 1973; *Zseliz város címere*, 1976 – utóbbi kettő szlovákul is), melyek révén egyedül képviselte a szlovákiai magyar középkorkutatást. Jelentősek írás- és településtörténeti tanulmányai is. További művei: *Boldogfa*, (1981), *Csallóköz neveiről* (1988).

A reformkommunista irányzat megerősödése idején (a folyamat országosan körülbelül 1962-ben kezdődött meg, s a varsói szerződés csapatainak 1968 augusztusi bevonulásával zárult le) – utaltunk rá – az Irodalmi Szemleben is nagyobb tér jutott a tudományos kérdéseknek, s új diszciplínák is megjelentek benne. A legfontosabb a művelődésszociológia, amely főképpen Kardos István több mint féltucatnyi, főképpen az értelmiség szerepével kapcsolatos, illetve a közösség mentalitását vizsgáló tanulmányában manifesztálódik az Irodalmi Szemle hasábjain. (Kardos pályájának kiteljesítését a Prágai Tavasz utáni retorziók akadályozták meg.) 1968-tól jelennek meg az akkor a szlovák kormány nemzetiségi főosztályán dolgozó s a nemzetiségi törvény kidolgozásában is szerepet kapó Gyönyör József jogi-jogtörténeti – a hontalanság éveinek problematikáját is feldolgozó –, demográfiai és statisztikai tanulmányai, illetve e tárgy-

kör publicisztikájának nevéhez fűződő, műfajteremtő darabjai. Rendkívül alapos – és hatásos – dolgozatai a rendszer bukásáig fel-feltünedeznek az Irodalmi Szemlében, illetve gyűjteményes kötetekben, önálló művei azonban csak a rendszerváltozás után jutottak el az olvasóhoz – *Mi lesz velünk, magyarokkal* (1990); *Határok születtek* (1992); *Közel a jog asztalához* (1992); *Terhes örökség* (1994); – a közösség politikai-kisebbségtörténeti publicisztikájának másik komoly képviselője, Janics Kálmán orvos szintén ez időtájt jelentkezik sűrűn mind az Irodalmi Szemlében, mind az Új Szóban. Aprólékosan összegyűjtött adatait logikusan rendszerező írásai főként az 1948–1949 körüli eseményekről szólnak – előlegezve későbbi monográfiáját –, de a későbbiekben a budapesti Valóság című folyóiratban komplex kisebbségtörténeti tanulmányt is közreadott. Janics 1989 után megjelent cikkgyűjteménye: *Eltévedtünk Európában* (1994). Önálló füzetként jelent meg tanulmánya *A kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”* címmel. A normalizáció megnehezítette, utóbb lehetetlenné tette a kisebbségtörténet módszeres földolgozását: Popély Gyula monográfiáját (*A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság*) 1973-ban, piacra kerülése után azonnal bevonták és bezúrták, s cenzúrázott változatát nyomtatták ki újra. A szociológiát és a történettudományt az ő nemzedékének képzett szakemberei képviselték a hetvenes években – például Végh László, illetve Varga Sándor –, de csak egy-két elszórt publikáció révén, tudományos eredményeik egyébként csak zárt körben hathattak. A megjelent tudományos munkák száma és minősége rosszabb képet mutat a lehetségesnél, hiszen számos szakterületnek voltak kiváló művelői, akiket nem sikerült bekapcsolni a magyar kultúrába, illetve nem volt hol és hová. A jeles modern kori mezőgazdaság- és ipartörténész, Vadkerty Katalin például szerzője volt szlovák szintéziseknek, első nagyobb magyar nyelvű dolgozatának megjelentetésére viszont csak az *Új Mindenes Gyűjtemény* beindításával kerülhetett sor. A cseh tudományos életben részt vevő Blaskovics József, a prágai egyetem turkológiai szemináriumának alapítója már több nyelven adta ki könyveit, amikor magyarul még csak irodalmi fordításai jelentek meg. A magyar tudományos életbe való bekapcsolása szintén az *Új Mindenes Gyűjtemény* révén, részben pedig – rendhagyó módon – Budapesten keresztül történt, ugyanis ott jelent meg az általa fordított *Tárh-i üngürűsz* című dokumentum, amely viszont felfedhetően merített az elveszett magyar ösgesztábol is. Magyar vonatkozású publikációi a felföldi török hódoltságról szóló tanulmányok, forrásközlések – szakterületén hézagpótló jelentőségűek. Külön szint jelentett a hetvenes évek végén a filozófia egyetlen szerzőnek köszönhető megjelenése a csehszlovákiai magyar palettán. Mészáros András *Vandrák András filozófiai rendszere* (1980) című monográfiája a feledés-

be került múlt századi eperjesi iskola örökségével vet számot; tanulások és szempontgazdagok voltak Mészáros irodalmi munkákról írt bölcséleti alapozási esszéi is. 1989 után sorra jelentek meg könyvei: *A marginalitás szelíd bája* (1994) a reformkori magyar filozófusokról írt tanulmányait, a *Zsebfilozófia* (1998) a bölcsélet klasszikusairól szóló kisportréit, az *Arisztotelész esete Phyllisszel* (1993) szerelemfilozófiai előadásait tartalmazza. Tanulmányait, esszéit, jegyzeteit *A filozófia határvidékén* (1996) és az *Idő által homályosan* (1999) című kötetébe gyűjtötte. Az említettek kivül a nyelvészek közül Zeman László és Kovács László adott közre néhány jelentős tanulmányt – Zeman válogatott, főként műfordítás-elméleti tanulmányai később *Stílus és fordítás* (1993) című könyvében láttak napvilágot –, az újkortörténet és helytörténet terén Mácza Mihály, a régészetben Trugly Sándor, az orvostörténetben pedig a több évtizedes szünet után – szlovákul, illetve más nyelveken, valamint Magyarországon – újra publikálni kezdő Duka-Zólyomi Norbert. Speciális szerep jutott a néprajztudománynak, amelyet művelődéstörténetünkön belül önálló tanulmány tárgyalt. A néprajzi gyűjtés – s részben a publikálás – korán és jó színvonalon kezdődött el [utalunk itt Ág Tibor népzenevel és Takács András néptáncral kapcsolatos eredményeire, illetve az Ág és Sima Ferenc által közreadott, reprezentatív *Vétség ki szülő szívére* (1979) című balladagyűjteményre]; 1969-ben a Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság is megalakult; rá pontosan tíz évvel Liszka József egy cikkében komplett kutatási programot is kidolgozott. Az említettek mellett Méry Margit, Dodekné Chovan Ilona, B. Kovács István és mások már a fordulat előtt is sokat tettek szakterületükön, s mindannyiuk teljesítményére alapozódott az 1990-es években új lendületre kapó tudomány. Liszka Józsefnek, a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság elnökének rendkívül gazdag életművéből (lásd művelődéstörténetünk első kötetének 202–203. oldalán) 1989 előttről *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája a 19. század elejétől 1986 végéig* (1988) című könyvét és az *Ágas-bogas fa* (1986) című ismeretterjesztő összefoglalót emeljük ki. Témaválasztásában az egész magyar szakirodalomban páratlan a csillagász Bődök Zsigmond *Harmatlegelő. A csillagos ég a magyar néphagyományban* című, az ifjúságnak szánt munkája.

S hogy visszatérünk a szépirodalomhoz legközelebb álló irodalomtudományhoz – s az irodalomtudósok által művelt kritikához –, az alapozók, a Turczelék nemzedékét követő generációk tagjainak teljesítményei az alábbiakban csoportosíthatók: a hagyományfeltárás folyamán Párkány Antal Sas Andor pályaképét, Szeberényi Zoltán György Dezső pályájának csehszlovákiai részét dolgozta föl önálló monográfiában, a színháztudomány művelője Kovács Miklós pedig – közös kötetben – az 1918–1938 közötti színjátszást és drámairodalmat.

Mindhárman alapkutatásokat végeztek, könyvükben azonban sajnálatosan jelen vannak a „haladó hagyomány” kutatásának szempontjai, s ez adataik értelmezésében is befolyásolta őket. Érvényes ez Szeberényi *Visszhang és reflexió* című tanulmánygyűjteménye több darabjára és Fónod Zoltán tanulmányköteteire is. Mindketten tevékenyen közreműködtek a két háború közötti értékek újrakiadásának programjában is. Elméleti felkészültséggel közelített az irodalomhoz Zsilka Tibor, aki elsőként alkalmazta a szemiotikai, szóstatistikai módszereket *A stílus hírértéke* (1973) és *Stilisztika és statisztika* (1974) című kötetekben; 1977-ben *Poétikai szótára* jelent meg. Módszertana azonban kizárja az intuíciót és az árnyalt elemzést.

A *pedagógiai*, az *alkalmi* és az *impresszionista* kritika korszakának Koncsol László, Tözsér Árpád és Zalabai Zsigmond első kötetekének megjelenése vet véget a hetvenes években. E sorok írója a csehszlovákiai magyar irodalom értékelésében nagyon sokszor fordult az ő tanulmányaikhoz, számos könyvük adata e tanulmány irodalomjegyzékében is megtalálható, s alább is több idézet olvasható tőlük. Ezért csak néhány olyan munkájukra hívjuk föl a figyelmet, amely nem kapcsolódik szorosan a kisebbségi irodalmi természhez. Tehát: Koncsol összmagyar viszonylatban is elismerést vívott ki a Vörösmarty, Babits és Pílinzsky apokalipszis-verseinek vizsgálatában megmutatkozó árnyalt elemzőtechnikájával, s zeneesztétikai ismereteinek a verselemzésben való kamatoztatása révén. *Ütemező* címmel megjelent verstanát – melyet gyermekeknek szánt, de színművészeti, zeneművészeti szakiskolai hallgatók is sokat tanulhatnak belőle – saját versillusztrációkkal látta el. Tözsér Árpád *Régi költők – mai belulások* (1984) című tanulmánykötetében Senczi Molnár Albert, Amade László és Baróti Szabó Dávid pályaképéhez adott új szempontokat, s eszköztárukat is modern szempontból közelítette meg. Zalabai Zsigmond három kiadást megért szókép-, illetve az általa bevezetett fogalom szerint: kettőskép-elmélete (*Tűnődés a trópusokon*, első megjelenése: 1981) pedig újabban része a magyarországi általános iskolai tananyagoknak. Az említettekben kívül folyamatosan foglalkozott irodalomkritikával Duba Gyula, Mészáros László, Tolvaj Bertalan, Alabán Ferenc, Lacza Tihámér (mindannyiuknak könyve is megjelent e műfajban), s emlékeztetések Balla Kálmán könyvbe nem gyűjtött kritikái. A művészettörténet legnevesebb művelői Kubička Kucsera Klára és Sz. Haltenberger Kinga. A zenetörténész Duka-Zólyomi Emese és a tánc-történész Vojtek Miklós fontosabb tanulmányai – magyar szaklap hiányában – főképp szlovákul, illetve csehül jelentek meg. A színháztörténetben Kovács Miklós mellett Tóth László folytatott érdemleges munkát; alapkutatásait már 1989 után összegezte *A komáromi magyar színháztörténete* alcímű kötetében „... miként hajdan az apostolok

(1997); *Déryné nyomában* (1998). A színházkritikusok közül idekívánczozik Szilvássy József, Szigeti László és Dusza István neve (az utóbbi *Nézőtéri napló 1981–1990* címmel gyűjtötte össze írásait (1992), s a Hizsnyan Gézáé, aki a fordulat után vált termékkennyé.

Szépirodalom 1948–1989

A fejezetcímben megjelölt korszak csehszlovákiai magyar irodalmáról mindekelőtt azt kell tudnunk, hogy műnem- és műfajszerkezete aránytalan és csonka volt, hogy saját korától az első húsz évben évtizedekre elmaradt, s hogy megfontolt kritika hiányában vagy az ideológiától támogatva mindvégig dáridózott benne a selejt. Szakaszolásában két szempontot is követhetnénk. Az egyik a kronológiai, a másik a szemléleti-alkotáslélektani-metodikai. Mínthogy művelődéstörténetet írunk, ezúttal nem mondhatunk le arról, amely szilárdabb adatokhoz – akár évszámokhoz is – köthető, noha messzemenően méltányoljuk Tözsér Árpád figyelmeztetését a „törtenelemnézetű” megközelítések problematikus voltáról.

Ennek az irodalomnak a tere egy formálisan többpártrendszerű, valójában monolitikus diktatúra, ahol az irodalmi folyamatok és kísérletek egységes irányítás és ellenőrzés alá helyeztettek; ahol azok az ábrázolási tendenciák, amelyek a személyesség felé irányultak, legalább olyan mértékben ütköztek az ideológiai korlátokba, mint a csehszlovákiai magyar sajtónak a „nemzetiségi” közösség ügyeit taglaló 1968–1970-es publicisztikája. Nem kétséges, hogy az ötvenes – s részben a hatvanas – évek „esztétikájától” elhajló irányzatok nem egyszerűen szembesültek és megütköztek az említett trenddel – részben éppen annak a csődje hívta létre őket. A hatvanas–hetvenes évek fiataljai nem pusztán a kollektivitás-eszme ellen keresték az egyéni létértelmezés formáit, hanem annak egy, a népi demokratikus és a nemzetiségi szemlélet kotyvalékaként létrejött hazug és hamis változata ellen.

Mínthogy a színre lépő írók-költők, s a megjelent művek száma a két háború közöttiekéhez mérten – főleg az első másfél évtizedben – aránytalanul kicsi volt, s mert az irodalomba érkezésnek a központosított kultúrában csak egy csatornája volt, ezúttal pontosan nyomon követhetők és lajstromozhatók a korszak irodalmi életének eseményei. Mi nem ezt fogjuk tenni; mindössze fő irányzatokat

iparkodunk jellemezni, a korszak lehetséges belső határait igyekszünk fölmutatni, s a valamely szempontból fontosnak ítélt alkotókat jellemezzük röviden.

Eszerint az 1948 és 1958 közötti periódust azért véljük elhatárolhatónak a többtől, mert ezeket az éveket – elismerve, hogy léteztek különutak – a masszív sematizmus korának tekintjük.

Az első verseskötet szerzőjének, Dénes Györgynek ekkori költeményei a „szocialista realizmus” mintadarabjai, ezért részben ő vált a korszakot szimbolikusan meghatározó alakká, noha példája távolról sem egyedi, s nála az effajta kollektivitáseszmenyt később tragikus alaphangú személyesség, s a valóban létező kisebbségi gondok kimondása váltotta föl. A mátyusföldi szegényparasztk, agrárproletárok világát idéző Bábi Tibor szokásszülte versei közé szintén oda kerültek a sérelmeket megszólaltatók. Ő egyébként már e korszakban kitűnt formakultúrájával, később érett, gondolatilag igényes versek is kikerültek a keze alól. Lírája csúcását két nagyobb, bölceleti gyökerű kompozíciója jelenti (*A forrás éneke*, 1965; *Könny a mikroszkóp alatt*, 1966). (Meglepő, hogy lírája tisztulását nem követte ideológiai fordulat, hiszen legdogmatikusabb publicisztikáját és legjobb verseit nagyjából egy időben írta.) Érdekes lehet, hogy a közhelyek, kiüresedett toposzok mennyire a valódi érzések, indulatok mellett gyökereznek: az első évtized költői közül mind Gyuresó Istvánnak, mind Csontos Vilmosnak fönmaradt néhány említésre érdemes verse, azok, amelyek a szülőtáját idézik s az ahhoz való ragaszkodást közvetítik, vagy amelyek kisebbségtörténeti dokumentumszámba mennek. *A Három fiatal költő* című versgyűjtemény fölfedezettjeinek, Török Elemérnek, Ozsvald Árpádnak és Veres Jánosnak a költészete a későbbiekben markánsabbá vált: Török Elemér hurraoptimizmusa az ellentétébe, a mindent tagadásba fordult, Veresé pedig a népköltészet elemeivel gyarapodott s tematikailag gömöri történeti-művelődéstörténeti színekkel dúsult. Ozsvald Árpád valójában már első jelentkezése idején is sokban különbözött kortársaitól, az ő igazi otthona a személyesség; meditatív lírájában bájolók, mítoszok nyelvi és tartalmi elemei jelentek meg utóbb, táj- és hangulatlírája sokszor emlékezetesen idézi útnak indító közegét. Fejlődésének főbb állomásai a *Földközéiben* (1965), a *Szekerek balladája* (1971) és az *Oszlopfő* (1981) című kötetek. Az első évtized egyetlen nyugatos, illetve klasszicista formakultúrájú költője a kassai hagyományrétegeket vállaló Rácز Olivér, egy éven belül két kiadást is megért *Kassai dalok* (1958) című kötetével; 1980-ban ugyan kiadott még egy verseskötetet, s 1983-ban megjelentek még a költő válogatott versei is *Fekete angyal* címmel, de jelentősebbek – és sűrűbben jelentek meg – prózai művei.

E lírikusokról szólva egy bekezdés erejéig vissza kell térnünk a hagyomány s a hagyománytalanság kérdéséhez. Említettük, hogy a pályakezdők autodidakta

módon is találhattak volna inspiráló elődöket, s szoltunk arról, hogy 1948 előtt a korosztályukból többen is Magyarországon tanultak, tehát volt módjuk a tájékozódásra. Nos, Turczel Lajos egy hetvenes évekbeli tanulmányában arra hívja föl a figyelmet, hogy a pályakezdő évek után már sokféle hatás kimutatható az ötvenes évek fiataljainak lírájában: „... nálunk nem volt a »Lobogóknk Petöfi«-hez hasonló korszerűtlenül konstruált hivatalos jelszó. Az Ady-rajongó és Adyval telített Fábry [...] profétikus hévvel hirdette Ady tovább élö igazát, de nem fejtett ki olyan szuggesztiót, hogy a költöink művészi szempontból Adyhoz igazodjanak. Ilyen sugallatai, késztetései József Attilával kapcsolatban sem voltak, pedig – megjegyezhetjük: – ennek a költőnek nagy szerepe lett az új magyar költészet korszerűsödésében. Érdekes viszont, hogy alkalmilag, ötletszerűen Tóth Árpád iskoláját ajánlotta. [...] Még érdekesebb aztán, hogy ez az ajánlás visszhangra is talált: a formaigényes ifjú Ozsvald Árpádnál jól észrevehető a Fábry-közvetítette hatás. [...] A kibontakozási korszak költészetére még többek között a következő hagyományhatásokat figyelhetjük meg: Adyét Bábinál, a népi mozgalom lírikusaiét (Sinkáét és Erdélyiét) Gyurcsónál, Ozsvaldnál, Dénesnél, Gyűrénél; a Nyugat első nemzedékének hatását Rácznál, József Attiláét és Illyését Tözsérnél, Kassáket Cselényinél. Igen figyelemreméltó, hogy az ötvenes évek derekán már a jelentős kortárs költök hatása is érvényesül: Benjámin Lászlóé Cselényinél, Juhász Ferencé és Nagy Lászlóé Cselényinél és Veres Jánosnál, Nemes Nagy Ágnesé Tözsérnél stb.” Koncsol László ugyanezzel a korosztállyal kapcsolatban arra figyel föl, hogy legjobbjaiknál – nyilván az 1956-os eseményekkel kapcsolatban – egyszerre jelennek meg az úgynevezett „ösi versek”; ezzel búcsúznak el korábbi költészeteszményüktől.

Forbáth Imre *Mikor a néma beszélni kezd* című, válogatott verseit tartalmazó kötetével 1958-ban kapcsolódott be az irodalomba; ez a tény a fiataloknak az egyik, két világháború közötti értékvonulattal való szembesülését eredményezhette. Forbáth cikkeinek és tanulmányainak 1966-ban közreadott, háromnegyed-részt a háború előtti termésből összeállított kötete viszont legfeljebb nyelvi igényességében haladja meg a megszokott szintet, ideológiai téren nem. Igaz, olvasható volt benne a *Magyar költö Prágában* című 1937-es esszéje, amely a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok egyik szálát fejtö föl.

Ha szám szerint nem is, tartalmilag még szegényesebb az első évtized prózatermése. A mindvégig igen termékeny Egri Viktor, a két háború közötti korszak polgári írója teljes mellszélességgel állt az új ideológia mellé; ekkor írt művei sematikus tanszövegek; ha korábbi munkáihoz nyúlt átdolgozás végett, csak rontott az alapanyagon. Kivételt talán történelmi regénye, az *Égő föld* új változata képez. Később sem futotta erejéből az igazi műre; igaz, munkásmozgalmi

tárgyú regénysorozata harmadik kötetének megírásáról – állítólag Fábry megsemmisítő kritikájának hatására – lemondott. A sematikus szerkesztés- és ábrázolásmódot általában még tematikailag antisematikus munkái is őrzik, így a *Megmondom mindenkinek* (1965) című regénye, amelyben a kisebbségi sors-tapasztalatokat akarta földolgozni, s a zsidóüldözéseket főlelevenítő *Agnus dei* (1968) is. Még kevésbé alkotott maradandót az elemi önkifejezési gondokkal küszködő, s szemléleti hiányosságait az uralkodó ideológiával pótoló Szabó Béla, akinek számos munkája közül a harmincas években írt, de könyvben csak 1956-ban megjelenő – korábban már említett – *Menyasszony* című kisregénye a legjobb teljesítmény. Nem véletlen, hogy Dobos László a háború utáni regényirodalomból 1959-ben még éppen a két, több mint húsz évvel korábbi darabot, az *Égő földet* és a *Mennyasszonyt* tartotta kiemelkedőnek. Valószínű, hogy L. Kiss Ibolyának a nemzetek együttéléséről szóló regényét is Dobos jellemezte a legjobban, amikor azt állította róla: „L. Kiss Ibolya *Túl a folyón* című regénye jó szándékkal íródott.” Figyelemreméltóbb az orvos író nő lélektani fundamentumú esszéje, *Az asszony tragédiája* (1966); Madách Imre feleségének drámai életéhez tér vissza benne. Az évtizedben fiatal prózaírók közül Mács József és Szőke József nevét szükséges megneveznünk; Mács, bár elődei között Tamási Áront is említette egyik kritikusa, a paraszti világ igen sematikus ábrázolójának bizonyult, később a hontalanság éveiről írt *Adósságtörlesztéssel* (1968) csatlakozott a sorskérdésekkel közvetlen formában foglalkozó regényírókhoz. A nyolcvanas évekbeli egy-két elbeszélése jobb, mint a paraszti tárgyú nagyepika megújítására tett kísérletei. Szőke József prózáját az akkoriban szokatlan lélektani érdeklődése tehetta volna érdekessé, de nem indult tovább ebben az irányban. Műnemet váltott, ma bibliográfusként, közíróként, társadalmi személyiségként ismertebb.

Az 1958-as évet, óvatosan bár, perióduskezdő évek nevezzük, részben azért, mert ekkor jelent meg első ízben az Irodalmi Szemle, a csehszlovákiai magyar irodalomnak az egész szocialista rendszer végéig egyetlen folyóirata, nemkülönben a Turczel Lajos szerkesztette *Fiatal csehszlovákiai magyar költők* című antológia, s benne színre lép a lírayelvújításban nagy szerepet betöltő s a műnem három lehetséges változatát kijelölő Tözsér Árpád, Cselényi László és Zs. Nagy Lajos. Igaz, költészetük irányát és irányát ekkor alig lehet sejteni még. De a kötet kapcsán már összeütközik a líra szerepének két lehetséges értelmezése, s az új generáció egyik teoretikusa, Koncsol László már fogalmilag is meghatározza azokat a ballasztokat, amelyeket a hamis közösségtudat nevében aggattak az irodalomra, s amit ki kell dobni a kosárból. Az 1953-as, *Új hajtások* című, egyes műnemű antológia ilyen szerepet nem töltött be, éppígy az 1961-es

Szlovákiai magyar elbeszélők sem – ez utóbbinál a válogatás túl „széles ölelésű”, s a kötetben szereplők később többnyire kihullottak a rostán.

Az 1958–1968 közötti évtized fő tendenciája – főként persze az addigiakhoz képest – a szemléletgátítás, a módszerbeli építkezés. Akkor is így van ez, ha a figyelemre méltó műveknél még mindig több a selejt, s az újonnan jelentkezők között is több a dilettáns, mint a komoly alkotó. Dobos László 1961-ben elkülönít ugyan egyik írásában egy „polgári származású írócsoportot” – Egri Viktort, Dávid Terézt, Nagy Irént, L. Kiss Ibolyát, Ordódy Katalint sorolja ide –, de ők (ekkor?) legfőképpen tárgyválasztásukban tekinthetők polgári íróknak, szemléletükben alig, bár írástechnikai fölkészültségük nagyobb volt a szokásosnál. Dávid Teréz *Kása-hegye* (1966) kivétel ugyan: satíra a bürokráciáról s a káderpolitikáról; megjelenési évét tekintve – a reformkorszak közepén tartunk – akár egy akkoriban lehetségesnek tetsző újszematismusz nyitódarabjai közé is sorolható. Ígéretesek voltak viszont a Dobos által nem említett Lehocky Teréz ókori tárgyú parabolái, de az ő alkotói pályája 1968-cal lezárult. Nem önkéntes alapon: a normalizáció áldozata lett. Mindvégig külön szint képviselt Monoszlóy Dezső, mind a költészetben, mind a prózában. 1946-ban Magyarországról érkezett Csehszlovákiába, ahol a szocialista fordulat után évekig munkatáborba zárták. 1969-ben Jugoszláviába emigrált, majd Ausztriában telepedett le, s az emigrációnak is tekintélyes írója volt, s rádiójáték-szerzőként népszerű a német nyelvterület több országában is. A hatvanas években az Irodalmi Szemlében folyamatosan regisztrálta a felvidéki magyar színházi eseményeket, fordított cseh és szlovák nyelvből. A nyugatos költészet, a klasszicizmus és az avantgárd eszköztárának a birtokában volt. Válogatott versei 1967-ben (*Aranykor*), válogatott novellái 1965-ben (*A villamos alatt*) jelentek meg. Írt a gyerekek s az ifjúság számára is. Csehszlovákiában született főműve a személyi kultuszt elsőként feldolgozó *A milliomos halála* (1969) című regénye.

Technikailag és ábrázolásmódban is idegen a szematismusz idején Duba Gyula több, humoreszket, satírákat tartalmazó kötete.

A szemléleti nyitás, gazdagodás folyamatát az Irodalmi Szemle első korszakán át tudjuk leginkább demonstrálni. Ez a folyamat párhuzamos az országos tendenciával, a párt- és az államvezetés reformálódása nagyobb utat ad a szellemnek, mint más közép-európai államokban (hogy a reformisták bukása után a normalizátorok nagyrészt a szellem emberein verjék el a port). A folyamat egyik kezdőpontja az 1963-as Kafka-konferencia, ahol a magyarokat a talán legtagabb szemléletű tudósuk, Rákos Péter képviselte. Magyarul *Kafka többértelműsége* címmel megjelent hozzászólásából azért is érdemes idézni, mert egy régóta lapgató irodalomszemlélet fogalmazódik meg benne, az, amelyik majd a hatvanas

évek második felétől jelentkező fiatalok munkáinak értelmezéséhez is kulcsot ad: „Amikor valamely irodalmi műalkotás értelmét kutatjuk, bizonyos típusú írónál nem az a fontos, mit állítanak, hanem mivel küszködnek; nem művük eredője, hanem összetevői. Ez éppen Kafka esete. Műveinek többértelműsége – azaz a mondottak alapján inkább univerzális értelme, egész életszemlélete, könyveinek atmoszférája, ez már mind az eredő, melynek irányát persze hozzávetőlegesen meg lehet határozni, de sokkal gyümölcsözőbb szétbontani összetevőire.”

Nem feladatunk az Irodalmi Szemle történetének sorravétele, de témánk szempontjából az első tíz évre vonatkozó utalások kikerülhetetlenek. A csehszlovákiai magyarságnak a második világháború után 1958-ig nem létezett irodalmi folyóirata, noha annak igénye a Csehszlovákiai Írók Szövetsége néhány fős magyar tagozatában már az ötvenes évek első felében megfogalmazódott. Valószínű, hogy a kultúrpolitika ezt a tervet talonban tartotta mindaddig, míg a korábban működő kulturális folyóirat, a Fáklya el nem játszotta a hatalom kezét azzal, hogy nem foglalt állást az 1956-os magyar forradalommal és szabadságharcral szemben. (E sorok írója tehát nemigen tartja hihetőnek azt, hogy a Fáklya megszűnésének és az Irodalmi Szemle elindításának pusztán a Fáklya példányszámának csökkenése lett volna az oka.) Az Irodalmi Szemle ugyan már első számában vállalta a szabadságharc megbélyegzését – Szabó Béla naplójegyzeteinek közlése révén –, de ugyanazon számban olvasható a csehszlovákiai magyar líra megújításának központi személyisége, Tózsér Árpád *Férfikor, így jöjj* (végső változatában: *Férfikor*) című verse. A főszerkesztő, Dobos László maga is az új generáció képviselője, aki a folyóirat második számában az intellektualizmus programja helyett a „valóságirodalom”-ét hirdeti meg. Ez az ambivalencia egy fél évtizedet leszámítva mindvégig a Szemle jellemzője maradt. Noha *egyetlen* irodalmi orgánunként az összes generációt és irányzatot integrálnia kellett, mégis módot teremtett a folyamatos értégyarapodásra. A Szemlelében kezdődött meg, eleinte halvány kontúrokkal, az irodalmi folytonosság tudatának helyreállításá, az előzmények fölmutatása. A folyóirat az újabb nemzedékeknek is – ha korlátozottan, s gyakran külön rovat karanténjába zárva – felvonulási terepet biztosított, s a képzőművészet és a riport-szociográfia is teret kapott benne. Fontos szerepe volt cseh lapszemlélinek, a magyar színházi bemutatók folyamatos regisztrálásának, és a reformszakasz idején a szovjet, cseh és a nyugati irodalom kimagasló eredményei közreadásának. A hatvanas évek második felében itt jelenik meg az a szövegtípus is, amely aztán Gál Sándor néhány szilárdan megkomponált novellája mellett a nagyepikában, Dobos László és Duba Gyula regényeiben kap reprezentatív köntöst, s amelynek tárgya a kisebbségtörténelem, központi motívuma pedig a diszkriminációs korszak eseményesora. S hogy mindez

valóban az irodalom dolga (is), s hogy az irodalom sorsa összefügg a társadalomával, éppen az Irodalmi Szemle *Az emberi szellem nevében* című dokumentuma mutatja, amelyben a szerkesztőség az 1968. augusztusi megszállást ítéli el, s amelynek egyik passzusát idézzük: „A szlovákiai magyar irodalom lényege fennállása óta a tiltakozás. Helyzeti adottságai, kicsisége, korlátozott lehetőségei és visszhangtalansága eleve determinálták feladatát: tiltakozni minden embertelenség, elnyomás és jogtalanság ellen. S amikor tiltakozik: a létét védi, létérdekeinek megfelelően cselekszik; a hatalomban gyengék, de erkölcsben és igazságérzetben erősek viszonyulása ez a világ dolgaihoz.”

Koncsol 1964-ben az értékregisztrálás szempontjai alapján összeállított egy líraantológiát, amely *Szélikiáltó* főcímmel 1966-ban jelent meg, s amelynek kapcsán a szerkesztő egy interjúban azt fogalmazta meg, hogy lassan ugyan, de a provincializmust „egy fokozatosan mélyülő és világba táguló, egyetemes viszonylatokat és mély emberi érzéseket tükröző líra váltja fel”. (Hasonló jókat Koncsol a prózáról nem mondhatott.) Tözsérék után, az „antológiaközi szünetben” négy költő: Gál Sándor, Tóth Elemér, Bárcki István és Batta György lép színre csonka korosztály gyanánt. Az 1960-as évek második felében az Irodalmi Szemle Vetés-rovatában jelentkező generáció, amely a nagy vihart kavart, Tözsér Árpád szerkesztette *Egyszemű éjszaka* (1970) című vers-, illetve az 1972-es, Duba Gyula összeállította *Fekete szél* című prózaantológiában demonstrálta eszközeit, véglegessé tette a nyelv- és a jelrendszerhasználatban bekövetkezett fordulatot. A költők közül Kulcsár Ferenc, Mikola Anikó, Tóth László, Varga Imre, s a később, másfél évtizedes szünet után újra megszólaló Keszeli Ferenc jelentett bizonyos folytonosságot a korszak végéig eltelő újabb két évtizedben; a prózaírók közül Bereck József, Fülöp Antal, Kovács Magda nyújtották a legmagasabb mércét, bár az utóbbi kettő 1989-ig mindössze egy-egy novelláskötetet adott ki. Mészáros Károly prózájának is voltak hívei, de neki már az első novelláskötete is egy évtizedes késéssel látott napvilágot. A csehszlovákiai magyar irodalom legjelentősebb prózaírója, Grendel Lajos, szintén e nemzedék tagja, de az antológiában még nem szerepelt. Az 1979-es *Jelenlét* című gyűjtemény retrospektív jellegű – alább még ejtünk szót róla –, az 1980-as *Megközelítés*, amely Kulcsár Ferenc és Tóth László összeállításában fiatal képzőművészek munkáit is tartalmazza, az újonnan jelentkező költőket szólaltatja meg. Az utóbbiak közül Kendi Mária, Kövesdi Károly és Soóky László jutott el kötet, illetve kötetek kiadásáig, de velük párhuzamosan megszólal a korosztály két jeles, ám az antológiából még kimaradt költője, Barak László és Bettes István is – mindkettőjük a fiatalok számára indított Főnix Füzetekben adja közre első kötetét. Ugyanabban a sorozatban, amelyben Vajkai Miklós a következő évben jelen-

teti meg *A másnapos város* című novelláskötetét, mely fordulatot hoz a cseh-szlovákiai magyar prózában.

Kettős folyamat zajlott le e másfél évtizedben (amit a történelmi kronológia szerint Csehszlovákia megszállása vezet be). Ezt regisztrálta a Vetés-nemzedék teoretikusa, Zalabai Zsigmond: „Az irodalom valósága – hirdette meg az új jel-szót Tözsér Árpád. De: *A valóság irodalma* – helyezte a hangsúlyt valami másra Duba Gyula. Egyik oldalon a »content analysis«, a valóságghátter, a szociológiai tények, az életszerűség, az etikum szempontjai; sokszor (mint Duba Gyulánál is) meggondolandó érvekkel; máskor azonban, legszélsőségesebb formájában pl. Bábí Tibornál, mereven, egyoldalúan, a napi eszmetörténéshez igazodó, pragmatikus, prakticista és »ideologikus« kritikával. Másik oldalon – a modern irodalomtudományi iskolák hatására – a műalkotás műalkotás-jellege, a stílus, a forma, a szövetségesség iránt nőtt meg az érdeklődés.” Ha csak a kritikára vonatkozna mindez, talán nem is idéztük volna. A passzus azonban az esztétikai érdeklődés általános állapotáról is szól.

A fejlődést sokáig fékezte a csehszlovákiai magyarságot 1970 körül elérő normalizáció. Kétségtelen, hogy közvetlen szenvedő alanyai nem elsősorban a fiatalok, hanem a reformfolyamatokban részt vevő középnemzedék, elsősorban a reformkommunisták, a Csemadok-funkcionáriusok voltak, de azon hatalmi apparátus tagjaival szemben, amelyik a hetvenes években birtokba vette a magyar kulturális intézményeket, az új esztétikai formákért vívott harc is esélytelen volt. Az apparátus ellenőrizte a könyvkiadó működését, sőt megsabta a feladatait is. Az írók, szerkesztők egy része, egyetértve azzal vagy taktikából, valóban megtalálta helyét a normalizáció korszakában – ez az irodalmi vitákból is többé-kevésbé kiderül. Általánosságban mégis a megfáradás, a betokosodás, a mozdulatlanság jellemezte ezeket az éveket. A két háború közötti korszakban a városok tucatjaiban működött valamilyen színvonalon magyar kulturális élet, sőt irodalom; a háború utáni évtizedek fő vonása a centralizáció volt, a magyar kulturális intézmények, folyóiratok Pozsonyba koncentrállása; most ez a szigorú ellenőrzéssel, s az utánpótlás, a klubmozgalom szétverésével társult, ami elsősorban a pozsonyi magyar főiskolások klubját érintette. A vidéki irodalmi szervezet-dések csak ideig-óráig tarthatták magukat.

Az 1958–1970 közötti szellemi tisztázódás indukálója az új költői eszköztárat használó generációk ellen többször is megújított vád. E szerint a fiatalok nem érintkeznek a valósággal, nem élnek a jelenben, ráadásul pesszimisták. Az első nagyobb szabású, a nevét Fábry Zoltán tanulmányáról kapó *Antisematizmus-vita* 1963–1964-ben zajlott le, a második szinte hajszálpontosan egybeesett a „normalizáció” kezdetével. Az *Antisematizmus-vitát* időben megelőzte Tözsérék ge-

nerációjának ellentmondásos fogadtatása; az ellenük intézett támadásokra adott válaszokban már 1959-ben szerepel a költészet autonómiája melletti fő érv: a líra elsősorban önkifejezés. Az 1963-as kezdetű polémia az 1958-ban színre lépő költőraj esztétikailag is legképzettebb tagja, Tözsér Árpád a Hét című hetilap 1963. 14. számában közölte, *Egy szemlélet ellen* című cikkével vette kezdetét, s Fábry zárta le a következő évben, *Antisematizmus* című tanulmányával. Fábrynak ez az írása azért igen fontos, mert a közíró itt kapcsolta össze először a sematizmust a politikai dogmatizmussal, a dilettantizmus ekkori fő irányát visszavezetve a sztálinizmushoz. Fábry kétségtelen tekintélye nélkül a fordulat még sokáig váratott volna magára, bár meggyőződésünk, hogy mondanivalójába beépültek a fiatalok, Tözsér, Koncsol, Tóth Tibor szerkesztő és műfordító fölismerései (azaz nem pusztán ő hatott az új generációkra, hanem azok tagjai is rá). Fábry egyik legfontosabb tevékenysége ezekben az évtizedekben az csehszlovákiai magyar irodalmi termés folyamatos regisztrálása volt, s bár a számára rokonszenves teljesítményeket, tisztázatlan esztétikai normái következtében, túlértékelte, sok abszurditással neki sikerült leszámolnia. Ugyanakkor – minthogy vagy nem tudta, vagy nem merte fölismerni az uralkodó irodalmi világkép gyökerében hamis voltát – sok esetben csak a művek megformálását pécézte ki, következtetéseiket nem. Így e tárgyú cikkei mai olvasója nem alaptalanul következtet arra, hogy a sematizmusban nem az zavarta, amit e művek kifejeznek, hanem az, ahogyan kifejezik. Az *Antisematizmus* fordulatot képez e téren. Ezt a pontot tartjuk alkalmasnak arra, hogy utaljunk Fábry életművének a második világháború után született hányadára. Három fő tárgykörben nyilatkozott meg (a fenti kritikáin kívül). Háború előtti tanulmányainak és kritikáinak kötetekké szerkesztésével kanonizálta a korábbi csehszlovákiai magyar irodalomról és közéletéről azon frissiben alkotott képét, tehát nem pusztán figyelemreméltó szempontokat adott, hanem a mozgalmár benyomásaival pótolta azt a képet, amit a hiányzó – és sokak által töle várt – irodalomtörténeti szintézisnek kellett volna nyújtania. Ahogy Fónod Zoltán írja Fábry másik témaköréről: „A vox humana eszmeiségét trilógiában kívánta megerősíteni (*A gondolat igaza*, 1955; *A béke igaza*, 1956; a harmadik kötet, az *Ady igaza* nem készült el, Adyról szóló írásait Turczel Lajos jelentette meg azonos címmel, 1977-ben).” Fábry több könyvében a fasizmussal, annak művelődéstörténeti, szociológiai, lélektani gyökereivel foglalkozott – legrészletesebben az *Európa elrablásában* (1966) –, nagy lexikális tudással, s számos preconcepcióval. Legszeretettebb munkája, *A vádolt megszólal* – több kisebbségtörténeti, -lélektani szempontból fontos írás kíséretében – a reformszakasz csúcsevében, 1968-ban jelent meg *Stószai délelőttök* című kötetében, két évvel szerzője halála előtt. Noha az 1968-as inváziót nyilvánosan nem

ítélte el, Tözsér Árpád, arra az önmagának föltett kérdésre, hogy vajon mit tett volna Fábrý a normalizáció éveiben, ha megéri őket, így válaszol: „Valószínűleg belső száműzetésbe vonul, s az új totalitarizmust leleplező-elítélő munkáival a csehszlovákiai szamizdat kiadványok számát szaporította volna. S ami a legfontosabb: a nyílt kommunista diktatúrának ezekben a kilátástalan éveiben talán nyilvánosan és nyíltan kulcsot ad korábbi művei antifaszizmusának megértéséhez. Nyilvánosan is leírja, amit korábban csak szóban mondott el, s naplóiban rögzített. Azt tudniillik, hogy a faszizmus alatt ő kezdettől fogva a faszizmusok, a világembertelenség összegét (s így a sztálinizmust, a bolsevizmust is) értette.” A közírónak ez utóbbi mondatban említett föltételezett szándéka – tehetnének hozzá – amennyire hihető, olyannyira célt tévesztett.

Fábrý haláláig megfellebbezhetetlen tekintélynek bizonyult – ezért kellett itt, két vitáról szóló utalásaink közé beékelve megemlékeznünk róla. Évekkel azután ugyanis, hogy Tözsérék verseszményének békáját a konzervatív kritika már lenyelte – az antológiaiaközieszközökét pedig elfogadta –, a Vetés-nemzedék nyelvezete ellen fölhorgadók Fábrýt is meg akarták nyerni támogatójukként a fiatalok elleni attackhoz. (Az, hogy ez nem sikerült nekik, nagyrészt Koncsol Lászlónak köszönhető, aki magánlevélben hívta föl Fábrý figyelmét arra, hogy éppen ezek a fiatalok számoltak le a legkövetkezetesebben a sematizmussal, s hogy „Nem szabad odaállni az alpári magyarok, a dilettánsok mellé s kiszolgáltatni őket a bűnbakokat kereső politikának”.)

Ezt a polémiát meglepő módon Szalatnai Rezső robbantotta ki, ugyanazon érveket sorolva a fiatalok ellen, amelyeket korábban a kommunista publicisták használtak. A lírai formanyelv váltás eszközeivel szemben – e vitában legalábbis – érzéketlennek mutatkozó Szalatnai lényegében egy közérthető, egyszerre humanista és nemzeti költészetet várt el, sőt még nemzetáruulást is emlegetett velük kapcsolatban; meggyőződésből vagy taktikából „a szocialista valóság tükrözését” is számon kérte a fiatalokon, illetve annak hiányát az 1968-hoz vezető ideológiai zárvárnak tulajdonítja. Mács József még radikálisabb – ő azoknak a kritikusoknak a nyakába akarja varrni a fiatalok orientálását, akiknek a fejlődő irodalom a legtöbbet köszönhet: Tözsér Árpádnak és Koncsol Lászlónak. Koncsolnak éppen ez a vita szolgáltatott alkalmat arra, hogy előszámolja és megnevezze a döntő lépéseket épp ekkor megező csehszlovákiai magyar irodalom nyúgeit: az átpolitizáltságot, a torz kultúrpolitikát. A fiatalok nem a valóságnak fordítottak hátat – ezt nem is tudnák megtenni, csak „jelrendszerük távolodott el a publicisztikáétól”. A líra fordulópontját ragadja meg Tözsér Árpád az *Egyesemű éjszakához* írt előszavában – a pályakezddőkről szólva lényegében az egész korábbi tizenkét év kezdeményezéseiről, s önmagáról is nyilatkozik e sorokban:

„Pilinszky mondja Simone Weil idézve: »Van a személyes, van a személytelen és van a kollektív zóna. Csak a személyesből lehet eljutni a személytelenbe, a kollektívból soha. Előbb személyessé kell válni, s aztán átlépni a személytelenbe. Itt tanyáznak szerinte (*Weil szerint, T. Á.*) az igazi nagy igazságok, és minden nagy mű a személytelenből táplálkozik.« Az ötvenes évek elején az irodalom hipertrófiás társadalmi funkcionáltsága következtében általános gyakorlat volt a »kollektív zónából« indulni, nem csoda hát, ha az akkor induló nemzedék nem sok megértéssel nézte a későbbi rajok természetes (személyes – személytelen – kollektív irányú) eszmélkedését. Az itt következő fiatal költőket épp a személyes zónából (magányból, pesszimizusból) a »személytelenbe« lépés pillanata jellemzi. A korábban tartalomnak számító társadalom, világ az ő számukra már forma, s érzik, hogy annál közelebb kerülnek az »igazi nagy igazságokhoz«, minél nagyobbat kanyarítanak lírai énjük kifejezéséhez a társadalomból, a világból: a személytelenből. De minél nagyobb kiterjedésű ez a személytelen zóna, annál nehezebben kivehetők az én kontúrjai.”

A fentiek Tözsér költészetének kulcsát is megadják; a folklórból táplálkozó és József Attila hatása alatt fejlődő lírája – s ebben a költő irodalomelméleti felkészültségének jutott nagy szerep – ekkor indult el a hagyományos eszközök fölszámolása, egy depoetizáló forma felé, amely bölceleti alapokra épül, s nagy szerep jut benne az iróniának, továbbá egy részben elvonatkoztatott, részben tárgyiasított Közép-Európa-élménykörnek. Ennek az útnak a fontosabb stációi a *Genezis* (1979), az *Adalékok a Nyolcadik színhöz* (1982), a *Történet Mittel úrról, a gombáról és a magánvalóról* (1989) című kötetek. Legújabb versei *Leviticus* című kötetében olvashatók. Az 1958-as nemzedék másik fontos költője, Cselényi László Juhász Ferenc hatása alatt indult el pályáján, később a szociografikus elemekben bővelkedő versszövegeit a strukturalista nyelvfelfogás nyomán szintaxisukat vesztett szöveg-töredékekkel oldva, a közép-európai magyar költészetben egyedül „kombinatorikus szövegstruktúrákat” hozott létre. Módszere legsűrítettebb változatában a *Tér-idő-szonáta* (1984) című kötetében szemlélhető. Zs. Nagy Lajos a romantikus szemléletből kilépve az irónia és a groteszk sajtyszerű változatait hozta létre – Zalabai Zsigmond már a hetvenes évek elején a költő verbális fantáziájára és a verseiben mutatkozó szimultán ábrázolásmódra hívta föl a figyelmet. Zs. Nagy válogatott versei *Cudar elégia* címmel jelentek meg, 1981-ben. Sokáig a pátosz s a publicisztikus jelleget határozta meg Gál Sándor költészetét, mely a „sorstapasztalatok” látomássá mélyítésével jutott a legmagasabb szintre, főként a *Folyó* című 1978-as kötetben. Az *Egyszemű éjszakában* induló költők közül Mikola Anikó plasztikus képeivel, tiszta líraiságával még Szalatnai Rezső tiszteletét is kivívta. Talán legnépszerűbb köteve, a *Madárnak lenni* (1979) versei Garam menti és

indián népi motívumokra támaszkodnak. A fiatal Varga Imrében Koncsol László a poéta doctust fedezte föl, az erős képiséget és zeneiséget tartotta jellemző jegyeinek. Valóban, szürrealista képekből, folklórelemekből, távoli idők és terek kultúrélményeinek parafrázisaiból és számos más elemből is olyan egységes költészetet tudott teremteni Varga, amely folyamatosan képes a megújulásra. Válogatott (és új) versei *Őnarckép – nélkülem* címmel már Budapesten jelentek meg, 1986-ban. Tóth László költészetét Tözsér Árpád jellemezte tömören: „... egy következetes identitáskeresés lírai regénye ez. Korábban Heidegger zaklatott-rapszodikus létmegértése, később egy ironikus-sztoikus belső szabadság jegyében.” Tóth szintén Budapestre költözése után adta ki válogatott verseit, 1987-ben, *Éjjelelként a semmivel, avagy A tett nélküli színhelyek* címmel. Kulcsár Ferenc költészetében a szürrealista, szimbolista vonások folklórmotívumokkal ötvöződnék. Zeneiség, gazdag nyelvezet és filozofikus létszemlélet jellemzik *A felkiáltójeles ember* (1987) archaikus nyelven megszólaló hosszúverseit.

A nyolcvanas években jelentkező költők közül Bettes István nyelvi játékaiban, formabravúráiban szkepszis és bölceleti érzékenység üt át. Irónia és fanyarság jelenítik meg Barak László nonkonformizmusát. Árnyalt gondolatiság és absztrakciós hajlam jellemzik az első kötetével 1978-ban jelentkező – nemzedékközi – Balla Kálmán egyelőre lezárultnak tűnő költészetét.

A líráénál bizonytalanabb volt a nyolcvanas évekig a próza útja. Amint Zalabai utal rá, az 1948 utáni másfél évtized novellistái népi indíttatásának és realitásának tudták magukat, valójában „hűségkinyilvánításuk [...] görcsbe merevül, álnépiességgé sekélyül, korszerűtlenséggé pocsolódik”. Az áttörést a főképp a háborús korszakot s a jogfosztottság éveit feldolgozó „szlovákiai magyar regény” hozta meg, de e művek lírai, emlékező jellege és témaszűkítettsége egyben a továbblépést is megakadályozta. Tartalmuk szerint is ide sorolhatók Rácz Olivér legjobb művei, a *Megtudtam, hogy élsz* (1963) című fordulatos, nyelvi játékoságában igényes regénye és az *Álom Tivadar* hadparancsa (1975) című, finom szövésű novellaciklusa. (Ő utóbb – magyar vonalon – a normalizáció egyik kulcsfigurájává vált, s ez prózájára is visszahatott.) Dobos László három regényben rugaszkodott neki ugyanennek a tárgynak (*Messze voltak a csillagok*, 1963; *Földönfutók*, 1967; *Egy szál ingben*, 1976); az első kettőben a riportszerű szemlélet és nyelvezet nagyrészt semlegesíti az egyébként is laza szerkezetet, csak az utolsó érettebb kompozíció. Duba Gyula nagy, epikus vállalkozásainak középpontjában szintén ez a témakör áll (*Ívnek a csukák*, 1977; *Örvénylő idő*, 1982; *Aszály*, 1989). Duba nemzedéke legjobb elbeszélője; novelláinak – 1975-ben jelent meg a belőlük készült, *Angyal vagy madárrijesztő* című válogatás – középpontjában a faluról nagyvárosba került fiatal értelmiségi, pontosabban: a

két létforma eltérő etikájának az összeütközése áll. Tipikus hőse e városlakóvá vált kisember; ezt a hőstípust először a *Szabadesés* (1969) című regényében ábrázolta. Az 1938–1948 közötti évtized a témája Gál Sándor legemlékezetesebb novelláinak is, dokumentarista és látomásos-mitikus prózában egyaránt megidézte. Válogatott elbeszélései 1979-ben jelentek meg, *Kavicshegyek* címmel.

A *Fekete szélben* debütálók idéztek elő később tematikai-stiláris változást. Kovács Magda folklórelemekre épített expresszív-szürrealista novelláira (*Én, a csillagbognár*, 1978), Fülöp Antal tematikailag sokszínű, de mindig a társadalom eslestejének sorsát ábrázoló mikrorealizmusára (*Kedvező pillanat*, 1980), s Bereck József csallóközi témavilágú „regionális realizmus”-ára gondolunk (válogatott és új novellái 1993-ban jelentek meg, *Végső visszaszámolás* címmel).

A legrangosabb prózai életmű azonban kétségkívül a Grendel Lajosé. Már első könyveivel az összmagyar viszonylatban Mészöly Miklós nevével fémjelzett vonulathoz kapcsolódott. Könyvei fő jellemzői a páratlanul tudatos szerkesztés, távolságtartás és ironia, realitás és irrealitás ütköztetése, s a csehszlovákiai magyar polgár, értelmiségi jelenét és prehistorikumát átfogó, s abba az egész lét tapasztalatait és fölismeréseit beködölő tematika. Három első regénye – *Éleslövészet* (1981); *Galeri* (1982); *Áttételek* (1985) – olyan szemléleti egységet alkot, hogy gyakran trilógiának emlegetik őket; a későbbieket a közvélekedés szerint bizonytalanabbá teszi a tételesség. Fontosabb novelláskötetei: *Bőröndök tartalma* (1987); *Az onirizmus tréfái* (1993). Legújabb regénye: *Tömegsír* (1999).

A latin-amerikai prózaírás mágikus realizmusának csallóközi párja Vajkai Miklós prózája. Fiktív, megemelt, de az író valódi környezetére emlékeztető színhelyeken kezdődő novellái szokványos történetből váltanak át mítoszba és fantasztikumba. Grendel Lajos, prózaversbe váltó elbeszélései okán, a Krúdy és Mándy Iván nevével összekapcsolt lírai-groteszk hagyomány követőjének tekintik Vajkait. Kovács Magdához hasonlóan ő is sokat merít a folklórelemekből. Teljes eszköztára birtokában volt már, amikor 1982-ben közreadta első, *A másnapos város* című novelláskötetét.

1979–1980-ban a *Van-e költészetünk?*-vita mozgatta meg a csehszlovákiai magyar irodalmi életet. Balla Kálmánnak a *Jelenlét* című idomtalan, kis híján hatszáz oldalas, a háború utáni költészet kiemelkedő darabjait bemutatni hivatott antológiáról frott kritikája robbantotta ki. A kritikus a válogatásnak a reprezentativitással szemben érvényesülő terjedelmén kívül a kronológiai felosztást bírálja – helyett a tipológiai tartva helyesnek. A vitaanyagból kiderült azonban, hogy a hozzászóló értelmiségiek többsége még mást tekint az irodalom funkciójának, mint az esztétikusok.

1983-ban ült össze először a fiatal írók Iródiá nevé szerveződése Hodossy Gyula vezetése alatt. Ez az évtizedek alatt egyedi mozgalom két szempontból is jelentős. Rendezvényei több mint száz fiatalt kapcsoltak be az irodalmi élet – szerencsére – még amatőr formáiba, és – minthogy üléseit magyarul tartotta meg – sikeres kísérletet tett a decentralizációra. A Hodossy szerkesztette Iródiá Füzetek tizenkét száma publikációs teret nyújtott a nemzedék tagjainak. Az Iródiá igényelte a legtartósabban a második magyar irodalmi folyóirat létrejöttét; végül az Írószövetség magyar tagozata Fiala Kőre néven integrálta és részben lokalizálta a mozgalmat. A fiatalok hosszú halogatás után 1986-ban kiadott, *Próbaút* című, vegyes műfajú antológiájában szereplők közül a később Magyarországra települt, pályája elején igen termékeny Krausz Tivaddart több formanyelvben is otthonos érzékeny intellektualizmusa jellemzi, Juhász R. József a posztavantgárd megfontoltan építkező képviselője, aki a vizuális költészet s a performance irányában tágította a felföldi magyar művészeti ágak határait. Farnbauer Gábor ontológikus szövegeit természettudományos képzettsége is alakította, a számítógép segítségével történő alkotás világképének konstans eleme, s filozófiai érdeklődésének mélysége is rendhagyó. Az *ibolya illata* című könyve 1992-ben, tehát már az új periódusban jelent meg, de korábbi (még egyértelműen verses-)könyvei már e korai szintézis felé mutattak. Hírsznyi Zoltán hasonlóképp tudatos költő, s szándékosan alkalmaz más-más stílusokat. Barokkmód burjánzó képeit banalitásokkal s trivialitásokkal képes ellenpontoszni, s ez már korábbi verseiben is a bölcséleti érdeklődés felé mutat. Második kötete, a *Tolatás* a fordulat évében jelent meg; az eddigi utolsó, *A stigma krátere* 1994-ben. Ígéretnél jóval több volt a harmincévesen tragikus módon elhunyt Talamon Alfonz, nemcsak nemzedéke legjobb prózaírója. Álom és ébrenlét határán játszódtak egy időben Grendel Lajos elbeszélései is; ezt a belső utazást metaforákban dús, barokkos körmondatokból ötvöztött novelláiban Talamon vitte tökélyre imponálóan megalapozott lételméleti kérdések köntöseként. Rövid pályája végén prózája lekerekült, történetyszerűvé vált. A *Képelet szertartásai* (1988) címmel adta ki első novelláit; nagyobb kompozíciója, regénye 1992-ben jelent meg *Gályák Imbrium tengerén* címmel. Posztumusz kötete: *Samuel Borkopf: Barátaimnak, egy Trianon előtti kocsmából* (1998).

A nem fikciós irodalmi műnemeket az 1970-es évekig néhány irodalmi szociográfia, útirajz, riportkötet, útinapló képviseli. A Csehszlovákiában készült riportok részben a sematikus „költészet” témáinak prózába tördelt változatai, de a szellemi meditációnak kevés tér jutott a külföldi utakat megörökítő jegyzetekben is (ezek többsége szovjetunióbeli tapasztalatokról tudósít). Színvonalas, szórakoztató útinaplót csak Ordódy Katalin írt (*Mediterrán széllel*, 1987), s tematikus

kivételt is jóformán csak Jurán Vidor *Vadászkrónikája*, s Gyimesi György vadász történetei képeznek. Az írói vallomások, önreflexiók, szociográfiák száma később is csak néhány darabra rúg. Zalabai Zsigmond a hetvenes évek második felében három, a „valóságirodalomba” sorolható munkát – Csontos Vilmos *Gyalogútját*, Bábi Tibor könyvét, *A hűség arcát* és Duba Gyula *Vajúdó parasztilágát* (1974) összemérve arra a következtetésre jutott, hogy szerkezeti-nyelvi megoldásaiban kimunkáltaknak csak Duba munkája minősíthető. Valóban, a *Vajúdó parasztilág*, amellet, hogy a paraszti életforma utolsó évtizedeinek hiteles dokumentuma, a korszak egyik legfontosabb irodalmi értéke. Noha sokan és nem alaptalanul emlegetik a csehszlovákiai magyar irodalomnak az összmagyar literatúrához mért megkésettségét, a *Vajúdó parasztilág* egyik első, s rögtön a legjobbak közé tartozó darabja a hetvenes évek fontos vonulatának, mely az írói vallomás és a szociográfia határán állva dolgozta fel a szülőföldélményt, s melynek leghívebb műve Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című jegyzetsora. 1980-ban jelent meg Gál Sándor *Mesét mondok, valóságot* című szülőföldvallomása; igaz, ott az ábrázolásnak kevés helyet hagynak az összegyűjtött dokumentumok, főképpen folklórkincsek. A műfajnak a szlovákiai magyar irodalomban való megjelenéséért szerkesztőként-szerzőként s alkotóként is Zalabai Zsigmond tette a legtöbbet; a normalizáció éveiben az Irodalmi Szemle szerkesztőjeként tájszámok összeállításával, majd *A Csallóköztől a Bodroghöz* (1977) című, a szlovákiai nyolc magyarlakta regionális egységet tanulmányok, riportok és írói vallomások révén föltérképező könyv megszerkesztésével. Szülőföldről és anyanyelvről megszületett néhány maradandó esszé és vallomás is, Duba Gyula, Gál Sándor, Dobos László, Koncsol László, Kulcsár Ferenc, Rác Olivér, Tözsér Árpád és éppen Zalabai tollából (részben az említett tájszámok kedvéért). Az említett szövegtípusnak az anyanyelvről szóló darabjai aztán bekerültek Zalabai másik sikeres összeállításába (*A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*, 1985; második, bővített kiadásban: 1987), amelyben már szociolingvisztikai és az anyanyelvhasználathoz fűződő jogi tanulmányok is olvashatók. Zalabai ezenkívül az szülőfaluja teljes történetét, néprajzát, szokásait, társadalmi tagoltságát földolgozó, irodalmi értékű és ugyanakkor tudományosan is megbízható kétkötetes munkát írt Ipolypásztóról (*Mindenekről számol adok*, 1984; *Hazahív a harangszó*, 1986 – együttes kiadásuk 1988-ban jelent meg).

A hetvenes-nyolcvanas években, részben vagy egészen az írójuk közösségéről, szülőföldjéről és a hozzájuk való viszonyáról szóló vegyes műfajú könyvek közül Koncsol Lászlóé, a *Nemzedékem útjain* a legkonceptízusabb munka, ám csak évekkal a kézirat leadása után, megcsonkítva jelenhetett meg, 1988-ban. (A kötetből kiharcolt részeket a Madách 1992-ben önállóan adta ki – *Törmelék*

címmel.) Az újságírói műfajokból – riportból, tárcából, publicisztikából – kevesen tudtak kötetérett szövegegyeséget létrehozni. Egy izgalmas és szép könyv állt össze ezekből korszakunkban: Szigeti László *Csendek útjain* (1988) című kötete. A publicisztika talán legjobb kismesterének, Bodnár Gyulának az 1989-es fordulat előtt nem jelent meg könyve, utána visszavont kettőt is (*Messze van Helgoland*, 1992; *Görög Európa*, 1998).

Dramából egyetlen reprezentatívabb kötetre való sem gyűlt össze negyven év alatt. Néhány testesebb kiadványon kívül – Egri Viktor, Dávid Teréz, Klimits Lajos színpadi műveit tartalmazták – a Divadelné a literárne zastupiteľstvo (DILIA – Színházi és irodalmi ügynökség) és a Literárna agentúra (LITA – Irodalmi ügynökség) jelentetett meg drámákat könyvmatos formában; gyökeresen más volt tehát a helyzet, mint 1938 előtt. Az első nyolc mű – 1950 és 1954 között – mind Egri Viktor munkája, de a később megjelentek közül is sok az övé. Mint-hogy nagyrészt propagandacélból fogantak, nem csoda, ha mára csak az *Ének a romok felett* (1956) című történelmi darabja érdemes az említésre. A művek színpadra kerülésének az útja sem volt lezárva, ennek dacára a sematikus „iránydrámák” és a komédiák-bohózatok, alkalomra szabott egyfelvonások mellett egy-egy mesejáték a föltűnt rokonszenves vállalkozásként, például Gál Sándoré, *A szürke ló* vagy Gágyor Péter szintén gyermeknek szánt *Szélkötő Kalamonája*. Figyelemreméltó kezdeményezések fűződnek Batta György, Kmeczkó Mihály, Mészáros László és Tóth László nevéhez, teljes értékű eredmény azonban mindmáig nem született, legalábbis színpadra nem került és nyomtatásban sem olvasható. A csehszlovákiai magyar irodalom legnépszerűbb drámaírója Dávid Teréz. Ezt részben témáinak – háború, szerelem, ifjúság –, s részben viszonylag nagy színpadismeretének köszönheti. Legnagyobb sikerét az egy kamaszlány megpróbáltatásait dramatizáló *Dódi* című darabjával aratta (nem egy munkáját cseh és szlovák színházak is bemutatták). Válogatott színpadi művei 1976-ban kötetben is megjelentek.

Sanyarú sorsa való a gyermek- és ifjúsági irodalomnak 1948 után is, éppúgy, mint a háború előtt. Érdemlegesen az első húsz évben jóformán csak Rácz Olivér alkotott (*Őcsi csacsi kalandjai*, verses mese, 1950; *Puffancs, Göndör és a többiek*, ifjúsági regény, 1961), illetve Ozsvald Árpád *A kis postás* (1965) és Monoszlói Dezső a *Tetovált angyalok*, valamint a *Gúzsbakötött rövidnadrág* (mindkettő, közös kötetben: 1967) című ifjúsági regényeiben. Kocsos László a Tatran szerkesztőjeként a kiadónak leadott, de nyomdafestékre meg nem érett gyermekverskötetekből kiszűrte ugyan a használhatóbb darabokat, s összeállította belőlük a *Vadlúdtermő ritka fa* (1967) című antológiát, de ezután több mint tíz évet kellett várni a következő – fordulatot hozó – kötetekre. Gágyor József a

galántai járásban folytatott néprajzi gyűjtéséből Zalabai Zsigmond állította össze a *Szól a rigó kiskorában* (1978) főcímű könyvet, csehszlovákiai magyar költők gyermekverseiből pedig a *Tapsiraré-tapsórum* (1978) és a *Labdarózsa, nyári hó* (1979) című köteteket. A műfaj fejlődésében ezután kimutatható a szerkesztői-műelemzői hatás. A Madách Könyvkiadónak a gyermekirodalom fejlesztése iránti elkötelezettségét részben az állam- és pártvezetésnek a magyar iskolák elorsvasztását célzó többszöri kísérlete hívta létre. A vállalkozásokba sikerült bevonni sok idősebb és a fiatalabb költőt; az utóbb említett két kötetben Cselényi László, Dénes György, Gál Sándor, Kulcsár Ferenc, Ozsvald Árpád, Rácz Olivér Simkó Tibor, Tóth Elemér, Tóth László, Tözsér Árpád, Varga Imre, Veres János és Zs. Nagy Lajos szerepelt. Fontos volt az indulásnál Zalabai két, a műfaj sajátosságairól írott tanulmánya, amelyben kimutatta, hogy a hatvanas-hetvenes évek gyermekirodalmában a felnőttköltészet ötvenes évekbeli sematikus jegyei jelennek meg, egészen pontosan: a sematizmus – nem lévén a gyermekirodalomra ügyvelő kritika – oda húzódott vissza. Zalabai, elemzésében, a Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Tamkó Sirtó Károly nevéhez kapcsolt gyermekverseszményt ajánlotta példaként, feladatként pedig a gyermeki gondolkodás – tételesen ismertetett – jegyeinek megismerését. Nem sokkal később már kész és értékelhető eredményeket regisztrálhatók a gyermekirodalomban, az ifjúsági irodalomban azonban az egész korszakban nem történt áttörés. A weöresi szintet legjobban Simkó Tibor *Tikiritakarak* című, több kiadást megért verseskötete közelítette meg (első kiadása: 1977), de értékes volt Dénes György és Tóth Elemér több könyve is, Varga Imre *Sárkányölő Jankó* című verses mesefeldolgozása, Koncsol László *Vizesnaplója*, Keszeli Ferenc *Hókuszpókusza*, Kövesdi Károly *Manóháza*, Barak László *Időboltja*. A prózában Kovács Magdától a *Csodagombóc*, Keszeli Ferentől a *Kajla Fülöp kalandjai*, Kulcsár Ferentől *A kígyóőő*, Vajkai Miklóstól *A szélember kenyere*, s megemlíthetjük még Tóth László vegyes műfajú könyvét, a *Lyuk az égent*. A nyolcvanas években Tóth László állított össze egy kötetet csehszlovákiai magyar írók új meséiből (*A mullók városa*, 1983), illetve összefoglaló antológiában először mérte föl a csehszlovákiai magyar gyermekirodalom második világháború utáni három-három és fél évtizedes útját (*Hogyan kell reptülni*, 1986).

A csehszlovákiai magyar szellemi élettel kapcsolatban álló, vagy tárgy-körüket annak múltjából merítő alkotókra ezúttal csak röviden utalunk, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a terület egy majdani irodalom- és tudománytörténeti szintézis önálló fejezetét kell hogy képezze. Említettük, hogy a két háború közötti írástudók egy része 1938, illetve 1945 után Magyarországon folytatta – ha folytathatta – pályáját. Jócsik Lajosét említhetjük itt speciális példa gyanánt, aki

1945 után fontos szerepet vitt a Nemzeti Parasztpártban, betöltött államtitkári posztot is, a fordulat éve után pedig a szövetségi kérdéssel, majd a talajgazdálkodással volt kénytelen foglalkozni, s ez utóbbi területen nemzetközi hírnévre tett szert. A hatvanas–hetvenes–nyolcvanas években is sokan települtek át az „anya”-országba, s úgy igyekeztek beilleszkedni annak kulturális életébe, hogy eredeti közegükkel sem szakították meg a kapcsolatot – példaként elég itt a nyolcvanas években jórészt a zaklatások elől kivándorló Tóth Lászlóra és Varga Imrére, vagy az egyetemistaként Szegegre, illetve Budapestre kerülő s ott letelepedő fiatalokra utalnunk. Hogy több nemzedékből is felhozzunk egy-két példát: Krammer Jenő pedagógiai és nyelvészeti tevékenységet folytatott Budapesten, irodalomtörténészként pedig ő írta a Nyugat-Európában újrafelfedezett Ödön von Horváthról az első monográfiát. Dobossy László irodalomtörténeti tanulmányainak tárgya a francia mellett főként a cseh irodalom; kapcsolattörténeti tanulmányai – például *A közép-európai ember* című kötetébe foglaltak – éppúgy részét képezik a csehszlovákiai magyar irodalomnak, mint a harmincas években Erdélybe megtért Balogh Edgár ideológiai már megírása idején is elavult, de irodalmilag megformált és számos adatot tartalmazó emlékiratának első kötete, a *Hépróba* (1965). A két háború közötti felvidéki magyar művelődéstörténet alapdokumentuma Gömörly János 1964-ben megcsonkítottan megjelent, *Emlékeim egy leűnt világról* című emlékirata. Főként a szláv–magyar kapcsolattörténet tudósa volt Kovács Endre és Sziklay László, Arató Endre pedig 1977-ben adta közre *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéről* című, adatszerű, szempontokban gazdag – ám világlképét tekintve, sajnos, szintén a korszellemtől befolyásolt – könyvét. Szalatnai Rezső 1977-ben bekövetkezett haláláig aktív kritikus és irodalomtörténész volt; rendszeresen szemlélte a csehszlovákiai magyar irodalom legújabb termését is. 1964-ben *A szlovák irodalom története* és *A cseh irodalom története* címmel is megjelentetett egy-egy monográfiát. A kisebbségkutatás legfontosabb anyanyelvű forráskiadványát, az *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon* című sorozat megjelent kötetét Kemény G. Gábor rendezte sajtó alá, Szőke István pedig a Magyar *Értelmező Kéziszótár* és a *Nyelvművelő kézikönyv* szerkesztésében vett részt. Vigh Károly történész Bajcsy-Zsilinszky Endréről s az 1944-es – a háborúból való – kiugrási kísérletről írt monográfiát. Az ő nevéhez fűződik az első 1989 utáni, könyv alakban megjelent vázlat volt közössége történetéről (*A szlovákiai magyarság sorsa*, 1992.) Igen jelentős volt Szij Dezső művészettörténeti munkássága. Szombathy Viktor a hetvenes–nyolcvanas évek legnépszerűbb magyarországi ifjúsági íróinak egyike volt; Szlovákiában több kiadásban megjelent *Száll a regge várról várra* című, a felvidéki erősségek történetét és a hozzájuk fűződő mondákat feldolgozó munká-

ja a Madách Könyvkiadó egyik sikerkönyve lett. Az írók közül megemlítjük a vázlatunkban korábban nem szereplő Ébert Tibor nevét, aki történeti és abszurdoid drámái hőseit gyakran a Felföldről választotta; Esterházy Jánost például. *Jób könyve* című, ifjúságáról írt munkája az egyik legszebb Pozsony-regény. A nyolcvanas évek áttelepülői közül Varga Imre költészete Magyarországon teljessé vált ki, nemzedéktársa, Tóth László főként a csehszlovákiai magyar kisebbség kutatásában ért el eredményeket. Az ő alapításában jelent meg az 1938 utáni első csehszlovákiai magyar tudományos szemle, a *Regio – igaz*, Budapesten. A folyóirat alapítása és első számának megjelenése között zajlott le Csehszlovákiában a „bársonyos forradalom”; a szerkesztőség ezután azt ajánlotta néhány szlovákiai magyar politikusnak, hogy a Regiót telepítsék haza. Akkor erre nem mutatkozott igény. A lap szerkesztői közé tartozott a fiatal történészek közül G. Kovács László (szakterülete az első Szlovák Köztársaság magyarságának társadalmi életének kutatása), Molnár Imre, aki a csehszlovákiai magyar egyházi és vallási életről írt tanulmányokat, később Esterházy Jánosról életrajzot, s Szarka László, *A szlovákok története* című kis- és a *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918* című nagymonográfia szerzője (mindkét könyv a fordulat után jelent meg, az utóbbi Pozsonyban). Tanulmányai egy részét *Duna-táji dilemmák* (1998) című könyvében gyűjtötte össze.

A nyugat-európai emigrációban a demográfus Révay István, a történész-közíró Ölvedi László (*Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában*) és a Nyugatos esszéíró-generáció színvonalán alkotó Peéry Rezső tartotta elsősorban napirenden a szlovákiai magyarság kérdését. Peéry *Requiem egy országrészért* és *Malomkövek között* című esszé- és tanulmánygyűjteményeinek legfontosabb darabjai beépültek az 1989 után Pozsonyban megjelent, életművéből készült háromkötetes válogatásba is.

Kitekintés a legutóbbi évtizedre 1989–1998

Az 1989-es forradalmi megmozdulások után, majd a rendszerváltozás folyamatában a kisebbségi értelmiség legmeglepőbb élménye a szocialista periódusban nemzetiségpolitikai megfontolásokból fönntartott (ellenőrzött) intézmény megrendülése, sőt megszűnése volt. A magyar kultúra szempontjából az egyik

legfontosabb csapás az évtized derekán a könyvkiadás állami támogatásának korlátozása, majd megszüntetése lett. Ez részben a polgári társadalom vállalkozásainak sajtószerepének megszűnéséből fakadt, részben pedig a szlovák nacionalizmus a Mečiar-kormányzatok alatti állami pártfoglalásának következménye volt. Szlovákiában – éppúgy, mint Magyarországon – a kormány teremtette alapítványrendszer révén kapott pénzeket a magyar könyvkiadás, de a pályázati feltételeket nem ok nélkül vélték megengedőnek, hiszen a magyar könyvkiadás nem pusztán a magyar, hanem a szlovák ellenzéki könyvkiadók is. Ugyanakkor viszont folyamatosan mód volt immár a szlovákiai magyar kiadók magyarországi támogatására, sőt, Szlovákia különválása előtt a szövetségi költségvetésből is lehetett dotációt keríteni.

A Madách Könyv- és Lapkiadó hegemóniája megszűnt, tevékenységi köre leszűkült, ugyanakkor viszont tagolttá vált a könyvkiadás szerkezete. A szaporodó magyar könyvkiadók programokat dolgoztak ki; olykor nagyobbakat, mint amilyet értékes eredeti művek kiadásával meg lehetett volna valósítani. Néhányuk elszánta magát a (cseh)szlovákiai magyar érdekkörből való kilépésre, a gettószelem fölszámolására is.

A Madách 1992 nyarán alakult át, új neve Madách–Pozonium Könyv- és Lapkiadó Kft, s 1994-től működik átgondoltabb terv szerint. Tevékenysége a szlovákiai magyar irodalom idősebb generációihoz tartozók munkáinak, továbbá gyermek- és ifjúsági könyveknek a kiadására korlátozódik, illetve részben a tudományosság helyi eredményeire. A mai szlovákiai kiadók közül a Madách rendelkezik könyvesboltláncokkal, övé a dél-szlovákiai magyar könyvesboltok nagy része. A Dobos László ügyvezető igazgató irányításával működő Madách–Pozonium folyóiratot és lapokat is megjelentet – kiadja példának okáért a megszakitásokkal és változó periodicitással ma is megjelenő Irodalmi Szemlét.

A Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft. – igazgatója Szigeti László – 1991-ben lépett színre, azóta az egész magyar nyelvterületen elismert és fontos kiadóvá vált. Éves produkcióját tekintve a nagyobb könyvkiadók közé tartozik, a szlovákiai magyar kiadók közül pedig a legnagyobb műcímszámot mondhatja a magáénak. A Kalligram volt az a kiadó, amelyik az addigi gyakorlattal szemben nem a szlovákiai magyar töredéktársadalomra építette tervét; szerzői közé tartoznak magyarországi, s Közép-Európa más országaiban élő alkotók is. Könyvsorozatai közül a *Mercurius Könyvek* kisebbségtudományi tárgyú, a *Domino Könyvek* a közép-európai vonatkozású (magyar, szlovák, cseh, lengyel, boszniai muzulmán stb. szerzőktől származó) kiadványokat jelentet meg. A Szegedy-Maszácz Mihály szerkesztette *Tegnap és Ma* című sorozata az élő magyar irodalom iskolateremtő személyiségeinek életművét dolgozza föl; a Koncsol László programja szerint épülő *Csallóközi Kiskönyvtár* 1918 óta a csehszlovákiai magyar kultúra

legnagyobb honismereti-helytörténeti vállalkozása, homlokterében a „kis”-történelemmel, mely Nyugat-Európában a történettudomány megújításának számos szempontját szolgáltatta. A kiadó rejtett sorozatban gazdolta a legifjabb nemzedék prózaíróinak könyveit. Cseh és szlovák olvasóközönség számára azok nyelvén Közép-Európa-konceptiójába illeszkedő műveket jelentet meg – ez is nővum a szlovákiai magyar könyvkiadás történetében. Végül megemlítjük a kiadó Kalligram című folyóiratát, melynek megteremtésével – nem vita nélkül – bekövetkezett az értékírányzatok tagolódása. Újabbban – OS címmel – sikeres szlovák társadalmi-közéleti havilapot is kiad.

1991-ben, az első új kiadói intézmények egyikeként alakult meg a Lilium Aurum, amely részben tankönyveket, oktatási segédleteket, az ifjúsági mozgalommal kapcsolatos könyveket, illetve Katedra címmel pedagógiai folyóiratot jelentet meg. Szépirodalmi kiadványai között a volt Iródia-nemzedék tagjainak munkái említendőek, továbbá a felföldi kapcsolódású magyar klasszikusok (szintén rejtett) sorozata. Sok helytörténeti művet is kiadott. Igazgatója Hodossy Gyula.

A Nap Kiadó Kft. a rendszerváltó mozgalom orgánuma, a Nap körül szerveződött, s előbb Pozsonyban, működött majd leköltözött Dunaszerdahelyre. Könyvkiadói tevékenysége néhány éve vált rendszeressé, szépirodalmat és tudományos munkákat egyaránt kiad. Több hiánypótló vállalkozásba fogott. Útnak indította a szlovák, cseh, magyar történelmi személyiségek kettős portréit tartalmazó s a csehszlovákiai magyar írók életművét földolgozó kismonográfia-sorozatot, Tözsér Árpád-életműsorozatba kezdett. Az intézményt az első periódusban Balla Kálmán vezette, az utóbbi fél évtizedben Barak László irányítja.

Az AB-ART Kiadó 1993-ban jött létre, először főként gyermekirodalmat jelentetett meg, az utóbbi időben – például az elsőköteteseket bemutató *Start Könyvek* sorozat megindításával, illetve a Szörös kő című folyóirat gondozásával – a legifjabb nemzedéknek nyújt teret, amelynek 1997-ben versantológiáját is megjelentette, *Angyalzsugor* címmel. Újabbban reprezentatívabb kiadványokat is gondoz (Jókai Mária–Méry Margit: *Szlovákiai magyar népviseletek*). Igazgatója Balázs F. Attila.

Néhány további kiadó: Pannonia, Microgramma, Méry Ratio, Vox Nova Rt.

A fentiekből már kiolvasható, hogy az intézmények gyarapodása a partikularitás ellen hatott. Új tudományterületek, új könyvtípusok tűntek föl, s számos tárgykört és műfajt lefed egy-egy sorozat. Asztalfióknak szánt kéziratok kerültek elő, megíratlan munkák készültek el, főképp olyanok, amelyek hiányában művelődéstörténetünk el sem készülhetett volna. Nem soroljuk föl őket: a címek többnyire megtalálhatók résztanulmányaink jegyzetei között. Több forráskiadványra és szépirodalmi műre mi magunk is hivatkoztunk már a fentiekben. A hiány

oldaláról közelítve a kérdéshez, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy elmaradt az eddig megtett út regisztrálása – szintézisek formájában – mind a régóta várt irodalomtörténet, mind a kisebbségtörténet, mind a tudománytörténet terén – pedig erre jó alkalmat szolgáltatott volna a megváltozott feltételrendszer. A tudománytörténet összefoglalására ismereteink szerint kísérlet sem történt, a másik két területen több nekirugaszkodást kísért a kudarccal. Bodnár Gyula és Tóth László 1994-ben megjelent *Nyomkereső. A második világháború utáni (cseh)-szlovákiai magyar irodalom kistűkre* című olvasókönyve e sorokkal kezdődik: „A mai napig nem született meg a csehszlovákiai magyar irodalmi lexikon. A mai napig nem született meg a csehszlovákiai magyar irodalom története. A mai napig nincs sem olyan tankönyv, sem olyan szemelvénygyűjtemény a szlovákiai magyar tanítási nyelvű alap- és középiskolákban, melyből a tanulók, diákok legalább megközelítőleg valós és átfogó képet kaphatnának a magyar irodalom csehszlovákiai ágának történetéről, fejlődéséről, képviselőiről. Ami a tankönyvekben található, az a legkevésbé sem felel meg egy igényesebb értékrendnek, különösképpen nem azóta, hogy a politikai-ideológiai korlátok megszűnése és a földrajzi határok szerepének csökkenése nyomán felerősödött az anyaországi, valamint a határon túli magyar irodalmak egységesülési folyamata, beleértve a nyugati magyar irodalmat. Ez a folyamat ugyanis, természetesen, teljesítményszembesítő és értékmérő folyamat egyúttal. Azt pedig nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy a rendszerváltást követően óhatatlanul szükségessé vált irodalmunk átértékelése, a torzítások-torzulások kiigazítása.” Vállalt feladatának, az iskolás csoportok orientálásának az a könyv, amelyből idéztünk, meg is tudott felelni. Később – 1997-ben – megjelent a két évtizede vajdúdi kézikönyv, *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995*. Fónod Zoltán főszerkesztő azonban a kiadványt maga is „rendhagyó”-nak, „szokatlan”-nak nevezte. Az előkészületek a nyolcvanas évek kezdetéig nyúlnak vissza, s a kötet, mint a szerkesztő írja, már 1983-ban kiadásra készen állt. Többértű, de ideológiai szempontokra visszavezethető okok miatt hiúsult meg a mű akkori kiadása, pedig ha akkor napvilágot lát, mára talán már új kötetben lehetett volna korrigálni hiányosságait. Elkészült ugyan az első kisebbségtörténeti korszak irodalmának monografikus földolgozása, (Fónod Zoltán: *Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945*, 1993) de a hosszú érlelési idő nem vált a hasznára: a szerző adatokban gazdag munkájában ugyanis keresztezi egymást a kétféle szempontrendszer (az 1989 előtti és utáni).

Megnőtt viszont az irodalmi értékű forráskiadványok, a retrospektív áttekinthető antológiák száma. Elkészült néhány olyan, két háború közötti alkotó életműválogatása – például Peéry Rezsőé, Szvatkó Pálé –, akik azelőtt még az antoló-

giákban sem nagyon kaptak helyet, s Fazekas József, *Vagyunk és leszünk. A szlovenszói magyarság társadalmi rajza 1918–1945* című kötetösszeállítása révén, a kisebbségtudomány és az önreflektáló esszé számos képviselőjének újrafelfedezéséhez nyújtott szempontokat. Ide is biggyeszthetnék azonban egy hiánylistát: az első korszak mérvadó gondolkodói-alkotói közül szükség volna egy-egy kötetre az irodalomtörténet-szociológus Vájlok Sándor, a szociológus-író Jocsik Lajos, a publicista Dzurányi László, a pedagógus Krammer Jenő műveiből.

Feltétlen érték, hogy az 1989 előtt háttérbe szorult két tudós publicista, Gyönyör József és Janics Kálmán több kötetrel is a nyilvánosság elé lépett. Szabómihály Gizella és Lanstyák István (*Nyelvünkben – otthon*, 1998) személyében rangos művelőket kapott egy igen fontos tudományág, a szociolingvisztika. Vadkerty Katalin egy-egy kötetben dolgozta fel, szigorúan tudományos igénnyel, a hontalanság éveinek három aspektusát (*A reszlovakizáció*, 1993; *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között*, 1996; *A belső telepítések és a lakosságcsere*, 1999). A Mercurius-csoport eredményei közül az ő munkáin kívül mindenképpen megemlítendőek Gyurgyik László demográfiai-statisztikai tanulmányai. Csámpai Ottó önálló munkában vizsgálta a Nyitra környéki magyarság identitástudatát, Lampl Zsuzsa a társadalmi átalakulás vetületeit, az iskola és az anyanyelvhasználat összefüggéseit kutatta. A szlovák–magyar együttélés etnopszichológiai és szociológiai hátterének vizsgálatára a Márai Sándor Alapítvány programjában került sor. Hunčík Péter pszichiáter és Bordás Sándor pszichológus az etnikai konfliktusok feszültség-előrejelző rendszerének kidolgozásával foglalkozik. A politológiai irodalomból Berényi József *Nyelvországolás* (1994) című kötete emelkedik ki, amely az első szlovákiai nyelvtörvény keletkezését írja le, annak történelmi gyökereit keresi meg. A politikai publicisztikában Gyurovszky László, és Petőcz Kálmán és Csáky Pál fejtett ki aktivitást. Az irodalmi publicisztika művelői közül Kövesdi Károly, Barak László, Szilvássy József és Bodnár Gyula jelentette meg írásait kötetben. A Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság újraszervezése révén bázisot kapott a néprajztudomány; a gyors ütemben megjelenő könyvek a szigorú kontrollt is kiállják, szemben az elszaporodó helytörténeti munkákkal, amelyek közül sok inkább a további kutatásoknak nyújthat majd forrásokat. A termésből Angyal Béla *Gúta 1945–1949* című monográfiája és Angel Miklós két munkája emelkedik ki, (*Udvard múltja és jelene*, 1993; *Udvard nevezetességei*, 1994). Koncsol László *Csalólókői Kiskönyvtára* körül lassan néhány fős kutatói bázis képződik (a sorozat egyik kötetét a néprajzkutató Kocsis Aranka rendezte sajtó alá, a másikhoz Hushegyi Gábor művészettörténész irt utószót). A művészettörténet terén Erdélyi Géza *Gömör vármegye klasszicista építészete* (1996) című munkája képezi a legmagasabb szintet. A

tudomány- és orvostörténetből Kiss László, Lacza Tihamér és Ozogány Ernő A magyar tudomány évszázadai. Magyar orvosok, mérnökök, tudósok. Tudománytörténeti arcképek és tanulmányok I–II. (1994, 1996) című kétkötetes minősíthető hézagpótlónak. Somorján működik a kisebbségi alapközpüjtemény, a Bibliotheca Hungarica. Vizsgálódásaink időhatárain kívül ugyan – 1999-ben – megjelent az 1938 óta (a Regiót leszámítva) első szlovákiai magyar tudományos szemle, a Tóth Károly, a hajdani Iródia teoretikusa által vezetett Fórum Társadalomtudományi Intézet Fórum című folyóirata.

Az irodalomban újonnan jelentkező költők, illetve prózaírók antológiái 1993-ban jelentek meg Kulcsár Ferenc szerkesztésében – a költőké *Nyugtalan indák*, a prózaíróké *Piknik a Szaharában* címmel, tizennégy, illetve nyolc szerző felvonultatásával. Ezzel párhuzamosan az Új Főnix Füzetek első darabjaként kiadott *Kapufa a Parnasszuson* (1993) című, Bettes István összeállította kötetben több mint harminc új szerző mutatkozott be.

A legújabb nemzedék értékelésébe nem bocsátkozhatunk. Meg kell említenünk még, hogy a Kalligram Könyvkiadó – részben kései elégtétel gyanánt – 1993-ban kiadta Czákó József *Leszámolás, gyöngéden* című prózakötetét, benne a szerző 1983-as *Hülyekamasz* című, „vihart kavart” kisregényével, amelynek révén Czákó nemzedéke legígéretesebb prózaírójának bizonyult. Győry Attila több kötetnyi punktörténete újabb kaput nyitott ki a csehszlovákiai magyar próza előtt. Nemzedéktársai közül – bölcséleti tájékozottságával s nyelvi igényességével – Fábíán N. (Nóra) *Álmok Judeában* (1994) című bemutatkozó kötete emelkedik ki, a legtágabb műveltségű s a legnagyobb formakészséggel alkotó költő Csehy Zoltán. Z. Németh Istvánt nem mindennapi nyelvi ereje, Juhász Katalint sokrétű műveltségelményt integráló képessége emeli ki kortársai közül. Németh Zoltán személyében pedig jelentkezett a legeslegújabb nemzedék iskolázott kritikusa is.

Fontosabb irodalom

Balázs Béla: *Életünk*. Bratislava 1973.

Balla Kálmán: *A csehszlovákiai magyar irodalom választútja*. Regio, 1990. 1. sz., 149–159. p.

Béládi Miklós: *Kisebbségi irodalom – nemzetiségi irodalom*. In: uő: *Válasz-*

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

tak. Tanulmányok. Budapest, 1983, 431–444. p.

Béldádi Miklós: *Az irodalomtörténész dilemmái.* Görömbei András: *A cseh-szlovákiai magyar irodalom 1945–1980.* Alföld, 1983. 7. sz., 71–77. p.

Berecz Kálmán: *Magyar kisebbségi tudományos szemle Szlovenszón.* Magyar Kisebbség, 1933. 9. sz., 272–274. p.

Bodnár Gyula–Tóth László: *Nyomkereső. A második világháború utáni (cseh)szlovákiai magyar irodalom kistükrre.* Oktatási segédlet. Dunaszerdahely 1994.

Bori Imre: *Irodalmunk évszázadai.* Újvidék 1975.

Borsody István: *Anyanyelvű társadalmunk irodalmi műveltsége* Táttra, 1938. 3. sz., 65–73. p.

Brogyányi Kálmán: *A magyar könyv sorsa Szlovákiában.* In: *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942.* Budapest [154]–158. p.

Csanda Sándor: *Első nemzedék. A csehszlovákiai magyar irodalom keletkezése és fejlődése.* Bratislava 1982.

A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995. Főszerkesztő: Fónod Zoltán. Pozsony–Bratislava 1997.

A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga Memoranduma a Népszövetséghez. H.n. é.n [1922].

Dobossy László: *Irodalom és nemzetiség. Két antológia tanulságai.* Regio [19]91. 1. sz., 202–205. p.

Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja. A kötetet összeállította, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette Litván György és Szarka László. Budapest 1991.

Elek Tibor: *Szabadságszerelem. Magatartások és formák a nyolcvanas évek kisebbségi magyar irodalmaiból.* Pozsony 1994.

Az Erdélyi Helikon irodalomtörténeti pályázata. Erdélyi Helikon, 1932. 7. sz., 449. p. (Molter Károly jelentése.)

Filep Tamás Gusztáv: *Koncsol László.* Dunaszerdahely 1997.

Filep Tamás Gusztáv: *Zalabai Zsigmond.* Dunaszerdahely 1998.

Filep Tamás Gusztáv–Tóth László: *Próbafelvételek a (cseh)szlovákiai magyar irodalomról.* Pozsony 1995.

Flachbarth Ernő: *Kulturális problémáink.* In: *Új Auróra. Irodalmi Almanach az 1927. évre.* Szerkesztették: Dr. Jankovics Marcell és Tamás Lajos. Bratislava–Pozsony 1927, 73–83. p.

Fónod Zoltán: *Megmozdult világban. Fábry Zoltán élete és munkássága.* Bratislava 1987.

Fónod Zoltán: *Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945.* Budapest 1993.

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

Fórum Társadalomtudományi Intézet. Éves jelentés 1998. Szerkesztette: Tóth Károly. Dunaszerdahely, 1999.

Fried István: *Hányadvirágzás? – avagy egy nemzedék útjain. Koncsol László: Nemzedékem útjain.* Tiszatáj, 1989. 11. sz., 82–87. p.

Gogolák Lajos: *A szlovenszkói magyar irodalom problémái.* Különnyomat a Napkelet 1935. decemberi számából.

Görömbei András: *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980.* Budapest 1982.

Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség. Esszék, cikkek, interjúk.* Budapest, 1991.

Gömöry János: *A nemzeti ellentétek likvidálása és az egyetemek.* Magyar Írás, 1936. 6. sz., 28–32. p.

Gömöry János: *Eperjes és az evangélikus kollégium története.* Budapest 1994.

Hagyomány és megújulás. Csehszlovákiai magyar esszéírók 1948–1988. 1–2. Összeállította és az előszót írta: Szeberényi Zoltán. Bratislava 1988, 1990.

Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében.* [Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem {Bern} 1981-es kiadásának szövege alapján.] [Budapest] 1993, 124., 276–279. p.

„Hívebb emlékezésül...” *Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Összeállította és közléteszi: Tóth László. Pozsony 1995.

Jócsik Lajos: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben.* [Budapest 1939.]

Juhász Ilona, L.: *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1987–1988.* Dunaszerdahely 1998.

Juhász Ilona, L.: *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1989–1990.* Dunaszerdahely 1999.

Kató Pál: *Cseh és szlovák írók antológiája.* Tátra 1937. 6. szám, 199–200. p.

Kemény [G.] Gábor: *Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938.* Budapest, é. n.

A kisebbségi magyar ifjúság röpírata a Csehszlovákiai Magyar Tudományos Társaság megalakulása alkalmából. Szerkesztette a pozsonyi magyar főiskolások megbízásából: Duka-Zólyomi Norbert dr. I. Pozsony 1931.

Kisebbségi problémák. A Lévai Járási Közművelődési Testület 1936–37. évi előadássorozatából. Levice 1937.

Koncsol László: *Kísérletek és elemzések.* Bratislava 1978.

Koncsol László: *Ivek és pályák.* Bratislava 1981.

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

Koncsol László: *Nemzedékem útjain*. Bratislava 1988.

Koncsol László: *Törmelék. (Recenziók és egyéb szövegek.)* Pozsony/Bratislava 1992.

Kovács László: *Hol a költő. Győri (sic!) Dezső verseskönyve*. Erdélyi Heliikon, 1932. 3. sz., 210. p.

Kováts Miklós: *Magyar színjátszás és drámai irodalom Csehszlovákiában 1918–1938*. Bratislava 1974.

Környei Elek: *A szlovákiai magyar írás*. In: *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942*. Budapest 1942 [83]–106. p.

Kumlik Emil: *A szlovenszkoói magyarság kulturális feladatai*.

Liszka József: *Magyar néprajzi kutatás Szlovákiában 1918–1938*. Bratislava 1990.

Liszka József: *Őrei a múltnak. Magyar tájházak, vidéki néprajzi gyűjtemények Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely 1994.

Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. Szerkesztette: Borsody István. Budapest 1938.

Makay Gusztáv: *Mi és mások A mindennapi élet lélektanna*. Bognár Cecil könyve. Sorsunk, 1942, 2. sz., 158. p.

Márai Sándor: *Kisebbségi irodalom*. In: *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki irodalmi emlékkönyv*. 269–271. p.

„Mint fészkeből kizavart madár...” *A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában 1945–1949*. Összeállította és közreadja: Molnár Imre és Tóth László. Budapest 1990.

Moravek Endre: *Glosszák a Szentiváni Kúria tanácskozásaihoz*. Magyar Szemle, X. kötet, 1. sz., 1930. szeptember, 107–112. p.

Mű és érték. A csehszlovákiai magyar kritika 25 éve. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Szeberényi Zoltán. Bratislava 1976.

Nádor Orsolya, B.: *A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás bibliográfiája 1967–1988*. Pozsony/Bratislava 1992.

Narancsik Imre: *A tudomány művelése*. In: *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Szerkesztette: Borsody István. Budapest 1938, 130–137. p.

Niederhauser Emil: *A szlovák történetírás a két világháború közt*. Regio, 1990. 2. szám, 181–206. p.

Ölvedi János: *A magyar kultúra sorsa Szlovákiában*. In: *Magyar Mérleg III A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után 1945–1980*. Tanulmányok. Szerkesztette: Saáry Éva. Zürich 1980, 98–120. p.

Ölvedi László: *Irodalmi élet a Felvidéken*. Napkelet 1923, I. kötet, 277–299. p.

Peéry Rezső: *Maléter, Jarnó, Mihályi*. In: uő: *A végzet bábjátéka, avagy*

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

Peremmagyarok az idő sodrában. Válogatta és közléstesi: Filep Tamás Gusztáv és Tóth László. Pozsony 1994, 216–221. p.

Peéry Rezső: *Szemponatok a csehszlovákiai magyar irodalom fejlődéséhez.* Uo., 230–239. p.

Pécsi Györgyi: *Tőzsér Árpád.* Pozsony 1995.

Sáfáry László: *Nyugat-európai ízlésáramlatok a felvidéki magyar költészetben 1920–1938.* Turczel Lajos bevezetőjével. Regio, 1990. 4. sz., 121–144. p.

Sándor Eleonóra: *Utószó.* In: Putz Éva: *A kolonyi lagzi.* A szöveget gondozta és az utószót írta: Sándor Eleonóra. Bratislava 1989, 147–160. p.

Sárkány Oszkár: *A felvidék irodalmi élete.* Magyar Kulturszemle, 1939. 5. sz., p.

Simándy Pál: *A szlovenszkói magyar irodalom tíz éve.* Nyugat, 1930. 35–37. p.

Simándy Pál: *A Sarló jegyében.* Magyar Írás, 1932. 7. sz., 558–559. p.

Somos Elemér: *A szlovákiai magyar sajtó.* In: *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942.* Budapest 1942.

Stelczér Elemér: *A szlovákiai magyar iskolaügy.* Uo., [83]–106. p.

Szabó Dezső: *Rokamból-romantika.* In: Szabó Dezső: *A magyar káosz. Pamfletek.* Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Nagy Péter. Budapest 1990. 50–70. p.

Szarka László: *A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem.* (Kialakítása, működése és felszámolása.) In: *Pozsony–Pressburg–Bratislava. A 700 éves város.* Szerkesztette Gyurcsík Ivá–Jégh Izabella–Papp Zsuzsanna. Pozsony–Bratislava 1994. 210–213. p.

Szeberényi Zoltán: *Visszhang és reflexió.* Bratislava 1986.

Szeberényi Zoltán: *Arcok és művek. Negyven arckép a szlovákiai magyar irodalomból.* Bratislava 1988.

Szeberényi Zoltán: *Duba Gyula szépirodalmi munkássága tükrében.* Duna-szerdahely 1997.

Sziklay Ferenc: *Kisebbségi irodalom vagy kisebbségek irodalma?* Erdélyi Helikon 451–457?

Szirák Péter: *Grendel Lajos.* Pozsony 1995.

Szőke József: *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1945–1985, I–IV.* Bratislava 1982–1992.

Szlovenszkói küldetés. Csehszlovákiai magyar esszéírók 1918–1938. Összeállította, a jegyzeteket és az utószót írta: Szeberényi Zoltán. Bratislava 1984.

Szvatkó Pál: *A pozsonyi magyar rádióóra.* Prágai Magyar Hírlap, 1934. május 16., 4. p.

Szvatkó Pál: *Egyetemes magyar könyvnap.* Prágai Magyar Hírlap, 1936. augusztus 9., [1]–2. p.

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

Szvatkó Pál: *A változás élménye. Válogatott írások.* Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta, valamint a bevezető tanulmányt írta: Filep Tamás Gusztáv és G. Kovács László. Pozsony 1994.

Tomiš, Karol: *Emigráns magyar írók Csehszlovákiában 1919 után.* In: uő: *Szlovák tiükörben. Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tárgyköréből.* Budapest 1997, 75–80. p.

Tóth Károly: *A csehszlovákiai magyar tudomány fejlődése 1945 után.* In: uő: *Leányvári ébredés.* Dunaszerdahely 1994, 107–133. p.

Tóth László: *Vita és vallomás. Beszélgetések szlovákiai magyar írókkal.* Bratislava 1981.

Tóth László: *Párhuzamok, kitérők. Esszék, tanulmányok.* Tatabánya 1991.

Tóth László: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk.* Pozsony 1993.

Tözsér Árpád: *A homokóra nyakában. Irodalmi kritikák, esszék 1963–1996.* Dunaszerdahely 1997.

Tözsér Árpád: *Csuang-ce és a pillangó. Publicisztikai írások és interjúk 1964–1997.* Dunaszerdahely 1998.

Tözsér Árpád: *A nem létező tárgy tanulmányozása. Az irodalomról, vegyes műfajban.* Pozsony 1999.

A tudomány feladata a Csehszlovákiában élő magyar nemzeti kisebbség fejlődésében. Javaslat a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség tudományos intézményrendszerének létrehozására. Felterjeszti: A Szlovákiai Írók Szövetsége Magyar Tagozata. Kidolgozta: A Szlovákiai Írók Szövetsége Magyar Tagozata és az Új Mindens Gyűjtemény Szerkesztőbizottsága. Irodalmi Szemle, 1989. 8. sz. [848]–850. p.

Turczel Lajos: *A csehszlovákiai magyar tudományos élet alakulása a két háború között.* In: *Kontextus.* Madách–műhely 1989. Összeállította és szerkesztette: Tözsér Árpád. Bratislava 1989, 36–61. p.

Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között.* Bratislava 1983.

Turczel Lajos: *Portrék és fejlődésképek.* Bratislava 1987.

Turczel Lajos: *Tudományos életünk helyzete és perspektívái.* Irodalmi Szemle, 1989. 8. szám, 843–847. p.

Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945. Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta: Fazekas József. Pozsony 1993.

Vájlok Sándor: *Harmadik irodalmi nemzedékünk.* Tátra, 1937. 7. sz., 227–232. p.

Vájlok Sándor: *A Felvidék nemzetiségei és a szellemi közeledés problémája.* In: *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki irodalmi emlékkönyv.* Budapest [1940], 11–26. p.

Filep Tamás Gusztáv: A(cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede

Wlachovský, Karol: *A szlovákiai magyar irodalom*. In: uő: *Belső világosság. Párbeszéd a magyar irodalommal*. Válogatta és szerkesztette: Szőke Edit és Tóth László. Dunaszerdahely 1995, 154–161. p.

Zalabai Zsigmond: *A csehszlovákiai magyar könyvkiadás harminc éve*. Műhely, 1981. 3. sz., 61–72. p.

Zalabai Zsigmond: *A vers túloldalán*. Bratislava 1974.

Zalabai Zsigmond: *Mérlegpróba*. Bratislava, 1978.

Zalabai Zsigmond: *Verstörténés. A szlovákiai magyar líra újabb nemzedékei 1970–1988. Folyamatrajzok, pályaképek, portrék, adalékok*. Pozsony 1995.

Zalabai Zsigmond: *A látók titka. Válogatott írások*. Összeállította: Filep Tamás Gusztáv. Somorja 1998, 148–265. p.

Zapf László: *Magyar irodalom Csehszlovákiában*. In: *Pavlovi Bujnákovi. Cítelia, priatelia, ziaci*. Usporidala: Göllnerová, Alžbeta. Bratislava 1933, 89–96. p.

Zsedényi Béla: *Maléter István dr. emlékezete*. Miskolc 1934.

Kéziratok

Hajduk György: *A Szentiváni kúria*. [Diplomamunka.] 1969. A pozsonyi Komenský Egyetem Magyar Tanszékének könyvtára, 1969. 63/b.

B. Nádor Orsolya: *A csehszlovákiai magyar könyvkiadás bibliográfiája 1918–1944*. Budapest 1990. Egy példánya a Bibliotheca Hungarica gyűjteményében, Somorján.